Gaekwad's Oriental Series

Published under the Authority of the Maharaja Sayajirao University of Baroda.

General Editor:
B. J. Sandesara,
M.A., Ph.D.

No. 133

वाचनाचार्य-सुधाकलशविरचितः

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः

SAṄGĪTOPANIṢAT-SĀRODDHĀRA

A Work on Indian Music and Dancing

By

Vācanācārya Sudhākalaśa

Edited by

Umakant Premanand Shah,
M.A., Ph.D., Dipl. Museology,
Deputy Director, Oriental Institute,
M. S. University of Baroda.

ORIENTAL INSTITUTE
BARODA
1961

First edition 500 Copies

Printed by Ramanlal J Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr Bhogilal J Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda March 1961.

Price Rs. 10=00 nP.

Copies of this work can be had from:

Manager,:
The University Publications Sales Unit,
M. S University of Baroda Press (Sadhana Press),
Near Palace Gate, Palace Road, BARODA

FOREWORD

The Sangītopaniṣat-Sāroddhāra of Vācanācārya Sudhākalaśa, of Maladhāriya gaccha of the Śvetambara Jaina Community, is a work on Indian Music and Dancing. The work is especially valuable as it represents an early tradition of music and dancing in Gujarat and Rajasthan which was the main field of activity of these Jaina monks It also shows that the Jaina monks did not neglect even this branch of study in Fine Arts The contribution to and patronage of Architecture, Sculpture and Painting by the Jainas is well known and my friend and colleague Dr. Umakant Shah deserves congratulations for editing this old text on Saṅgīta composed by a Jaina monk from Western India.

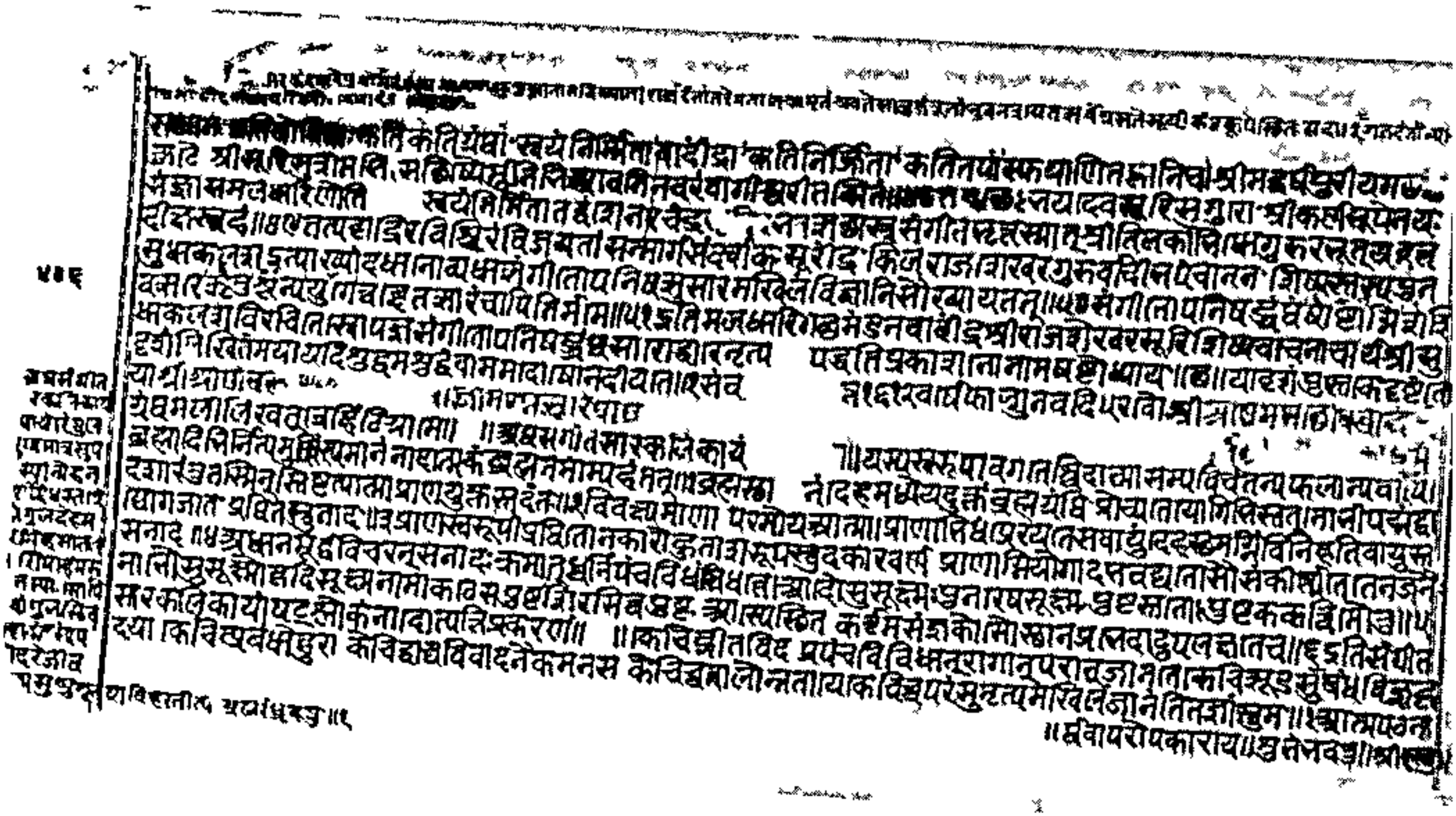
This Institute has published some important works on Sangita, namely, the Sangita Makaranda (G O S, no 16), the Rāgatattva Vibodha of Somanatha (G O S, no 126) the Sangita-Cudāmani of Kavi Cakravarti of Jagadekamalla (G O S, no 128), and the Vinā Laksana and Vināprapaṭhaka (G O S, no 131). The Nṛttyādhyaya of Aśokamalla is in the press, while Rasa Kaumudi of Śrikantha is under preparation

We are thankful to the University Grants Commission and the State of Gujarat for the financial assistance given towards publication of the present work and certain other works in the Gaekwad s Oriental Series

Oriental Institute,
Baroda, 17 1-1961

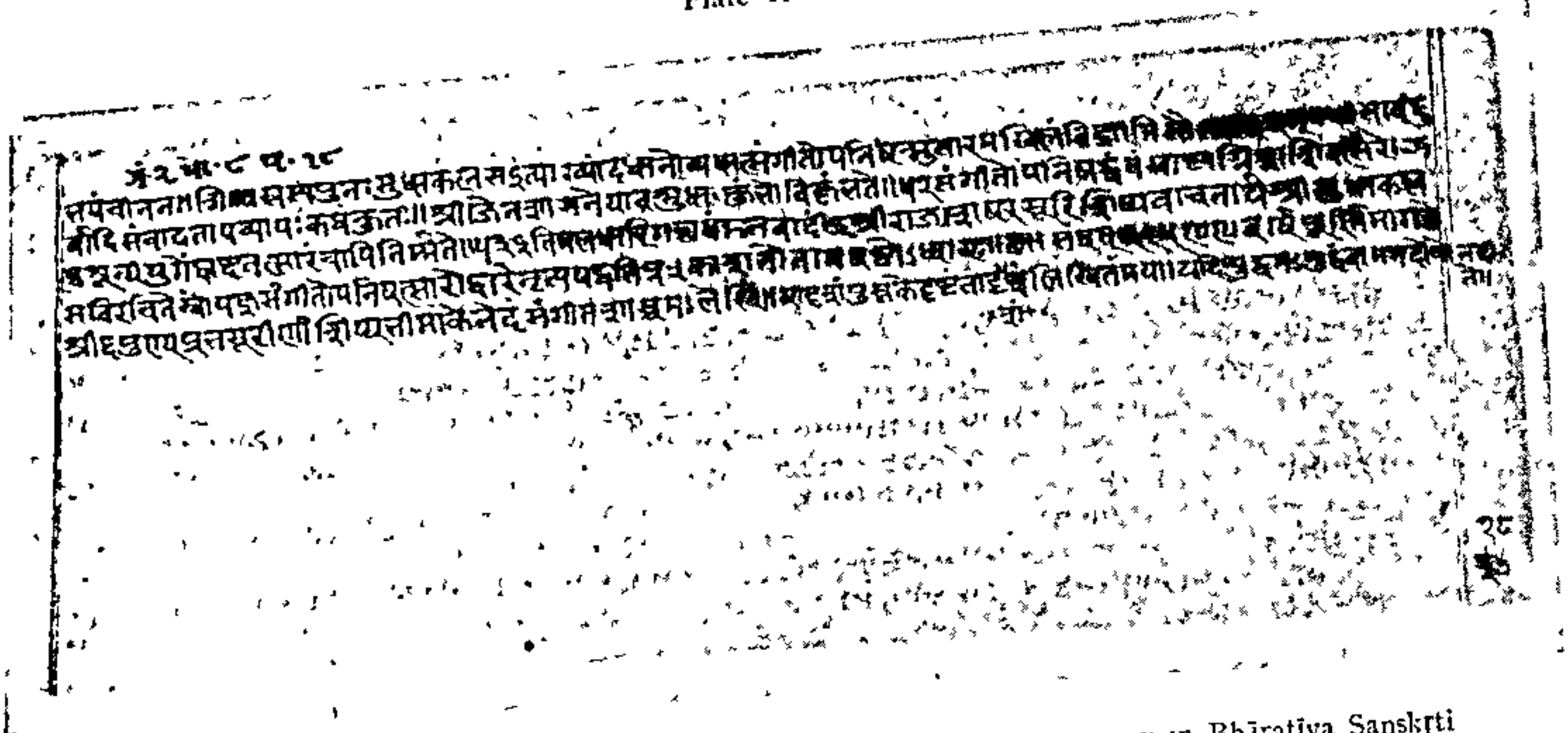
B J SANDESARA
Director

Plate I

Last page of MS H — Śrī Haṃsavijayaji's collection Baroda

Plate II

Last page of MS. P.—Āgama-Prabhākara Muni Śrī Punyavijayaji's collection, now in Bhāratiya Sanskṛti Vidyāmandir, Ahmedabad.

INTRODUCTION

The *Saṅgītopaniṣat saroddhāra* is as its very title suggests an abridged version of a bigger and possibly more comprehensive work called *Saṅgītopaniṣat* by the author himself as admitted in chapter 6 verses 151 152 The original bigger work is not yet traced in any manuscripts collection

The Saṅgītopaniṣat saroddhāra (henceforth SUS) is available in a few collections and is referred to as *Saṅgītasāroddhāra* (also *Saṅgītopaniṣatsāra*) by H D Velankar in *Jinaratnakośa* Vol I p 409 Two manuscripts of this work have been noticed as Nos 1126 and 1127 by Rajendralal Mitra in his *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of his Highness the Maharaja of Bikaner (published in 1880)* One more manuscript is noticed as No 434 n—*A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* edited by H D Velankar It contains only the second chapter of SUS The *Catalogus Catalogorum Vol I* also notices this work on p 686 Velankar has noticed in the *Jinaratnakośa op cit* two more manuscripts one from the collection of Muni Śrī Kantivijayaji (No 1933) and another (No 1442) from the collection of Muni Śrī Hamsavijayaji both these collections are in Śrī Atmaramaji Jaina Jnanamandira Baroda

The *Catalogue of the Anup Sanskrit Library (Bikaner 1947)* edited by C Kunhan Raja and K Mahadeva Krshna Sharma includes notices of all the Bikaner manuscripts referred to earlier by Rajendralal Mitra According to this Catalogue p 3545 there are 3 mss of this work in Bikaner of which No 193 containing 55 folios is dated in Samvat 1517 It has folios 19 23 and 28 34 missing is worn and also contains Saṅgītaratnāvalī

In the present edition of SUS I have not utilized the Bikaner and Bombay manuscripts referred to above

CRITICAL APPARATUS

For this edition the following four manuscripts of the SUS are utilised —

K —Manuscript no 19 3 from the collections of Pravartaka Śrī Kantivijayaji *preserved in Śrī Atmaramji* Jaina Jnanamandira Baroda *Noticed by* Velankar in Jinaratnakośa op cit *Size* 11 5 ins × 5 4 ins *Extent*—Folios 20 fifteen lines on a page

This is a modern copy of very probably Ms H described below The readings of K and H are uniformly identical as will be seen from the readings of K and H given in foot notes to the first twenty five pages of our text The end reads —संवत् १९६७ वर्षे नागोर नगरे । श्री ।ऽश्लेखि स ९३३ ॥ श्री ॥ श्री

H.—Manuscript No. 1442, collection of Muni Śrī Haṁsavijayajī, Śrī Ātmārāmjī Jaina Jñānamandira, Baroda

Extent: About 1000 Granthas. Folios 20 The text begins from folio 1ᵇ and ends on 20ₐ. *Script*· Devanāgarī with *paḍi-mātrās*, usual in Jaina Mss.

Size: 10 8 ins × 4 7 ins. 17 lines on each page, 49 letters in each line

Condition Good, borders of the last folio are somewhat damaged Handwriting good and legible

Age Written in 1612 (Vikrama) Samvat = 1556 A.D.

Remarks.—The ms seems to have been revised or corrected afterwards Since the corrections are not complete and are mainly concerned with separating certain words or marking *virāmas* or *yatis* of *pādas* of the various *tālas* in chp 2, it is very likely that they are made by the original scribe himself

A few marginal notes are given, only on folios 1ᵇ to 4ᵃ and on folio 20ᵃ. In a few cases omitted words or letters are added in margins. The *avagraha* sign is generally omitted and the *visarga* is generally left unchanged according to sandhi rules र् and त् are often doubled, *e g. nisargram* for *nisargam* or *āvarttitam* for *avartitam* ण् is also doubled in cases like *pūrṇṇacandra talah* for *pūrnacandra tālah*.

Often the scribe is careless *e g cāpya* for *eutha*, *viśrāma* for *viśramo* and so on, or *parikīrtitam* for *parivartitam* on p 96 of our printed text.

On the whole readings of **H.** *seem to be preferrable to those of* **P.** described below

Post-Colophon entry At the end of the text, on folio 20ᵃ, we read :—

यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥१ संवत् १६१२ वर्षे फाल्गुन वदि५ रवौ श्री (आगमगच्छे विजानंदीया श्री आणंदरत्नसूरि तत्पट्टे श्री ज्ञान-रत्नसूरि वाचक उदयसागर तत्पट्टे वाचनाचार्य श्री मंगलमाणिक्य इम) प्रथमलीलिखत् । अहिठिमामे ॥

The portion in brackets was erased in the manuscript by the application of chalk and is, therefore, not clear in the photo plate published in the beginning of the text. I carefully tried to remove the chalk and have read the portion recently K. omits this colophon but, like H., adds the following

Next we find—

अथ सङ्गीतसारकलिकायाम् ॥

यस्य स्मरणमात्रेणविघ्नाः सर्व(स्याम्)विनश्यन्त्यपि ।
ब्रह्मादिभिर्निरूप्यमाणं नादात्मकं ब्रह्म नमाम्यहं तत् ॥ १ ॥

ब्रह्मस्थानं देहमध्यं यदुक्तं ब्रह्मग्रन्थिः प्रोच्यते योगिभिस्तत् ।
नाभिपद्मं द्वादशारं तु तस्मिन् (स्मि) न्विष्टयाग्नी प्राणयुक्तस्तदन्त ॥ २ ॥

विलक्ष्यमाणा (ण) परमाऽयमात्मा
प्राणाभिधं प्रेक्ष्यते स वायुम् ।
देहस्थमग्नि विनिहन्ति वायु
स्तयोगनात् प्रथितस्तु नादः ॥ ३ ॥

प्राणस्वरूपं प्रथितो नकारो
हुताशरूपस्तु दकारवर्णः ।
प्राणाग्नियोगाद्भवतीत्यतोऽसौ
संज्ञायते तेन जनैः स नादः ॥ ४ ॥

अध्वानमूर्ध्वं विचरन्स नादः
क्रमाद् ध्वनिं पञ्चविधं विधत्ते ।
आदौ सुसूक्ष्मं पुनरेव सूक्ष्मं
पुष्टस्ततोऽपुष्टकृत्रिमौ तु ॥ ५ ॥

नाभौ सुसूक्ष्मा हृदि सूक्ष्मनामा
कण्ठे स पुष्ट(ष्ट) शिरसि त्वपुष्टः ।
आस्ये स्थितः कर्तृम(कृत्रिम)स्तद्वदसौ
स्थानप्रभेदादुपलक्ष(क्ष्य)ते च ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतसारकलिकायां पञ्चमः नादोत्पत्तिप्रकरणम् ॥

कश्चित्सङ्गीतविदः प्रवरयतिप्रभवाः रागास्वरान्तानतः
कश्चित्स्वरधनिहत्या ( ) काव्यप्रकाशाद्भुतः ।
कश्चिद्वाद्यविनोदनैरमलगः कश्चित् तालादिना
स काश्चित्पर सुखदमिति नानान्ति तथा(था)स्तुतः ॥ ७

आत्मपरमार्थं वा परोपकाराय ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥

The above is also found in K at the end of the text of SUS The right margin of H is partly damaged and the marginal note on this folio is partly preserved The left margin contains in figures १३ ६ का against the verse giving date of Saṅgītopaniṣad and in the right margin ४०६ against the date of SUS the margin is damaged but it is easy to presume that it was १४०६ whereas the date for the original unabridged text written in the left margin as well as between the two lines of the text is wrong it should be १३८० and not = १३ ६ (as in margin) or १३ = ६ as suggested between the lines above verse 151

The right marginal note is as under —

× × प्रथम ग्रंथ × × × (संगीतो)पनिषत्सा × × × पञ्चांगुल × × × पुनरनन्तर × × र निर्णय × × दीपक × × × वंशपुरुषेण × × × समविंशति

× × × ।शपा हेमर × × × तस्या सोपि × × × वायुग्स्थित × × × हा कद्स्य × × ×
दर नीव × × × सुपुम्रया विरहतीला न्नमरन्न वपु ॥ १

There is besides a small note in the upper margin with a few letters in the beginning lost due to damage to the folio It is as under —

× मर कन्दमूलेषु योगदङस्समध्यगा । सुषुम्णा नाम विख्याता राजदन्तान्तरे गता ॥ १ ॥ अमृत श्र(स्र)वते सा तु नन्दना भुवनत्रये । तत्सर्वं ग्रसते सूर्य कंठ(कण्ठ)रूपे स्थित सदा ॥ २ ॥ राजदन्तौ अग्रिमाद्धौ द(? द ?)तौ उपरितनौ = योगदङ पृष्ठिदङ =

P —Manuscript no 218 from the collections of Āgama Prabhakara Muni Śri Punyavijayaji Ahmedabad now given as gift to the Bharatiya Samskriti Vidya Mandira Ahmedabad

Size 11 8 ins X 4 7 ins *Script* Devanagari

Extent Folios 28 the text begins from 1^a and ends on 28^b

12 to 13 lines to a page with 42 to 45 letters per line rather unevenly written

Condition Good, moth eaten in a few margins

Remarks Only the first two pages are more carefully written handwriting in the rest is rather cursory The scribe is less careful than the scribe of **H** and has therefore, committed more errors in spellings etc Letters or words omitted in copying are often added in margins Letter *ca* is often written like *va* like **H**, we find *ṭa* for *ṭha* as in *pṛṣṭe* for *pṛṣṭhe* the carelessness of the scribe of **P** can be seen from readings like *śiśiryag* for *śiraśiryag* or *lala* for *lalaṭe* the duplication of र् ल् etc can be seen in cases like *nirgratam* for *nirgalam* etc

Colophon —At the end of the text **P** adds —

सवत् १५९९ वर्षे पूर्णिमागच्छे श्री६ पुण्यप्रभसूराणां शिष्य भीमाकर्नेद् सगातशास्त्रसागरः ॥ यादृश पुस्तकं दृष्ट तादृशं लिखित मया[।] यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषा न दीयत ॥

It may be remembered that this manuscript does *not add verses of Sangitasārakalikā* like **H** and **K**

A comparative study of all the **H** and **P** readings given *in footnotes in* relevant pages of the text will clearly demonstrate that the two *manuscripts* belong to two different strands of ms traditions and are therefore *very important for reconstruction of the text* This is especially obvious in chapter second entitled *talaprakaśana* The readings change from verse 9 onwards and **P** omits half verses like 16^b or whole verses I I e 19 20 etc, or reads another verse as in the case of v 21 in this chapter

Also the text of the *patas* of the various *talas* given in the second adhyaya often differs from the text of the H manuscript It was indeed very difficult to decide whether the tradition of H or P is more reliable regarding the *patas* which represent an old tradition not available in other works like the Sangita ratnakara where the tradition of patas is different The P. manuscript generally omits all *yatis* or *danda* marks amongst the various *patasabdas* of any particular tala There seems to be some confusion in H also about these marks and the best course left open for us was to keep the H tradition in the printed text and the P tradition in footnotes Those who have inherited traditional practical knowledge in *mrdanga vadana* may be able to throw light on the problem I consulted Śri Bharata Vyasa on the problem and he was kind enough to spare time and test the H and P with practical demonstrations of a few talas But I have preferred not to make corrections according to his suggestions not because I feel that he may be wrong but because I want to place before scholars the traditions of both H. and P as they are found so that all those who have inherited older traditions in this respect may have the full data with them Our text is especially valuable as it gives a fairly old tradition of *patas* of the various *talas*

O —No 4550 in the collections of the Oriental Institute Baroda Noticed in the Alphabetical List of Manuscripts In the Oriental Institute Baroda Vol II (G O S Vol CXIV, Baroda 1950) pp 1154 1155

Size 8 ins × 5 ins

Extent 12 folios Containing 130 Granthas

Script Devanagari

End The end reads as—

॥ इत संगीतोपनिषत्सारे प्रस्तारादिसोपाश्रयी ताल्प्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय ॥ ॥ इति श्रारस्तु ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्रा ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ सत्र्येकान निशाख्ये सप्तनिशान्मत शुभे ॥ आषाडस्यासिते पक्ष पचम्या भानुजे मया ॥ लिखत प्रथम याम ध्याजयेद् गुरोर्मम ॥ मेत्रकरामस्यात्मजेन गारिनारयेन क(?)धिना ॥ ? ॥ श्री ॥ ग्रंथ सख्या । १३०॥

The Ms is very corrupt with some lacunæ also But it seems to follow the tradition of P rather than H as the readings of P H & O shown in the footnotes suggest This is especially true so far as the *patas* of different *tālas* are concerned

The Alphabetical List of Manuscripts in the Oriental Institute Vol II, pp 1154-1155 shows one more entry no 13271 entitled Saṅgitasāroddhāra having 128 leaves but it is really a modern transcript prepared from K described above

The Author & The Age

The SUS as the author himself shows in Chp 6, v 152 (Text p 141) was composed in 1406 Samvat *i e* 1350 A D and was abridged from his older

work *Sangitopanisad* composed in 1380 Samvat i e 1324 A D

The author in verses 149 ff (Chp 6 pp 143 144) says that monks who were the crowning glory of the *Śri Harṣapuriya gaccha* (of the Śvetambara Jaina Community) have composed many works conquered many opponents in wordy wars and had converted many monarchs to the Jaina faith by their teachings In this *gaccha* arose *Śri Abhayadeva suri* the great teacher whom King Karna (of the Chaulukyan dynasty of Anahilavaḍa Patan age c 1072 1094 A D) gave the title of *Maladhari* to a monk who himself was *a maladhari* or pure in character In his lineage arose *Śri Naracandra sūri a knower of the science of Sangita* his disciple was *Srī Tilaka* the *guru* of our author and the monk who gave the formal initiation (*diksa*) to Sudhākalaśa the author of our text *Śrī Rajasekhara* who was *vadibha pancanana* was the chief monk succeeding Śri Tilaka and was also the *guru* of Sudhākalasa

The above account is interesting It supports the tradition given by Rajaśekhara[1] that King Karna gave the title of *Maladhari* to Abhayadeva Suri and others[2] and sets at rest the doubt whether Siddharaja gave this title[3] or his predecessor *But another tradition of Abhayadeva suri advising* Siddharaja Jayasimha to prohibit animal slaughter on certain days may be right in as much as it is noted by Vijayasimha suri as early as samvat 1191 in his Dharmopadeśamāla vivarana[4]

This Maladhāri Abhayadeva suri is not to be confused with another Abhayadeva suri the commentator on nine Jaina Anga texts who belonged to another lineage of Śvetambara Jaina monks and whose age is c. 1072 1135 V S

1 Cf श्रीगूर्जरेश्वरो दृष्ट्वा तीव्र मन्दरीपदम् ।
श्रीकर्ण विरदं यस्य मलधारी व्यधापदम् ॥

Rajaśekhara s Praśasti of his Prakrit Dvādśryavṛtti composed in Samvat 1387

2 Cf जस्स मलहारि नाम दिन्नं कण्णेण नरवइणा । *Sadguru paddhati* of Padmadeva sūri *Peterson s Cat of Mss (Bombay Govt)* Vol V p 96

3 Cf अन्नया सिरि जयसिंहदेवनरिंदेण गयणधाराडंबरे जयराडियागएण दिट्ठो मलमलिणवत्थदेहो । तओ गयणधाराडंबरे दुक्करकारओ त्ति दिन्नं 'मलधारि' त्ति नाम ।

Vividha Tīrthakalpa of Jinaprabha sūri (Singhi series ed) p

4 Cf यस्योपदेशात्प्रतिबुद्धो सिद्धाधिप श्रीजयसिंहदेवः ।
एकान्तसौमुख्यमिवमनारामकाख्यदानमनल्पमुग्रम् ।

Peterson s Catalogue Vol V p 96

Also cf जो जयसिंहदेवो राया भत्तिकरो सयकालं ।
कयाविओ अमारिं मज्झे मज्झाईसु दिसासु ।

Munisuvrata Caritra of Śrīcandrasū

Peterson s Catalogue Vol V p 11

Mohanlal Desai has collected some more information about Abhayadeva sūri of Maladharī gaccha in his *Jaina Sahityano Samkṣipta Itihasa* (Bombay 1933) pp 227 ff Prthviraja I the son of Visaladeva or Vigraharaja III of Sambhara—Ajmer placed on the advice of this monk a golden *kalasa* on the top of a Jaina shrine at Raṇathambhor [1] Abhayadeva is also said to have been proficient in the science of mantra and tantra which he is said to have learnt from Viradeva At his request King Bhuvanapala ordered to be opened the doors the Jaina shrine of Mahavira at Gopagiri (Gwalior) entrance into which was stopped by local officers The famous image of Antarikṣa Parsvanatha was installed in Vikrama Samvat 1191 by this monk and the (now famous) village of Sirpur (Śripura) was given as gift by king Elacha for maintaince of worship of this Jina [1]

Muni Caturavijayaji has reconstructed [2] the geneology of monks from Śrī

Harṣipuriya Gaccha

- Śri Jayasimha sūri
  - Śri Abhayadeva suri
    - Śri Hemacandra suri
      - Śrī Vijayasimha suri
        - Śri Candra sūri
          - Śrī Devabhadra suri
          - Śri Municandra suri
            - Śrī Devananda suri
              - Śri Devaprabha suri
                - Śri Naracandra surī
                  - Śrī Narendraprabha
                  - Śri Udayaprabha
                  - Śri Padmadeva
                    - Śri Tilaka
                  - Śri Rajaśekhara suri
                    - Sudhakalasa Vacanacarya
          - Śri Vibudhacandra
          - Śri Laksmana gani

---

[1] Also see Praśasti of *Munisuvrata carita* by Śrī Candra suri in *Peterson's Catalogue* Vol V p 13 and Desai's *Jaina Sahityano Sankṣipta Itihasa* pp 229 30 for further information

[2] Muni Chaturavijaya *Vacanacarya Śri Sudhakalasa ane temni Guru parampara* Jainacarya Śri Ātmananda Centenary Commemoration Volume (Bombay 1936) Gujarati section pp 27 ff

Jayasimha suri and Śri Abhayadeva suri to Sudhakalasa on the basis of the praśastis of our text the Pandavacaritra of Śri Devaprabha suri Supasanaha carita of Lakṣmana gaṇi and such other works which is appended here [1]

Of the different monks referred to by Sudhakalaśa in the Praśasti of SUS Śri Naracandra suri is especially noteworthy Naracandra suri the disciple of Devaprabha suri was preceptor of the famous minister Vastupala on the maternal side and had taught Vastupala three Vidyas namely Nyaya Vyakarana and Sahitya as also works on Jaina theology etc Naracandra is further known as a writer on Jyotisa His scholarly Tippana on Nyayakandali of Śridhara is well known he wrote Prakṛtaprabodha a treatise on Prakrta grammar and a Ṭippana on the Anargharaghava of Murari Naracandra also composed a Katharatnakara also known as Katharatnasagara Peterson has also taken notice of a manuscript of Caturvimsapti Jina Stotra by Naracandra suri the praśasti of which quoted in his Catalogue Vol V p 96 especially deserves comparison with the accounts of monks of Harsapuriya gaccha given by Sudhakalasa [2] But it is Sudhakalasa who for the first time tells us that Naracandra suri was proficient also in the science of Saṅgita [3] We can therefore expect Sudhakalasa to have received old tradition on Sangita from his own line of monks as well as from others in Western India

The references to the activities of these monks of Harsapuriya gaccha cited here clearly show that their main fields of activity and vihāra were Gujarat Saurashtra Rajasthan and parts of Madhya Pradesha It is therefore natural to suppose that in the work of Sudhakalasa we obtain a fairly old tradition about Saṅgita in Western India and parts of Madhya Pradesa His work is therefore a valuable landmark in the history of Indian Sangita

The SUS was composed in 1406 Samvat *i e* 1350 A D But his original bigger work was composed in 1380 Samvat = 1324 A D The Sangītaratnakara of Śarṅgadeva was composed in c 1250 A D [4] It is therefore obvious

[1] For further remarks about monks referred to in the geneological table see Muni Caturvijaya s paper *op cit* and Desai s book *op cit*

[2] For detailed notes on Narcandra suri and his works Narendraprabha sūri Udayaprabha sūri and others see Sandesara B J *Literary Circle of Mahamatya Vastupala*

[3] Agarchand Nahata has noted on the evidence of Upakeśagaccha—Prabandha that Devagupta sūri was proficient in playing on the viṇā The Jaina Sangha did not like it but rather than giving up viṇā Devagupta gave up his leadership of monks and went away to Laṭa country—*Jaina Satya Prakāśa Vol X no 9*

[4] Ramakrishna Kavi *Bharatakosa* (Tirupati 1951) Introduction p V Also see M Krishnamacariyar *Classical Sanskrit Literature* pp 852 853 assign-

that we obtain, in the SUS., a tradition from W India, almost contemporary with that of the Saṅgītaratnākara, which latter work may naturally be expected to have preserved some Saṅgīta traditions of the Deccan, Karnāṭaka etc. for c. 13th century A.D The SUS. should, therefore, be useful to students of the history of Saṅgīta

One more work composed by Sudhākalaśa is preserved for us. It is a small lexicographical text entitled *Ekakṣara-nāmamālā*,[1] of 50 verses, already published. In the last verse of this work Sudhākalaśa says that he is the disciple of Śrī Rājaśekhara of Maladhāri gaccha

Rājaśekhara, it must be remembered, is the famous author of *Caturviṃśati-prabandha*, also known as *Prabandhakośa*, composed in 1405 V.S. (1349 A D.). Besides the above, this great monk has composed *Nyayakandalīpañjikā* (1385 V.S), a *Vṛtti* on Hemacandra's Pkt. *Dvyāsraya-kāvya* (1387 V S.), *Ṣaḍdarśanasamuccaya*, *Caturasītikathā*, *Dānaṣaṭtriṃśika*, *Ratnakarāvatārikā pañjikā*, *Kautukakathā* or *Anekārthasamgraha*, *Syādvādakalikā* and *Vinodakathā*, the last being a collection of humorous tales.

It will be seen that Sudhākalaśa lived in an age of prolific writing activity amongst the Jaina monks, was a disciple of a great scholar and belonged to a line of monks amongst whom literary activities in diverse branches of knowledge were carried on almost unceasingly The fact that Sudhākalasa was given the title of *Vācanācārya* shows that he himself was a great scholar of philosophy, theology etc. and possibly a master logician and debator for, the (unpublished) *Kahāvali* says that Vādi, Vācaka, Kṣmāsramana, Divākara etc. are *ekārthavācī* terms.[2]

Jaina Writers on Sangita

The contribution of Jaina writers to the science of Indian Saṅgita is not well known. Long ago, the late Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Shastri, edited, in the Trivandrum Sanskrit Series, No. LXXXVII (Trivandrum, 1925), a work, *Sangitasamayasāra* of Saṅgītākara Śrī Pārśvadeva from a single ms. in Malayalam characters in the Punjar Palace collection. *The printed text ends with the ninth chapter*, the colophan being—इति श्रीमदभिनवभरताचार्यमरविमलहेम्मणार्यनिषापुत्र

ing Śārngadeva to c 1132-1169 A D O. C. Ganguly, *Rāgas & Ragınis* (cheaper ed, 1947), Intro. p 37, assigns him to c. 1210-1247 A D.

[1] Published in *Anekārtharatnamañjuṣā*, pp 119 122, edited by H. R. Kapadia, Devacand Lalbhai Jaina Pustaka Sangraha, No 81 (Bombay, 1933). Also as app. on pp. 236 ff, to *Abhidhānacintamani-Kośa*, ed. by Ācārya Vijaya-kastura sūri (Ahmedabad, V.S. 2013).

[2] Quoted and discussed by U. P. Shah, in *Jaina Satya Prakāśa* (Ahmedabad), Vol 17, p.

श्रुतिज्ञानचक्रवर्तिसङ्गीताकरनामधेयपार्श्वदेवविरचिते सङ्गीतसमयसारे तालपद्मप्रत्ययलक्षण नाम नवमधिकरणम् ॥ Ramakrishna Kavi, in his *Bharatakośa*, Intro, pp. vii viii writes: "The author is a Jaina who lived in 1300 A D, and the work of Saṅgītasamayasāra is in ten chapters. It was published in Travancore, the first one and a half chapter of the second are not found. ...." The first verse quoted by Śrī Kavi is, therefore, missing in the printed text as also the following verse (quoted by Kavi) which probably is from the praśasti at the end of the tenth chapter—

श्रीकण्ठान्वयदुग्धवार्धिलहरीसंवर्धनाब्धिः कला-
गौरी यज्जननी समस्तगुणगणो यस्यादिदेवः पिता ।
यश्चेतो जिनपादपद्मयुगलध्यानैकतानं सदा
सङ्गीताकरधीमतो विजयते तस्यैव सेयं कृतिः ॥

Singha Būpāla, the first commentator on Saṅgītaratnākara has quoted many verses from Pārśvadeva's work. The age assigned by Kavi, namely, c. 1300 A D. may, therefore, be roughly correct [1] Pārśvadeva, however, does not refer to Śārngadeva, though he refers to Matanga, Kohala, Pratāpa and Dattila, as also Matṛgupta, Bhoja, Someśvara and Paramardi. V. Raghavan suggests that his date falls between 1165 and 1330 A.D.[2] A colophon quoted by Krishnamachariyar is noteworthy—

श्रीमदभयचन्द्रमुनीन्द्रचरणकमलमधुकरायितमस्तक महादेवार्यशिष्य-स्वरविमलविद्यापुत्र-सम्यक्त्व-चूडामणि-भरतभाण्डीकभाषाप्रवीण-श्रुतिज्ञानचक्रवर्ति-सङ्गीताकरनामधेय पार्श्वदेवविरचिते सङ्गीतसमयसारे ॥

The above shows that Pārśvadeva was a pupil of Mahādevārya, a disciple of Abhayacandra Muni There are more than one Abhayacandra known to Digambara Jaina traditions and it is difficult to identify our Abhayacandra. That Pārśvadeva was a Jaina cannot be doubted from the verse quoted by Kavi in his Intro (p V) to Bharatakośa. Pārśvadeva does not seem to be a Śvetāmbara writer as no Pārśvadeva or Pārśvacandra as a pupil and grand-pupil of Mahādeva and Abhayacandra respectively is known to Śvetāmbara traditions. That Pārśvadeva was a Digambara Jaina is further suggested by his reference to a *Digambara sūri* in the following verse—

---

[1] V Raghavan, *Some Names in early Sangīta Literature*, Journal of Music Academy of Madras, Vol III, nos. 1-2, (1932), p. 30

[2] Source of Ms. not quoted, *Classical Sanskrit Literature*, p 855, and footnote 4 In note 5, *op. cit*, Krishnamachariyar refers to two mss of this work—(1) Descriptive Cat. of Skt Mss. in the Oriental Library, Madras, XXII, no 8751, and (2) Cat. of Skt Mss in Oriental Library, Mysore, no. 309 (called Saṅgītasārasamgraha). Also see, *Jinaratnakośa*, *I*, p. 409. O. C Ganguly *op. cit*, p 34, n. 1, refers to one more ms., No. 13028 in Madras Oriental MSS. Library.

केशबन्धौ करौ प्रोक्तौ तौ दिगम्बरसूरिणा ।
उत्तानवञ्चितौ किञ्चित् पार्श्वगौ निपताकरौ ॥

स० समयसार, ६ ८९, printed ed., p 63

The late Pandit Nārāyana Moreshwar Khare, himself a musician and a student of works on Indian Music, published an analytical study[1] of Pārśvadeva's text and has shown that probably Pārśvadeva lived in Karnāṭaka and that he generally follows the Deccan and South Indian traditions rather than North Indian, in Indian Saṅgīta

Pārśvadeva does not refer to Śārṅgadeva, and Sudhākalaśa does not refer to either Pārśvadeva or Śārngadeva. Probably Pārśvadeva and Sudhākalaśa were not far removed in age and Pārśvadeva seems to have been either a senior contemporary of Sudhākalaśa or somewhat earlier than Sudhākalaśa. Negative evidence is not of much use for us since Sudhākalaśa does not attempt to give a fairly comprehensive list of previous writers on music and merely makes a reference to "*Śailālmaja, Kohala Dattila, Bhoja and others*" in SUS, Chp 1. v. 4. But the comparative notes which I have given below the text, *e g* in Chp 1, will show that either Sudhākalaśa knew the work of Parśvadeva or both have drawn upon some common earlier sources It is not unlikely that a Śvetāmbara writer, inspired by a similar work of a Digambara monk conveniently omitted any references to Pārsvadeva along with many other writers including Śarngadeva

It may be noted that several later writers have composed Jaina-stavanas etc. in classical rāgas which shows their love of and acquaintance with classical music

Another noteworthy Jaina writer on Sangita is Maṇdana, the author of *Sangita manḍana*, the Prime minister of Hoshang Ghori of Mālva He also wrote *Kāvya manḍana, Śṛngāra Manḍana, Sārasvata mandana, Manḍana Kādambarī-darpana, Campū manḍana, Alamkāra manḍana, Candravijaya-prabandha, etc*[2] Mss of some of the above texts were first noticed by C D Dalal in the Vāḍi-Pārśvanatha Bhānḍāra at Patan[3] The *Kavya mandana, Sangita mandana*

---

[1] *Gujaratamān Sangitanu Punarujjivan* (Navajivan Prakasan Mandir Ahmedabad, 1st ed, 1939), pp. 281-302 A sumanary of this discussion is published in Hindi in *Jaina Siddhānta Bhāskara* (Arrah) Vol X no 2 pp. 84 90 and Vol X no 1 pp 9 17.

[2] The Kādambarī-Manḍana, Campu manḍana Candravijaya Prabandha and the Alamkāra manḍana were published in *Manḍana Grantha-Samgraha*, published in Śrī Hemacandrācārya Granthāvali (Patan, 1918 A D)

[3] *A Descriptive Catalogue of Pam leaf Mss in the Jaina Bhānḍāras at Pattan (G O.S. Vol 76)*, Intro p 50.

are dated in V S 1504 = 1447-48 A D As suggested by Gode, Maṇḍana's *writing activity should be assigned to c. 1400 to 1432* A D[1] The *Saṅgītamaṇḍana* is still unpublished Only one ms of this work, known as yet, and noted above is now in Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñānamandir, Pātan, No 6795 It is on paper, size . 12 ins. × 4·5 ins , folios 52, written in Devanāgarī. It is partly damaged possibly due to some water spilt over it; pages stuck *together were later separated by somebody and in doing so some words are lost* for ever The end reads —

इति श्रीश्रीमाल्सोनगिरान्वयमण्डन-मण्डनविरचिते सङ्गीतमण्डने नृत्यपरिच्छेदस्तुरीयः ॥ छ ॥ छ ॥
सवत् १५०४ वर्षे । पौषं वदि ८ गुरौ दिने । लेखक कायस्थ विनाइकदास ॥

Maṇḍana, in Chp 1. v. 18 of his SM., refers to "Yāṣṭika, Lollaṭa, Viśaṅka, Matanga, Bhoja, Somanātha, Bharata and others" whose works he has referred to before composing SM. Elsewhere he also refers to Hammīra Bhūpati, Muni Purātana, Śailakanyā, Pārtha Bhupati Bhoja, Somanātha, Citraratha The first Pariccheda begins with definition of Saṅgīta made of Gīta, Vādya and Nṛtya, refers to mārgī and deśi gītas, etc and gives in its subdivisions, Piṇḍotpattiprakarana, Nadotpatti pra , Śruti-pra , Mūrcchanā lakṣaṇa, the different Grāmas, Tāna pra , Varna lakṣana, Alankāras, Jati lakṣana, Grāma rāgas, Bhāṣāṅgas, Upangās, Kriyāngās, Prasiddha rāga-lakṣaṇas, Gāyana dośas, Gāyanaguṇas, Vaggeyakāra lakṣana, Śisyakāra, Śarīra laksana, Sada lakṣana, Ālapti, Sādagati, and Gamaka lakṣana The second Pariccheda on Gita, gives, in its subdivisions, Gaṇavarnaprakarana, Paribhāṣā, Mātṛka lakṣaṇa, Pañcatāleśvaralakṣana, Prabandhās and Gīta Bhedas such as Āryā, Hayalīla, Gajalīlā, Hamsalīlā, Harivijaya, Cakravala, Jayamalā, etc , Talas, Svarakarana, Paṭakarana, Bandhakarana, Citrakarana, Tennakarana, Varttani, Vivarttanī, Ela lakṣanam, Jombaḍa-lakṣaṇam, etc., Śuddha suḍa, Sālaga sūḍa, Dhruva lakṣana, Manṭha and Prati Manṭha, Nihsāruka, Ekatālī, Deśī Prabandhas, like Caccari, Lahacāri and Dhammālī, the different Vṛttis like Kaiśiki, Ārabhaṭī etc., the Ritis, Gīta doṣas, 14 Gāna doṣas

At the end of the second chapter, Maṇḍana introduces himself as the author of Campūmaṇḍana and Kāvyamaṇḍana which shows that the Saṅgītamaṇḍana was composed after the above two works.

The third chapter discusses the various Tālas, first the mārga-tālas, then the deśī-tālas. No *pāṭas* are given Maṇḍana is styled as Kavirāja-Gajāṅkuśa at the end of chps 2 and 3

---

[1] P. K Gode, *Maṇḍana, The Prime-Minister of Malwa and his works*, The Jaina Antiquary, Vol XI no 2 , pp 25 ff., and *The Genealogy of Maṇḍana, The Jaina Prime-Minister of Hoshang Ghori of Malwa*, in Studies In Indian Literary History, (Bombay, 1953), Vol. I , pp. 64-67

The fourth chp. deals with Tāla-patākā, Prastāra, Naṣṭa, Uddiṣṭa etc., and then Nāṭya and Nṛtya, the 6 Angas, 6 Upāṅgas, 13 Śirobhedas, the Dṛṣṭis, Darśana-bhedas, Tārākarma, Puṭa-lakṣaṇam, Bhrū-lakṣaṇam, Nāsā-lakṣanam, Gaṇḍa-lakṣanam, Adhara-lakṣanam, Mukharāga-la., Kandharā, Pāṇi, Kriyā Bāhus, Asamyukta-hastas, Samyukta-hastas, Vakṣaḥ, Udara-lakṣaṇa, Pārśva-lakṣana, Kaṭi-lakṣaṇa, Ūru-lakṣana, Jamghā-la., Caraṇas, Anghri-lakṣaṇa, Sthānakas, Cārīs, Utplutikaraṇas, Bhramarīs, Deśī-Bhramarī-la., Golaka-krīḍā, Nṛtyābhyāsa-prakaraṇa, Pātra-lakṣaṇa, Śrī-Raṅga-maṇḍapa, Sabhā, Sabhyas, Vṛndam, Vādyas, etc. This last chapter is called Nṛtya-Pariccheda.

The above summary of contents is given as the work is generally not known and was hardly available.

The Jinaratnakośa, Vol. I., p. 409, refers to following more works on the basis of Jaina Granthāvali published earlier. They are—Saṅgītadīpaka, Saṅgīta-Ratnāvali, and Sangītasahapiṅgala.

No other information is available about these works. They are supposed to be Jaina.

Saṅgīta In Ancient Jaina Works

It is not possible to give an exhaustive survey of references to Gīta, Vādya, Nṛtya etc. in Jaina Literature. But a few references given below will show that this study was not neglected by the Jainas

Sthānāṅga-Sūtra, the third Aṅga text of the Canonical Literature of the Jainas, refers to the seven svaras and their svarasthānas [1]—

से किं तं सत्त नामे ?

सत्त सरा पण्णत्ता । तं जहा—

सज्जे रिसहे गंधारे, मज्झिमे पंचमे सरे

रेवए (धेवते) चेव नेसाए सरा सत्त विआहिआ ॥ १ ॥

Note also the definitions of Ṣadja etc given by Abhayadeva in comm on above [2]

एएसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरट्ठाणा पणत्ता, तं जहा—

सज्जं च अग्गजीहाए, उरेण रिसहं सरं ।

कण्ठुग्गएण गंधारं, मज्झजीहाए मज्झिमं ॥ २ ॥

नासाए पंचमं बूआ दंतोट्ठेण अ रेवतं ।

भमुहक्खेवेण नेसाई सरट्ठाणा विआहिआ ॥ ३ ॥

These seven svaras are Jīvāśrita and Ajīvāśrita as under—

---

[1] *Sthānāṅga-Sūtra*, with comm of Abhayadeva, Vol. II (Āgamodaya Samiti ed., Bombay, 1920), pp. 393 ff.

[2] *Ibid.*, pp. 394 ff.

सत्त सरा जीवणिस्सिआ पण्णत्ता, त जहा—

सज्जं रवइ मऊरो कुक्कुडो रिसभ सर ।
हंसो रवइ गधार, मज्झिम च गवेलगा ॥ ४ ॥
अह कुसुमसमये काले, कोइला पचम सर ।
छट्ठ च सारसा कुंचा नेसाय सत्तम गओ ॥ ५ ॥[1]

सत्त सरा अजीवनिस्सिआ पण्णत्ता त जहा—

सज्जं रवइ मुअगो गोमुही रिसहं सर ।
संखो रवई गधार मज्झिम पुण झल्लरी ॥ ६ ॥
चउसरणपइट्ठाणा, गोहिआ पचम सर ।
आडबरो रेवइय महाभेरी अ सत्तम ॥ ७ ॥

We further obtain information about Svara laksanas in the following—

एतेसिं ण सत्तसराण सत्त सरलक्खणा प० त जहा—

सज्जेण लभति वित्तिं कतं च ण विणस्सति ।
गावो मित्ता य पुत्ता य, णारीण चेव वल्लभो ॥ ८ ॥
रिसभेण उ एसज्ज, सेणावच्च धणाणि य ।
वत्थगधमलकार, इत्थिओ सयणाणि वा ॥ ९ ॥
गंधारे गीतजुत्तिण्णा, वज्जवित्ती कलाहिता ।
भवति कविणो पन्ना, जे अन्ने सत्थपारगा ॥ १० ॥
मज्झिमसरसपन्ना भवति सुहजीविनी ।
खायनी पीयनी देती, मज्झिम सरमस्सितो ॥ ११ ॥
पंचमसरसपन्ना, भवंति पुढवीपति ।
सूरा सगहकत्तारो, अणेगगणणायगा ॥ १२ ॥
रेवतसरसपन्ना, भवंति कलहप्पिया ।
साउणिया वग्गुरिया, सोयरिया मच्छबधा य ॥ १३ ॥
चंडाला मुट्ठिया सेया, जे अन्ने पावकम्मिणो ।
गोघातगा य जे चोरा, णिसाय सरमस्सिता ॥ १४ ॥

Then the text gives the three Grāmās and their various Mūrcchanās—

एतेसिं णं सत्तण्हं सराण तओ गामा पण्णत्ता, तं०—

सज्जगामे मज्झिमगामे गधारगामे, सज्जगामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पं० तं०—मंगी कोरव्वीया य हरी य रयणी य सारकंता य । छट्ठी य सारसी णाम सुद्धसज्जा य सत्तमा ॥ १५ ॥ मज्झिमगामस्स णं सत्त

[1] Cf *Sangita Makaranda* 1st pāda 11 13 14 p 2

मुच्छणातो पं० तं०—उत्तरमदा रयणी, उत्तरा उत्तरासमा । आसोक्ता य सोवीरा, अभिरु हवति सत्तमा ॥ १६ ॥ गधारगामस्स णं सत्त मुच्छणातो पं० तं—णदी तु खुद्दिमा पूरिमा य चउत्थी य सुद्धगंधारा । उत्तरगधारावित, पंचमिता हवति मुच्छा उ ॥ १७ ॥ सुट्ठुत्तरमायामा सा छठ्ठी णियमओ उ णायव्वा । अह उत्तरायता कोडीमातमा सत्तमी मुच्छा ॥ १८ ॥

The theory of the origin of the seven svaras is interesting —

सत्त सराओ कओ संभवति गेयस्स का भवंति जोणी । कतिसमता उस्सासा कति वा गेयस्स आगारा ॥ १९ ॥ सत्त सरा णाभीतो भवति [1] गीतं च रुयजोणीत । पादसमा उस्सासा तिन्नि य गयिस्स आगारा ॥ २० ॥ आइमिउ आरभंता समुव्वहंता य मज्झगारंमि । अवसाणे तज्जवितो तिन्नि य गेयस्स आगारा ॥ २१ ॥

Abhayadeva commenting on this section of the Sthānānga (which is called 'svaramaṇḍalam', Sthānānga, 7. 3 sū 553), notes—स्वरविशेषा पूर्वगते स्वरप्राभृते भणिता । अधुना तु तद्विनिर्गतेभ्यो भरतवैशाखिलादिशास्त्रेभ्यो विज्ञेया इति । It was believed that there was a special section or a book called स्वरप्राभृत which was part of the lost Pūrva texts. A comparison with the names of mūrcchanas given by the Sthānānga with those given by the Saṅgītamakaranda or the Saṅgītaratnākara will show the difference between these traditions

The Sthānāṅga sūtra, op. cit, further refers to the 'guṇas' and 'doṣas' of Gīta. The last verses are noteworthy—सामा गायइ मधुर काली गायइ खर च रुक्ख च । गोरी गायति चउर काण विलंब दुत अधा ॥ ३० ॥ विस्सर पुण पिंगला ॥ तंतिसमं तालसम पादसमं लयसम गहसमं च । नीससिऊससियसमं संचारसमा सरा सत्त ॥ ३१ ॥ सत्त सरा य ततो गामा, मुच्छणा एकवीसती । ताणा एगूणपण्णासा समत्त सरमंडले ॥ ३२ ॥

Seventy-two arts (*kalās*) are frequently mentioned in early Jaina texts like the Nāyādhammakahāo, Rayapasenaiya sutta etc. These include dancing (*naṭṭa*), singing (*gīya*), instrumental music (*vāiya*), vocal music (*saragaya*), drum music (*pukkharagaya*) etc. Timing in music (*samatāla*) is also referred to [2] The heavenly *gīta*, *vāditra* and *nṛtta* (*divve gīe divve vāie divve naṭṭe*) are referred to in the Rāyapasenaiya, (Pt. Bechardāsa's ed, 65, p 135).

[1] Cf. with this the verses from Māṇḍukyaśikṣā and Nāradaśikṣā quoted and discussed in *Historical Development of Indian Music*, (by Swāmī Prajñānanda, Calcutta, 1960), pp. 25 ff

[2] *Rāyapaseṇaiya-sutta*, ed. by Pt. Bechardas (Ahmedabad, V S 1994), 211, p. 340. Also see, *Nāyādhammakahāo*, 1 (N V. Vaidya's ed) 1-23, p 22, *Samavāyāṅga sūtra*, Amulya Candra Sen, *Social life in Jaina Literature*, *Calcutta Review*, March, 1933; J. C. Jaina, *Life in Ancient India as depicted in Jaina Canons*, pp. 172 ff. For references to Śukranīti, Bhāgavata Purāna Jayamaṅgalī on Kāmasūtra etc., see, Durgadatta Tripathi, *The 32 Sciences & 64 Arts*, *Journal of Indian Society of Oriental Art*, Vol XI (1943), pp. 65 67

Music was accompanied by pipes (*vamsa*), vīṇā (*tanti*), clapping (*tala*) and rhythmic beating (*talalaya*), following instrumental music.[1]

Various musical instruments (*tuḍitāni, tūryāni*) are referred The Rāyapasenaiya sutta, refers to sixty musical instruments, in the next section.[2] H. R. Kapadia has collected a number of references to musical instruments from Jaina literature, in a series of articles contributed to the Journal of the Oriental Institute, Baroda [4] As shown by him, the Jaina Canonical works like the Rāyapa$_o$., Jivājivābhigama sūtra, and the Sthānāṅga sūtra classify musical instruments under तत, वितत, घण and झुसिर (सुषिर) and occassionally as आततवितत The various texts quoted or referred to by Kapadia incidentally demonstrate the fact that Jaina writers were often conversant with music and musical instruments

Equally interesting are the various references to Dance and Dramaturgy in Jaina literature. The *naḍas (naṭas)* and *naṭṭas (narttakas)* are referred to in Jaina canons *e g* in Rayapa$_o$., 1, p 4 In the Nāyāddhammakahāo[4] we are told that Meghakumāra, after marrying eight girls, passed time happily in his palace, having before him plays of 32 performers, accompanied with song and music of drums played by damsels The Rāyapasenaiya sutta, 66-84, describe thirty two kinds of *nāṭya* performed by Suryābhadeva before Mahāvīra The list is interesting as most of them are dance dramas, and not mere dramas, they include various types of dances, maṇḍalas etc J C Jaina[5] has given an analysis of the list given in the Rāyapasenaia which, for the interest of students of Sangita, is outlined below —(1) The First dance drama, shown with accompaniment of orchestral music, representing eight auspicious symbols, *viz*, svastika, śrivatsa, vardhamānaka nandyāvarta, bhadrasana, kalaśa, matsya and darpaṇa. (2) In the second were shown *āvaḍa, paccavaḍa, seḍhi, paseḍhi, sotthiya, sovatthiya, pūsa, māṇavaka, vaddhamānaga, macchaṇḍa, magaraṇḍa, jāra, māra, phullavalī paumapatta, sāgarataranga, vasantalatā, etc.* (3) In the third, *īhāmiga, usabha, naraturaga, makara, vihaga, kinnara, vanalayā*, etc., (4) In the fourth were shown, *egao vanka, egao cakkavala, duhao cakkavāla, cakkaddhacakkavāla*, etc.

---

[1] *Rayapa$_o$, op cit*, 63 The whole passage is noteworthy—किं ते ? उरेण मंद सिरेण तार कण्ठेण वितार तिविह तिसमयरेयगरइय गुंजाऽवकुहरोवगूढ रत्त तिठाणकरणसुद्ध सकुहरगुंजतवंस-तंती-तल ताल-लय-गह सुसंपउत्त महुर सम सललिय मणोहरं मिउरिभियपयसंचार सुरइ सुणइ वरचारुरूव दिव्व नट्टसज्ज गेय पगीया वि होत्था

[2] *Rayapa$_o$*, 64 pp 133 134, also 59, pp. 125-128

[3] H R Kapadia, *The Jaina Data About Musical Instruments*, Journal of the Oriental Institute, Baroda Vol II pp 263 276, 377-387, Vol III pp 186-195 Vol IV pp 372 392

[4] *Nayadhammakahāo* 1 24, p 23—तए ण से मेहे कुमारे उप्पिं पासायवरगए फुट्टमाणेहिं मुइंगमत्थएहिं वरतरुणिसंपउत्तेहिं बत्तीसइबद्धएहिं नाडएहिं विहरइ ।

[5] J C Jaina *Life in Ancient India as depicted in the Jaina Canons*, pp 184 ff

(5) In this were shown representations of *āvalis* such as *candāvali, sūrāvali, valiyāvali, hamsavali, egāvali, tarāvali, muttāvali*, etc., (6) In this were shown sun-rise and moon rise, (7) movements of the sun and the moon, *candāgamana, sūrāgamana*, (8) lunar and solar eclipses, (9) setting of the sun and the moon, (10) This showed the *candamandala, sūramandala, nāgamandala, jakkhamandala, bhūtamandala, gandharvamaṇḍala*, etc., (11) the gaits of *usabhamandala, sihamandala, hayavilambiya, gayavilambiya, hayavilāsiya, gayavilāsiya*, etc., (12) *sāgarapavibhatti* and *nāgarapavibhatti*, (13) This showed the drama of *Nandā* and *Campa*, (14) it showed *macchandapavibhatti, mayarandapavibhatti*, etc., (14 to 19) showed representations of letters 'ka' to 'na,' 'ca' to 'ña' etc., upto 'ma', (20) then, *asoyapallavapavibhatti, ambapallavapavibhatti*, etc., (21) It represented *paumalayapavibhatti, asoga, campaka, vāsanti*, etc., (22) *Duya (druta)*—dance, (23) *Vilambiya* dance, (24) *Duyavilambiya* dance, (25) *Añciya* dance, (26) *Ribhiya* dance, (27) *Añciyaribhiya* dance, (28) *Ārabhaḍa (ārabhaṭa)* dance, (29) *Bhasola* dance, (30) *Ārabhaḍabhasola* dance, and (31) *Uppayanivayapavatta, sankuciya, pasāriya, rayaraiya, bhāntasambhānta* dance, (32) The last dance drama represented the story of Mahāvīra's life.

Instances can be multiplied like this from the whole of Jaina literature. The Niśitha-Bhāṣya, 16. v. 5101, is especially noteworthy: णट्ट होति अगीय, गीयजुय तु त णाडय होइ। on this the Cūrni is—गीतेण विरहित णट्ट, गीतेण जुत्त णाडग। गीय चउव्विह—ततिम्म तालम्म गरमम लयमग च।[1] It also refers to various musical instruments in Uddeśa, 17, sūtrās 135-138.[2] The *Angavijjā* again refers to instruments like *vīnā, Masūrakā, Pakhara, Daddaraka, Ālingā* and *Murava*,[3] and to *Gāyaka, Gītakāri*, and *naṭṭaka*.[4]

The very popular story of Kośā and Sthulibhadra is noteworthy. It is found in the fairly old Jaina texts. Sthulibhadra lived c. 150-219 year after Mahāvīra, and was a great Jaina monk. Kośā is said to have 'danced on a needle.' It is generally called 'sūcī nṛtya' and is interpreted as dancing on the point of a needle, as it would suggest a superhuman performance.[5] But originally Kośā's dance might have included *sūci cāri* and *karanas* like *sūci, ardha-sūci and sūci-viddham*. There is also an *anga hāra* known as *sūci-viddha*

---

[1] *Nisitha-Sūtram* (pub. by Sanmati Jñāna-Piṭha, Agra 1960), Vol IV, p. 2.

[2] *Ibid.*, *pp.* 200-201.

[3] *Angavijjā*, ed. by Muni Punyavijayaji (Prākṛt Text Series, no 1, Vārānasī, 1957), p. 230.

[4] *Ibid.*, pp 230 and 91.

[5] For details, see, for example, *Āvaśyaka Cūrni, Pūrvabhāga*, pp. 554-55; *Pariśiṣṭa-parvan* of Hemacandra, sarga 8, Uttarādhyayan Ṭīkā, 2.29 ff

The *Vasudevahindi* p 293 also refers to *suci nāṭya (sūi naṭṭam)* A special type of dance associated with *Nalikagalaka* is referred to in another context [1] B J Sandesara suggests It appears from the reference that the girl used to dance until the water filled in a Nālika or water clock had slowly trickled out This must have taken 24 minutes as that is the meaning of Nālikā or Ghaṭi in Sanskrit At the end of the concert the dancing master used to bathe the girl with water with which the Nālika was filled It appears that keeping time was very important in this type of dance [2] In the same text are a few other references to musical concerts (pp 151 155 56) Gandharva Veda or Science of Music and its two expert teachers Sugrīva and Jayagrīva as also the two mythical teachers Nārada and Tumburu are referred to The pupil was given a lute and lute stick of sandalwood to begin his lessons (p 126) We are told that Caṇḍalas used to sell lutes or vīnas (p 124) [3] A graphic description of a dancing performance by one Vasantatilakā is especially noteworthy [4] As Vasudevahiṇḍi dates from c 4th 5th century A D it is interesting to find reference to hasta bhṛkuṭi bimba nayana samcarana hasta karana etc in the above reference

Saṅgītopaniṣatsāroddhāra

The SUS is divided into six chapters (adhyāyas) The detailed contents of the text given elsewhere in this book give an idea of the different topics discussed They also suggest that the original work Saṅgitopaniṣad must have been a fairly big comprehensive text like the Saṅgītaratnākara

Chp I—The first adhyaya of SUS praises *gīta* and defines *deśi* Mārgī gīta is omitted in the SUS The origin of *piṇḍi* in vv 11 ff is also known to other writers The word *Cihali* in v 19 is interesting its modern Hindi equivalent is *Cehāla* For an explanation of *Cehala* see *Sangitaśastra* by K Vasudeva Shastri (Lucknow 1958) p 231 The *nādotpatti* given in this chp is

---

[1] *Vasudeva Hindi* p 101 cf —तर्हि नालियागल्एर्इ सत्था न्हविही उवन्मियत्था। हिरण्णाए दम्बिया। उन्य परिक्सए सम्मत्ते सुहिरण्णा न्सेउ पयत्ता। बुद्दिसेणो ट्टितो संवरस पुरओ नयसेणेण मणिओ —अवसर पक्कासे। सा भणइ—एए मम पेच्छगा पेन्ति। निहीए न्सिया महिरण्णाए बत्तिमनइमेया। नालिगामेसेण उन्एण ण्हविया।

[2] *Journal of the Oriental Institute* Vol X no 1 pp 12 13

[3] For other references to Nataka dancers dramatic performers etc see *Vasudevahindi* pp 375 352 365 366 292 31 for playing on vīna etc *ibid* pp 127 133

[4] Cf —ततो तम्मि मणोरह सगीह नट्टवस थे भूमिभाए वयलायण्णसिंगाराभरणविलासावेसमहुरभणियणट्ट सथ सत्थोवन्हिट्ठपयनिक्खेव वण्णपरियट्टय ह थभमुहापमुह, निव्योय-णयणसचारणजुत्त, पस थनाट्टुअ पक्कमुअं, हत्थकरणसचारणविह विहत्त, ततो सर-ताल गीयसद्दसम्मीस सा पणच्चिया वसततिलया। *Vasudevahindi* p 28

very similar to that in the Saṅgītasamayasāra etc. as shown in foot-notes (text of SUS, pp. 4-5). Next we find two divisions of gīta into nibaddha and anibaddha, nibaddha being further divided into prabandha,[1] vastu and rūpaka. The various prabandhas are named and we are told that both writers and singers of prabandhas have now become rare. Rūpaka is defined, and a comparison with verses from Saṅgītasamayasāra, quoted in footnotes, SUS. text, pp. 7-8 will show the close analogy between both passages. Next, the six aṅgas, *viz.*, svaras, rāgas, tālas, tennas, birudas and pātapadas are explained. Then the divisions of Jātis, Rupaka, Sūḍas[2] are given. Next are treated the Dhruvas,[3] Maṇṭhas, Pratimaṇṭha, Nissāruka, Rāsaka, Ekatāli etc.[4]

Chp. II—The second chapter, known as *Prastārādi-sopāśraya tālaprakāśana adhyaya* first shows the Jaina tradition of the origin of musical instruments and nāṭakas (dramas and dance-dramas) from the *Śankha nidhi*, one of the mythical nine nidhis of a Cakravartin. Others believe that saṅgīta originated from Hara or Śiva. Then begins the treatment of tālas, first, the kālamāna or mātras are given. The SUS differs from the general tradition by taking *virāmi* = ⅛ *mātra* instead of ¼ mātra.[5] The prastāravidhi naṣṭa uddiṣṭa and kalita are discussed. It is said that tālas are innumerable, out of these, a few named and described by earlier exponents (*pūrva sūribhih*) are described in the SUS. The Saṅgīta-ratnakara, chp. 5, classifies tālas into mārga- and deśī-tālas, the SUS. omits the mārga-tālas. Śārṅgadeva discusses in all 120 deśī-tālas, the SUS. gives only 73. Of these, no. 25, referred to as maṇṭhaka-pratimaṇṭhāh can be taken as two tālas in which case the total number of SUS. tālas would be 74, including the last one, *Pṛthvikuṇḍala or Tālaratnākara*, which, as Sudhākalasa himself states, is his own innovation. The SUS. does not give tālas like Dvitiyaka, Caturthaka, Pañcama, Pratyaṅga, Yatilagna, Man-

---

[1] The various prabandhas are discussed in detail with citations of examples from Sanskrit, Prākrt, Apabhramśa, old Marāṭhi, old Kannad, old Lāṭa bhāṣa, in the *Mānasollāsa*, Vol. III (G. O. Series—In Press) adhyāya 16, vimsati 3, pp. 32 ff.

[2] The *uttamottama-sūḍa* or *sālaga sūḍa* of SUS. is called *Salasūḍa* in *Saṅgītasamayasāra* (henceforth SSR.), p. 30 cf. with SUS. p. 8, v. 50, the SSR. p. 38, v. 191. Also see, *Bharatakośa*, p. 968.

[3] *According to SSR. p. 38, there are eleven dhruvās whereas the SUS.* gives sixteen. A few names in the two lists are common. Also see, *Bharatakośa*, p. 302 and pp. 857-858.

[4] See, *Bharatakosa* under Maṇṭha, Rasaka, etc.

[5] Also see, *Bharatakośa*, p. 617 for another tradition quoted from Vema. *Saṅgītaratnakara*, (*ed. by Pandit S. Subrahmanya Shastri, Adyar, 1951*), Vol. III. Chp. 5, comm. of Kallinātha on p. 141.

th ka Dheṅki Dombuli etc. given by the Saṅgitaratnākara The Saṅgītacuḍamani refers to 101 talas the Saṅgitamakaranda gives the same number In the Ad bharata and Bharatarnava 108 talas are noted

What is especially noteworthy about the SUS is the fact that it gives paṭas or paṭavarnas (Bola in modern usage) of each of these tālas We have noted above our difficulty in editing this part of the text Since the SUS is based upon a bigger work composed in the end of the fourteen century A D we have here a very early tradition of paṭas which are not found in works like the Sangita ratnakara Sangitasamayasāra and Bharatarnava

Chp III—This third chapter is known as *Ganasvara ragadiprakaśana adhyaya* The origin of Pinḍa and its being made up of Brahma Viṣnu and Mahesvara is described according to Brahmanical traditions known to other works Kalita is discussed and in the treatment of Ganas a work *Cuḍamani* (text p 56 v 23) is referred to The *Bharatakosa* p 693 refers to only one work *Sangita Cudamani* of Jagadekamalla which is now published in the G O Series Vol CXXVIII (Baroda 1958) Another work *Sangita Cudamanisara* of Kerala tradition is also referred to by the *Bharatakośa op cit* which seems to be still unpublished but which probably contains pp 58 68 of the G O S edition of the Sangita Cūḍamani. The published text being incomplete it is difficult to say with certainty that the SUS refers to the Sangita Cūḍamani of Jagadekamalla but it is indeed very likely that this is the text intended by Sudhākalasa since no other work called Cuḍamani is known hitherto The Sangīta-Cudamaṇi of Jagadekamalla was an important text composed in c 1138 1150 A D and as noted by Velankar Shastri Parsvadeva has also borrowed from it in his Sangitasamayasara [1]

Laksanas of various svaras are further given in this chapter then are discussed laksanas of gramas murcchanās tanās and list of srutis [2]

The list of *srutis* given in the SUS differs from the lists of Sangita makaranda [3] Saṅgitaratnakara and Natyasastra In the printed text SUS p 62 v 68 there is a misprint *prasannamadana* should be read as *prasanna*

[1] *Sangita-Cudamaṇi* ed by Pandit D K Velankar Prastavana (Sanskrit) p 3

[2] There is misprint on p 62 of the text Read शति ग्रातिलभणम् for शनि ग्रनिलभम् after v 70. Also in v 72 read नीरजातव for नावजतय

[3] See *Sangitamakaranda* (G O S no XVI) Intro p VI and p 8 vv 78 84 *Sangitara* Vol I Chp 1 vv 27 ff Also see Pandit Omkārnath Ṭhakur *Praṇava Bharati* (*Kasi* 1956) pp 38 55 for a discussion on srutis and *Bharatakośa* pp 682 83 955 56

madana or *prasanna vadana* But the total number of śrutis given in the SUS would be 21 unless we take *para* in v 68[a] as a name of a śruti

Next six principle ragas are discussed along with their bhasas For a discussion on classification of ragas according to various texts see O C Ganguly *Ragas and Raginis*, and its various appendices *It may however be noted here that the SUS is the earliest known datable work giving iconography of different ragas* The oldest known miniature raga paintings of Western India from a paper ms of c late fifteenth have been published by Sarabhai Nawab in his *Masterpieces of Kalpa sutra Paintings* figures 1 42, pp 1 7 and some early Gujarati raga paintings in *ibid* figures 43 50, pp 8 11 assigned by him to late sixteenth century A D

The various angas upangas etc of the different ragas are referred to in a summary way The Ragas are not discussed in detail in this abridged version but probably Sudhakalaśa did so in his bigger work The alankaras discussed next may be compared with the *Brhaddesi*[1] Our text refers to 18 alankaras according to traditions of the Gaurimata the treatment of alankaras in SUS differs from that in the Sangītaratnakara adhyaya 1 prakarana 6

Chp IV—The fourth chapter known as *Caturvidhavadyaprakasana adhyaya* deals with four types of musical instruments *tata ghana suṣira anaddha*[2] The view about *panca-sabdah* or five types of *nadas* given in v 5 may be noted and compared with that of Sangitamakaranda etc Names of various vinas are given as also of the vina pranas and alaptis It is said in v 24 that instruments like *paṭṭauja* which are played by fingers are included in the *tata* class Now *paṭṭauja* if it is similar to *pakhavaja* would come in *anaddha* class rather than the *tata* class Now vv 91 92 in this chapter would suggest that *pattauja* is a variety of *pataha* and is to be included in the *anaddha* class[3] It is probable that ms P is right in omitting v 24 altogether from this chapter

The text gives an interesting mythical account of the origin of *muraja* which (according to Jainas is from the *śankha nidhi* but) was first made by Śiva according to popular belief, from the skin and entrails of the demon *mura* killed

[1] *Bṛhaddesi* of Matañgamuni (Trivandrum 1928) pp 35 44

[2] This may be compared with the earlier Jaina classification into तत, वितत, घन and शुषिर given in *Sthananga sutra Jivajivabhigama sutra etc* and the commentary of Abhayadeva on *Viyahapannati* 5 etc discussed by Kapadia H R in *Journal of the Oriental Institute* Vol II pp 264 ff The *vitata* of earlier writers is *anaddha* of Hemacandra and others But Malayagiri Suri strikes a different note for which see Kapadia H R, *ibid p 266*

[3] For *avuja* also see *Auvapatam* (Madras 1957), chp 31 p 57

by Rudra himself For the origin of muraja from murāsura also see Cikka s account quoted in Bharatakosa p 499

Chp V—This chp is called *Nrtyapaddhati prakaśana-adhyaya* and is devoted to dancing which is one of the essential elements of Indian Saṅgita According to our author Nṛtya is desired on occassions like entry (praveśa in a house palace or city) pilgrimage annointment of a king marriage and festivals like that of birth of a son It is said that Brahma first taught Nṛtya to the sage Vasiṣtha at the request of Indra Vasiṣṭa conveyed it to his hundred sons At the request of Indra Nṛtya composed of lasya and tandava was taught to Rambha Urvasi and others According to Sudhakalaśa Nrtta is nara krta mainly performed by males Nṛtya is *nari kṛta or perfomed by females* whereas Natya and Nataka are said to be performed by both males and females [1] The *lasya* originating from Gauri is said to be endowed with delicacy and grace (*sukumaram*) while the *tandava* created by Rudra is *viṣamam*, terrific or void of the delicacy [2] The lasya was later communicated to Uṣa the daughter of Bana In the heavens Gandharva Viśvavasu having studied *Nṛtya* taught it to Citraratha who in turn instructed Partha Arjuna again taught this to

---

[1] For an account of and discussion on various theories regarding origin etc of Natya Nṛtta and Nṛtya see, K M Varma *Natya Nṛtta And Nṛtya their Meaning and Relation* (publ by Orient Longmans Bombay Calcutta Madras 1957)

[2] Cf ये गीतका । सुन्य ने मम्य नृत्तविभागतः । दवेन नापि सम्प्रोक्तस्तण्डुस्ताण्डवपूर्वकम् ॥ गीतप्रयोग माश्रित्य नृत्तनतत्प्रवर्त्यतान् । प्रायेण ताण्डवविधिर्देवस्तुत्याश्रयो भवेत् ॥ *NŚ* 4 266-67 Vol I pp 180 ff Abhinavagupta s comm on these verses may be noted He writes—ताण्डवमिति सर्वं नृत्तमुच्यते । लास्यान्तेन सन्निधौ गानगीतन्यायेन प्रवर्तते । Also see NŚ 4 259-266 and comm of Abhinavagupta on above op cit (G O S 2nd ed) pp 169 ff Bharata writes—रेचका अङ्गहाराश्च पिण्डीबन्धास्तथैव च ॥ सृष्ट्वा भगवता दत्तास्तण्डवे मुनये तदा । तेनापि हि तत सम्यग्गानभाण्डसमन्वित ॥ नृत्तप्रयोग सृष्टो य स ताण्डव इति स्मृत ॥

Varma K R *Op Cit* pp 34 36 suggests on the basis of above passages of the NŚ that *tandava* means so far as Natyaśastra goes nothing but *nṛtta* But *it* seems that *nṛtta* is used in a wider sense by Bharata in the NŚ compare for example *NŚ* 4 302 314 Varma further states In a few places the word *sukumaraprayoga* occurs which obviously meant what we understand now by *lasya* This is further supported by the *SUS* saying सुकुमार तु तल्लास्यम् (Chp 6 v 9) Varma *op cit p 35* suggests that the NS does not use the word *taṇḍava* in the sense of *uddhata* as has been suggested by Abhinavagupta in his commentary The *SUS* 6 9—सुकुमार तु तल्लास्य ताण्डव विषमाङ्गम् । suggests to our mind correspondence with ललित and उद्धत of Bharata in *NŚ* 4 311 312 Vol. I p 201 For सुकुमार also see *NŚ* 4 303 p 197

Uttarā, the daughter of Virāta (—king) but she forgot it due to grief on the death of her husband Abhimanyu. This art, according to Sudhākalaśa, was again obtained by King Palaka, from Śiva through worship and propitiation It later became popular amongst human beings on this earth King Pālaka seems to be the same as the son of Pradyota of Avanti, well known to Jaina traditions

Sudhākalasa then explains *Nṛtya* as *gātrasya vikṣepaḥ*, throwing of limbs (movements of limbs, dance) and derives it from √ *nrt*[1] and says that it is threefold according to *anga upanga pratyanga-bhedaḥ* Then he goes on to enumerate the six divisions of each of the above three, along with their subdivisons In the foot notes to the text of this portion I have added a few comparative notes, giving references from Nāṭyaśāstra, Abhinaya darpana, Bharatārnava, Sangitaratnākara and Bharatakośa It is not possible to discuss in detail the various views on these topics in this short introduction

The various hastas, karanas etc, enumerated in the SUS may also be compared with those in the Orissi dance discussed in *Marga*, Vol XIII no 2 for March, 1960.

The *Viṣnudharmottara, third khanda,*[2] has several adhyāyas on Dancing. In chp. 26, it gives a list of 22 *asamyuta hastas*, omitting *ūrṇanabha* and *pakṣivata* of our text. Some of the verses giving the names of hastas are very similar in both the Viṣnudharmottara and the SUS In the list of 13 *samyutahastas*, the SUS replaces *sunanda* for *avahittha* of the Visnudharmottara (heceforth referred to as VDh) The VDh gives 29 Nṛttahastas For further remarks on the number of different hastas according to different texts, see footnotes on pp 101, 110 of the text of SUS.

For sthānas and sthānakas discussed in this chp. also see VDh adhyayas 21-23[3]

---

[1] This is also the meaning by Dhanika, commentator of Dasarupaka see also, Varma, *cp. cit*, pp. 1-2, compare also the views of Vipradāsa, Kumbha and others, on *Nṛtta* and *Nṛtya*, quoted in *Bharatakośa*, pp 340-41, 875 76 Compare also *Sangitaratnakara*, 7. 1-33 for Śarngadeva's views on Nāṭya, Nṛtya, Nṛtta, Lāsya, Tāṇḍava, etc.

[2] *Viṣnudharmottara-Purāna third khaṇḍa*, Part 1 (G O Series, Vol CXXX, Baroda, 1958). The first part gives the text, ed by Dr Priyabala Shah. *Ibid, part 2* (G O Series) is in the Press and will be published shortly In the second part, pp. 56 ff., Dr. Priyabala Shah has described and discussed the different limbs, cāris, karanas etc. as given in the text

[3] *Op cit*, *part 1*, pp. 53 ff, and *part 2*, pp. 49 ff

Chp VI—The last chp entitled *nṛtyapaddhati prakāśana adhyaya* continues treatment of dancing from the previous chapter It begins with treatment of *karanas* in vv 4 ff and the author says that just as a raga is produced by (a certain) use of svaras gramas etc even so is produced a karana by (proper) use of positions of angas upangas pratyangas etc Each karana expresses several bhavas Karana is explained as co-ordination of hand and foot (*hastapada samayogah*) in the Naṭyaśastra 4 30 and in the Viṣnudharmottara adh 20 v 37 According to Abhinavagupta any movement of hand and foot is not karana but only that movement in which beauty enters can be called a karana [1] Śārngadeva adds movement of other limbs when he states *syat = kriya karapadader = vilasena = atrutad = rasa* । *karanam nrttakaranam bhimavad = Bhimasenavad* ।[2]

Sudhakalasa says that *angaharas* are produced by karanas (text p 137 v 112—*karananirja utah*) The Viṣnudharmottara khanḍa III 20 36 also says so [3]

---

[1] Cf —हस्तपादसमायोग नृत्तस्य करण भवेत् ॥ *NŚ* 4 30 Abhinavagupta commenting on it writes—क्रिया करण । वस्र क्रिया । नृत्तस्य । गात्राणां विलासक्षेपस्य । हेयोपादेयविषयक्रियादिभ्यो व्यतिरिक्ता या तत्क्रिया करणमत्य रे । × × × × एतावदेवेहाधिक [यद्] सौन्दर्यानुप्रवेशेन सविन्गमत्व नाम । *NŚ (GOS 2nd rev ed)* Vol I pp 90 91

The following remarks of Abhinavagupta on हस्तपादसमायोग in *NŚ* 4 30 may also be noted—हस्तोपलक्षितस्य पूर्वकार्यवर्तिशाखाङगापाङगादे पादोपलक्षितस्य चापरकायगतपार्श्वकट्यूरुजङघाचरणादे सङ्गततयाऽनुचितत्वेन वृत्तियोजने । पूर्वक्षेत्रमयोगत्यागेन समुचितक्षेत्रान्तरप्राप्तिपर्यन्तनया एषा क्रिया तत्करणमित्यर्थं । *NŚ Vol I* p 90

[2] *Sangita ratnakara (Adyar ed)* 7 548-49 also see comm of Kallinātha on above op cit pp 191 192 Kallinatha writes—आदिशब्देन शिरोवक्षःपार्श्वकटीनां च ग्रहणम् । किंविधा क्रिया ? विलासेन अङ्गशोभया एवं विशिष्टा करपादादे क्रिया करणम् । तदेव नृत्तकरण स्यात् ।

[3] Angahara is generally explained as *angavikṣepah* cf for example Hemacandra *Abhidhana Cintamaṇi* 2 196 Abhinavagupta explained it as—अङ्गानां देशान्तरे प्रापणप्रसरोऽङ्गहार । हरस्य वाय हार प्रयोग । अङ्गनिवर्तो हारोऽङ्गहार । *NŚ* vol I (GOS 2nd ed) p 89 Hemacandra in his own comm on the Abhi C n cited above notes—अङ्गानां हरणं स्थानात्स्थानान्तरनयन अङ्गहार अङ्गानां हार इव, शोभाजनकत्वात्, अथवा हरस्येय हारा हरणाभिनीतत्वात्, अङ्गप्रधानो हार अङ्गहार, स्थिरहस्तादिर्द्वात्रिंशद्भेद । Kumbha quoted in *Bharatakosa* p 787 says—अङ्गप्रयोगयोगेन ये हारा हरिनिर्मिता । मध्यस्थपत्न्योपेन लेऽङ्गहारा स्मृता बुधै । Śārṅgadeva writes—*अङ्गानामुचिते देशे हरण सविभ्रमकम् । ॥ ७९० ॥ मातृशैलसम्पाद्यमङ्गहारोऽभिधीयते ।* यद्वा हारो हरस्याय प्रयोगोऽङ्गैरिति स्मृत ॥ ७९१ । *Sangita Ratnākara* (Adyar ed vol IV) 790-91 pp 252 ff Hammira borrows these verses from Śārṅgadeva Also see Saṅgitanārāyana Vipradāsa and Aśoka quoted in *Bharatakośa* pp 6-7 787 Compare also with *SUS* p 137 v 114 the following from *VDh*—द्वे नृत्तकरणे चैव भवेतां नृत्तमातृका ३७ । त्रिभि करणसङ्घैश्च चतुर्भि खण्डक स्मृत । एवैव करणानि स्यु सट्यानक इति

According to NŚ. 4 17 ff., the angahāras were evolved by Taṇḍu at the bidding of Maheśvara Bharata enumerates 32 aṅgahāras and says that all aṅgahāras are accomplished with the help of karanas (*sarveṣāmangahārānām niṣpattiḥ karanaiḥ—NŚ 4 29*), the *prayoga* of angahāras is said to be depending upon—based on—karanas.[1]

The SUS descriptions of the karanas are not in full detail and sometimes it is difficult to understand its form and nature thoroughly. So also it is difficult to fully grasp the text of Bharata for an actor who wants to put the karanas in practice Fortunately the relief panels illustrating most of these karanas according to Bharata help us In the foot-notes I have quoted almost all definitions of karanas given by Bharata in NŚ. to enable the reader to find out points of agreement and disagreement between the traditions followed by Bharata and Sudhākalasa But the ambiguity or incompleteness of the descriptions of karanas in the SUS comes in the way of a complete comparative study. The SUS. tradition is especially important as it may with confidence be regarded as the tradition in Western India during the thirteenth and fourteenth centuries.

It may be noted here that the famous Kalpa-sūtra ms. in the Shri Dayā-Vimala Bhāṇḍāra, Devasāno Pādo, Ahmedabad, contains several miniature illustrations (on borders of the different folios of this ms) of karanas, rāgas etc. It would be worthwhile publishing each of these paintings and comparing it with the dance traditions noted in the SUS and in the Saṅgītarāja—Nṛtyaratnakośa of Mahārānā Kumbha The above-mentioned Kalpa-sūtra manuscript probably dates from the fifteenth century A D. and would, therefore, be very useful for a comparative study with the SŪS. and for understanding of Bharata-Nātya traditions of Western India. I am appending here a comparative table of names, enumerated in order, of the various karanas as recorded in the *SUS.* and the NŚ , to show how such studies are essential and valuable.

Name & Order—SUS	*Order of Name—NŚ.*
1 Talapuṣpaputa	1
2 Valitoru	3
3 Apaviddhaṁ	4

स्मृत ॥ २८ ॥ षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा । करणैरिह संयुक्ता अङ्गहारा इति स्मृता ॥ २९ ॥ *VDh*, 20. 37-39 (G O.S. ed.), p. 50. The VDh. again seems to have known NŚ. 4. 28-33.

[1] Cf —एतेषां तु प्रवक्ष्यामि प्रयोग करणाश्रयम् ।
हस्तपादप्रचारश्च यथा योज्यः प्रयोक्तृभिः ॥ २८ ॥
× × × ×
षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा ।
करणैरिह संयुक्ता अङ्गहारा इति स्मृता. ॥ ३३ ॥
NŚ, 4 28, 33, vol. I. (G.O.S.), pp. 90-91.

Name & Order—SUS	*Order of Name—NŚ*
4 Samanakham	5
5 Līnam	6
6 Svastikarecitam	7
7 Mandalasvastikam	8
8 Recitam	(cf no 9—Nikuṭṭitam)
9 Nikuṭṭitam	(? cf no 10 Arddhanikuṭṭitam)
10 Kaṭividdham	11 (Kaṭicchinnam)
11 Arddharecitam	12
12 Vakṣaḥsvastikam	13
13 Unmattam	14
14 Svastikam	15
15 Pṛṣṭhasvastikam	16
16 Diksvastikam	17
17 Ūrdhvarecitam	(cf no 18 Alatakam)
18 Kaṭisamam	19
19 Akṣiptarecitam	20
20 Vikṣiptākṣiptakam	21
21 Arddhasvastikam	22
22 Añcitam	23
23 Bhujaṅgatrasitam	24
24 Ūrdhvajanu	25
25 Nikuñcitam	26
26 Bṛmhitam	(27 ? Mattalli)
27 Vaktramarecitam	(28 ? Arddhamattallī)
28 Recitanikuṭṭitam	29
29 Padapaviddhakam	30
30 Valitam	31
31 Ghūrṇitam	32
32 *Lalitam*	33
33 Daṇḍapakṣam	34
34 Bhujaṅgatrastarecitam	35
35 Nupuram	36
36 Vaiśākharecitam	37
37 *Bhramaram*	38
38 Caturam	39
39 Bhujaṅgāñcitakam	40
40 Daṇḍarecitam	41
41 Vṛścikanikuṭṭitam	42
42 Kaṭirecitam	(43 Kaṭibhrāntam)
43 Latāvṛścikam	44

Name & Order—SUS		*Order of Name—NŚ.*
44	Chinnakam	45
45	Vṛscikarecitam	46
46	Amsāñcitam	(47 Vṛścikam)
47	Vakṣorecitam	(cf 48-Vyamsitam)
48	Pārsvanikuṭṭitam	49
49	Lalāṭatilakam	50
50	Krāntam	51
51	Kuñcitam	52
52	Cakramaṇḍalam	53 (but comparable with no 54 of Bharata)
53	Nitambasvastikam	?
54	Ākṣiptam	55
55	Talavilāsitam	56
56	Argalam	57
57	Vikṣiptam	58
58	Vartitam	2
59	Dolāpādam	60
60	Vinivṛttakam	62
61	Nivṛttam	61 (Vivṛttam, Nivṛttam)
62	Pārśvakrāntam	63
63	Pṛṣṭhakuñcitam	(cf. 64-Nistambhitam)
64	Śirṣavalitam	(cf 65 Vidyutbhrāntam)
65	Atikrāntam	66
66	Vivartitam	67
67	Gajakrīḍitam	68
68	Talasamsphoṭitam	69
69	Gaṇḍasūcī	71
70	Parivṛttakam	72
71	Pārśvajānukam	73
72	Gṛdhrāvalīnakam	74
73	Sannatam	75
74	Sūcī	76
75	Arddhasūcī	77
76	Sūcīviddham	78
77	Vilolitam	(Cf. 79—Apakrāntam)
78	Sarpitam	81
79	Daṇḍapātam	82
80	Harinaplutam	83
81	Preṅkholitam	84
82	Nitambam	85

c

Name & Order—SUS.		*Order of Name—NŚ.*
83	Skhalitam	86
84	Karihastam	87
85	Prasarpitam	88
86	Simhavikrīḍitam	89
87	Simhākarsanam	90
88	Pārṣṇisamghaṭṭitam	?
89	Upasṛtam	92
90	Talasamghaṭṭitam	93
91	Janitam	94
92	Patitotpatitam	?
93	Padorukṣiptam	?
94	Elakrīḍitam	97
95	Uruvṛttam	98 (Ūrūdvṛttam)
96	Madanaskhalitam	99
97	Pādākrantam	(Cf. 100—Viṣnukrāntam)
98	Latākuñcitam	(Cf. 101—Sambhrāntam)
99	Kaṭinikuṭṭitam	(Cf. 102 Viṣkambham)
100	Udghāṭitam	103
101	Vṛṣabhakrīḍitam	104
102	Lolanam	105 (Lolitam)
103	Nāgāpasarpitam	106
104	Śakaṭāsyam	107
105	Gangāvataranam	108

It will be seen that the total no. of karaṇas actually described by SUS is only 105 and not 108. It may also be remembered that in some cases, though the names correspond, the definitions may not fully correspond, (cf. For example, *sarpitam* of NŚ and SUS.) while in others the definitions seem to correspond though the names differ. Karanas like Āvartam (no 59 of NŚ), Garuḍaplutam (no. 70), Mayūralalitam (no 80) and Ardhanikuṭṭitam (no. 10) of Bharata are omitted and do not seem to correspond with any of the karaṇas of SUS.

We have noted in the foot-notes references to other definitions of karaṇas quoted in the *Bharatakośa*. *It may be noted that the VDh. chp. 20 gives a list* of karaṇas, but names like Vānarapluta, Mattalli, Ardhamattalī, Mayūralalita, etc. are not found in the SUS.

Our text refers to 32 *aṅgahāras*. The VDh 20. 28-34 gives a list of 36 aṅgahāras.

Next, the SUS. notes the 32 types of *bhramarīs.*[1] After this the 32 *carīs*—16 on the ground (*bhumijā*) and 16 above the ground (*nabhojālā*) are named. The *Cārīs* are said to be *kateradhobhavā* (text p 139, v. 123). According to NŚ. 10 3—*ekapadaprachāro yah sa Cārītyabhisamjñitā*—movement of one foot is Cārī [2]

Sudhākalaśa, after listing the Cārīs, says that in his age the dancers are not learned, they do not know the texts on dancing whereas those who study the texts do not practise dancing. But a study of this science is never properly done without the help of dancers Thus the texts are not quite explicit and traditional knowledge from dancers themselves is essential The dancers have their own notes, mostly in their own dialect and they learn dancing through notes in their dialect only This is also the case, as we know, with our traditional architects or *salâtas*, *sūtradharas* As we all know today ancient works on architecture are at present not easily understood, technical terms used in these texts, have often to be properly understood from these artists who often follow scrapy notes traditionally handed down to them The *Narttakabhaṣā*, as noted by our author is again peculiar Artisans like goldsmiths and others even, today, often have their own special bhaṣā Their symbols, terms etc are not understood by others This is called "*Parasī*" in Gujarat and Rājasthan Sudhakalasa gives some specimen of the "*Pārasī*" of Narttakas (text pp 140-141) It would be worthwhile making a search for such *Parasīs* and notebooks of dancers, architects etc , and publish them.

I am thankful to Muni Śrī Punyavijayaji and the Director of the Bharatiya Sanskriti Vidyā-Mandir, Ahmedabad for the kind loan of MS P and to the Managers of Śrī Ātmārāmji Jaina Jñāna Mandir, Baroda, for the loan of ms H.

I am also thankful to my friend and collegue Shri J. S Pade-Shastri who has helped me in various ways in editing this text. To Prof B J Sandesara, the Director, Oriental Institute, Baroda, I am thankful for the interest

---

[1] For remarks on *bhramarīs*, see below, foot note 2 on SUS text p 139 Bharata defines Bhramarī but does not give list of Bhramarīs

[2] Some ms of NŚ read as NŚ. 10 1—एवं पादस्य जङ्घाया ऊर्वोः कट्यास्तथैव च । समानकरणे चेष्टा चारीति परिकीर्तिता । Cf. also the following remarks of Bharata—चारीभिः प्रसृतं नृत्तं चारीभिश्चेष्टितं तथा । चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ॥ ५ ॥ यदेतत्प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारीष्वेव संस्थितम् । न हि चार्या विना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं सम्प्रवर्तते ॥ ६ ॥ *NŚ* 10. 5-6, (G O S ed) Vol II. pp. 94-95, also see comm. of Abhinavagupta thereon In *VDh.* 24 63 also Cārī = movement of one foot. The VDh. 20 22-23 further states—सुकुमाराङ्गगात्रचेष्टा चारी भवति यादव ॥ २२ ॥ एतैरन्युक्तिनैर्ज्ञेया महाचारी नरेश्वर ।

ग्रन्थस्थ-विषय-सूची

* अत आरभ्य तालसङ्ख्याङ्क मुद्रणदोषस्सञ्जात । ३२ इति सङ्ख्याङ्क अभङ्गतालस्य समाचीन, किन्तु ग्रन्थेऽस्मिन् ३३ इति सङ्ख्याङ्क मुद्रित इत्थ पृ० ५३ पर्यन्तम् तालसङ्ख्याङ्क ७४ पर्यन्त विद्वद्भि अङ्का शोधनीया । अत्र विषयसूच्या समाचीना शोधिता अङ्का दत्ता ।

॥ श्री ॥

मलधारिगच्छीय-वाचनाचार्य-सुधाकलश-विरचितः

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ ई ॥ ॐ नम सर्वज्ञाय ॥[1]

आनन्दनिर्भरपुरन्दरपङ्कजाक्षी-
    [2]नाट्यक्षणत्रुटितहारलताविमुक्तैः ।
मुक्ताफलैः किल दिवापि विसर्पितारा
    यद्देशनावनिरभूत् स जिनः श्रिये व ॥ १ ॥

विध्वस्य संशयमयज्वलनोग्रहेति-
    निर्वापणाय[3] किल या वहते करेण ।
प्रौढं कमण्डलुमहो अमृताभिपूर्णं
    सा भारती भवतु वः श्रुतदानवीरा ॥ २ ॥

न क्रूरकुग्रहधराय नदीश्वराय
    नात्यन्ततापविषमाय दिवाकराय ।
नोद्यत्कलङ्ककलुषाय निशाकराय ।
    तस्मै नमोऽस्तु गुरवे गुरुनेमनाय ॥ ३ ॥

शैलात्मजा-कोहल-दन्ति(त्ति)लाद्यै-
    रन्यैश्च भोजप्रमुखैः प्रणीतान् ।
सद्ग्रन्थसार्थान्[4] परिपेत्र्य सम्यग्
    वितन्यते स्वानुभवं च किञ्चित् ॥ ४ ॥

---

1. H. & K. read: ॥ ६० ॥ ॐ नमश्चिदानन्दस्वरूपभगवते परमात्मने ॥
2. P.—नाद॰
3. K.—निर्वाणनाय
4. P.—सर्वान् for सार्थान्

स्वराश्चोभयजाः केचित्स्युरथान्तेषु च देहजाः ।
[1]देहश्च पिण्ड इत्युक्तस्तदुत्पत्तिः पुरोच्यते ॥ ११ ॥

पितुः शुक्राच्च मातुश्च शोणिताद् गर्भसम्भवः ।
स्वकर्मपरिणामेन जीवस्योत्पत्तिरिष्यते ॥ १२ ॥

शुक्रस्याधिक्यतो बालः कन्या शोणितगौरवात् ।
शुक्रशोणितयोः साम्ये षण्ढत्वं तस्य जायते ॥ १३ ॥

नृदेहे यदि सूर्यः स्यान्नार्यां शीतकरो यदि ।
बिन्दोः सञ्जायते पुत्रो वैपरीत्ये तु कन्यका ॥ १४ ॥

सूर्यद्वये बीजनाशः षण्ढः शशियुगे भवेत् ।
ऋतौ समेऽह्नि पुत्रो विषमे पुत्रिका मता ॥ १५ ॥

सर्वाङ्गानुगतं नीरं यथैकत्रैव दृश्यते ।
सर्वनाडीस्थितं वीर्यं तद्वद्वातेन पात्यते ॥ १६ ॥

शुक्रं तु पुरुषो बिन्दोराधिक्याद् द्वादशाब्दिकः[2] ।
रक्तं स्त्री तु मासरक्ताधिक्याद् दशाब्दिका[3] ॥ १७ ॥

यद्यप्यूर्ध्वं पञ्चाशा रक्तोऽस्मिन्पतेदृतौ ।
सा स्वल्पाशा सपलिता वार्द्धक्यादेव नार्यते ॥ १८ ॥

[4]चिरायि स्वस्मायुर्या नारी प्रौढाऽपि कथ्यते ।
असप्तपञ्चस्तु[5] पञ्चाशीतिर्नरोऽपि स ॥ १९ ॥

[6]कार्कश्याच्छिन्नरूपत्वात् पुंस्त्वाच्च शिव उच्यते ।
स्त्रीत्वात्सुकुमारत्वाच्छक्तिर्भावेषु संस्थिता ॥ २० ॥

---

1 H & K —इह शरीरं पुनः ।
2 H & K —०ब्दिक ।
3 H & K —०ब्दिका ।
4 P —चिरायि० H & K चिरजं स्वस्मायुर्या नारी ।
5 H & K —पञ्चस्तु P —पञ्चस्तु ।
6 P — [illegible] ।
H & K — [illegible] ।

शिवशक्तिमय विश्वमत प्रोक्त चराचरम् ।
'प्रत्यक्षौ लक्षितौ तालो नादाच्छक्तिशिवात्मकौ'[2] ॥ २१ ॥

न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहित शिव ।
शिवोऽपि शवता याति कुण्डलिन्या विवर्जित ॥ २२ ॥

शिवशक्त्यात्मकात् पिण्डात् पञ्चभूतप्रतिष्ठितात् ।
मुख्य उत्पद्यते नादस्तदुत्पत्तिरत पुरा ॥ २३ ॥

पिण्डादुत्पद्यते नादो नादाद्[3] गीत च सम्भवेत् ।
गीतोत्पत्तावत पिण्डान्नादोत्पत्तिरथोच्यते ॥ २४ ॥

नाभौ[4] यत् कूर्मचक्र स्यात् तस्य कन्दे तु पद्मिनी ।
तस्या नाले च यत् पत्र तस्मिंश्च कमल स्थितम् ॥ २५ ॥

तत्र च ज्वलनो भूतो वायोस्तस्माच्च सम्भव ।
तत [5]सिद्धध्वनेर्योगादेष नादस्तु जायते ॥ २६ ॥

नादात्म(त्मा)नस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
पर ब्रह्म परा शक्तिरोङ्कारो[6] नादसम्भवा[7] ॥ २७ ॥

---

1 P —प्रत्यक्षो लभ्यते
2 H & K —नादशक्तिशिवात्मकौ ।
3 P ददाद् cf शरीराद् नादसभूतिर्गीत नादात् प्रवर्तते ॥ १४ ॥
—स० चूडा०, p 2
4 P —नादौ
5 P —सिद्धध्वनियोगादेयो cf वह्निमारुतसंयोगान्नाद समुपजायते ॥ १९ ॥
—बृहद्देशी, नादोत्पत्तिप्रकरण, p 3
6 H & K —शक्तिरोंकारो
7 cf with verses 25 to 30 of our text the following verses from सङ्गीतसमयसार of पार्श्वदेव —

नादात्मानस्त्रयो देवा ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा ॥ २ ॥

नाभौ यद्ब्रह्मण स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मत ।
प्राणस्तन्मध्यवर्ती स्यादग्ने प्राणात् समुद्भव ॥ ३ ॥

अग्निमारुतयोर्योगाद् भकारस्य सम्भव ।
भकार प्राण इत्युक्तो दकारो वह्निरुच्यते ॥ ४ ॥

नाकारः प्राणसंज्ञः स्याद्दकारो वह्निरुच्यते ।
सङ्केतान्नादशब्दः स्यात् स च पञ्चविधः[1] स्मृतः ॥ २८ ॥

अतिसूक्ष्मस्तथा सूक्ष्मः पुष्टापुष्टौ च कृत्रिमः ।
नाभिदेशेऽतिसूक्ष्मः स्यात् सूक्ष्मश्च हृदये भवेत् ॥ २९ ॥

पुष्टः कण्ठे त्वपुष्टस्तु शीर्षे वक्त्रे तु कृत्रिमः ।
नादोत्पत्तिरिति प्रोक्ता गीतलक्ष्माऽधुनोच्यते ॥ ३० ॥[2]

(इति नादोत्पत्तिः ।)

अर्थोऽस्य नादशब्दस्य संयोगात् परिकीर्तितः ।
स च पञ्चविधो नादो मतङ्गमुनिसम्मतः ॥ ५ ॥

अतिसूक्ष्मश्च सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
अतिसूक्ष्मो भवेन्नाभौ हृदि सूक्ष्मः प्रकाशते ॥ ६ ॥

पुष्टोऽभिव्यज्यते कण्ठे त्वपुष्टः शिरसि स्मृतः ।
कृत्रिमो मुखदेशे तु स्थानभेदेन भाषते ॥ ७ ॥

अन्यच्च शिरसोऽन्त्यस्थ घण्टिकाशोषयन्ते ।
बिन्दुत्पद्यते नादश्चादादिमिरित्याह्वयम् ॥ ८ ॥

—सं० स० सा०, I. 2-8

1. H. marginal gloss—छेत पुट ताल पात वैव पवरव्दा ऐते उत्पन्ते । कर्णगा । अथ प्रकारान्तरेण पवरव्दा उत्पन्ते । अहत अनाहत दण्डाहत कराहत अवगाहत (अवधनव) ।

cf नकारः प्राण इत्युक्तो दकारो वह्निरुच्यते ॥ १७ ॥
अर्थोऽयं नादशब्दस्य संक्षेपात् परिकीर्तितः ।

—सङ्गीतचूडामणि (G O S), pp 2-3

cf : also बृहद्देशी, नादोत्पत्तिप्रकरण vv 22-23, p 3

2 cf. अतिसूक्ष्मश्च सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
अतिसूक्ष्मो भवेन्नाभौ हृदि सूक्ष्मः प्रकाशते ॥ १९ ॥
पुष्टोऽभिव्यज्यते कण्ठे त्वपुष्टश्शिरसि स्मृतः ।
कृत्रिमो मुखदेशे तु स्थानभेदेन जायते ॥ २० ॥

—सं० पुरा०, p 3

cf. also, सङ्गीतमकरन्द, ४ १७

बृहद्देशी, op cit., pp. 3, vv. 23-25 The text uses the terms व्यक्त & अव्यक्त for पुष्ट and अपुष्ट.

अथ गीतम्[1]

अनिबद्ध निबद्ध च गीतमित्थ द्विधा भवेत् ।
[2]आलप्त्याद्यङ्गमात्रेणानिबद्ध तु प्रकीर्त्तितम् ॥ ३१ ॥

निबद्ध तु सधात्वङ्ग[3] तस्य भेदत्रय भवेत् ।
[4]प्रबन्धो रूपक वस्तु प्रबन्धस्याथ लक्षणम् ॥ ३२ ॥

(अथ प्रबन्धा)

रागैर्विचित्रैर्विविधैस्तालै पाटपदादिभि[5] ।
निबध्यन्ते मातृकाद्या प्रबन्धा द्व्युत्तर[6] शतम् ॥ ३३ ॥

मातृकाख्यो हयलील इभलीलश्च कुन्दक ।
रागकन्दम्बकश्चैव हसलील सुदर्शन ॥ ३४ ॥

पञ्चतालेश्वरश्चर्या सिहविक्रान्तनन्दनौ ।
रणरङ्गो जयश्रीश्च विजयो हर्षवर्द्धन ॥ ३५ ॥

---

1 H & K —omit P —गीतमथ

2. H marginal gloss—बावीस आलति
cf with this verse—

अनिबद्ध निबद्ध च गीत तद्द्विविधं मतम् ।
आलप्त्युर्धानिबद्ध(?)म्स्यात् स्वररागाविभेदत ॥ २७ ॥

आलप्तिर्द्विविधा ज्ञेया विषमा प्राञ्जलेति च ।
साक्षरानक्षरा चेति द्विविधापि चतुर्विधा ॥ २८ ॥

चतुर्विधाप्यष्टविधा सतालातालभेदत ।
सा पुन षोडशविधा शुद्धसालकभेदत ॥ २९ ॥

—सं० स० मा०, १ २७-२९, p 3

3 H & K —सदात्वङ्ग

4 Marginal gloss in H —मातृकादय प्रबन्धा द्व्युत्तरशत । उद्ग्राहाद्यधिकार इत्यादि रूपकं । वस्तु सूडाध्रुवादय ।
cf with our v 32b,—प्रबन्धो रूपकं वस्तु निबद्धस्याभिधानत्रयम् ॥ १ ॥

—स० स० सा०, ४ १ p 23

5 Marginal gloss in H —आदिशब्दात् स्वरताल्यै

6 P —प्रबन्धानुत्तरं शतम् ।

पाटबन्धः स्वरपद. पूर्वाणि करणानि च।
वर्त्तिनी नन्दललित इत्याद्यास्ते तु नामतः ॥ ३६ ॥

प्रबन्धबन्धकर्त्तारो विरला भूतलेऽधुना।
तद्गायनाश्च न[1] प्रायोऽतो नोक्तास्ते सविस्तराः[2] ॥ ३७ ॥

(अथ रूपकम्)

उद्ग्राहाद्याश्च चत्वारस्तथा च षट् स्वरादयः।
यत्रैतानि निबध्यन्ते तद्गीतं रूपकं विदुः ॥ ३८ ॥

उद्ग्राहो मेलापकश्च ध्रुवाभोगौ क्रमादमी।
आदौ उद्ग्राह्यते गीतं तेनोद्ग्राहः स भण्यते ॥ ३९ ॥

ध्रुवो ध्रौव्यात् प्रबन्धेष्वथाभोग. पूरणाद् भवेत्।
प्रोक्तो मेलापकस्तस्मादुद्ग्राहध्रुवमीलनात्[3] ॥ ४० ॥

चतुर्भिर्धातुभिर्बद्धं निबद्धं[4] गीतमुत्तमम्।
त्रिभिश्च मध्यमं द्वाभ्या कनिष्ठं विबुधाः विदुः ॥ ४१ ॥

(अथ अङ्गषट्कम्)

उद्ग्राहादिचतुष्कात्तदङ्गषट्कमथोच्यते। -
स्वरा रागास्तालतेन्ना[5] बिरुदाः पाटपदानि च ॥ ४२ ॥

स्वरा. षड्जादयो ज्ञेया रागाः श्रीरागमुख्यकाः।
कालमानकरास्ताला एकतालीमुखाम्तु[6] ते ॥ ४३ ॥

---

1. H & K.—तद्गायना न.
2. H. & K.—सुविस्तरात्.
3 H. & K.—मेलनात्.
4. P. निबद्धे.
5 H. & K —०तेना.
6. H. & K.—०मुखाश्च.

cf. with our vv. 33, & 38-41 —

चतुर्भिर्धातुभि· षड्भिश्चाङ्गैर्य. स्यात् प्रबध्यते।
तस्मात् प्रबन्ध कथितो गीतलक्षणकोविदैः ॥ २ ॥
रागान्यारोपणा नेतु(?) स्यादस्मिन्रूपकाभिधा।
उद्ग्राहाद्यास्तु चत्वार· स्वरादीनि च षट् तथा ॥ ३ ॥
वसन्ति यत्र स ज्ञेय· प्रबन्धो वस्तुसञ्ज्ञया।
आदौ उद्ग्राह्यते गातं येनोद्ग्राह स कीर्तित. ॥ ४ ॥

तन्नतेन्ना यदुच्यन्ते तेन्नाम्ते[1] शुभकारका ।
बिरुग शौर्यमास्थान्ति [2]द्विपामुद्रेकदायिन[3] ॥ ४४ ॥

पाटा वाद्यभरा वणा पदमर्थप्रकाशकम् ।
गीतस्य स्वरतालाभ्या पादाभ्या मर्त्यवद्गति ॥ ४५ ॥

(अथ जातय)

द्वयङ्गादिकप्रबन्धाना पञ्चोक्ता जातय क्रमात् ।
द्विश्रुति स्यात् त्रिश्रुतिश्च तथा प्रोक्ता चतु श्रुति ॥ ४६ ॥

अनियुक्ता च निर्युक्ता पञ्चैता जातय स्मृता ।
रूपकोऽय दशभवो वस्तु सूडा ध्रुवादय ॥ ४७ ॥

सूडा( ) पञ्चविधा प्रोक्ता उत्तमोत्तम उत्तम ।
मध्यमोऽथ जघन्यश्चातिजघन्य क्रमादमी ॥ ४८ ॥

उत्तमोत्तमसूडस्तु सालिगा(सालगा)ख्यो महारम ।
प्रवर्तते सुखकर सोऽय सर्वजनप्रिय ॥ ४९ ॥

आद्यो ध्रुवस्ततो मण्ठ प्रतिमण्ठो निसारुक ।
अड्डतालस्ततो रास एकतालीत्यमी क्रमात्[4] ॥ ५० ॥

प्रोक्तो मेलापकस्तज्ज्ञैरुद्ग्राहध्रुवमेलनात् ।
प्रबन्धेषु ध्रुवत्वेन ध्रुव इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
स्वय यत्र प्रबन्ध स्यादनेनैव प्रपूरणम् ।
आभाग कथितस्तेन परमर्द्दिमहीभुजा ॥ ६ ॥
वर्ज्यौ मेलापकाभोगौ प्रबन्धेषु द्विधातुषु ।
त्रिधातुकप्रबन्धेषु तयोरेक विवर्जयेत् ॥ ८ ॥
× × ×
अन्तरमेषां क्वापि यदुक्त तन्न साम्प्रतम् ॥ ९ ॥

—स० म० सा० ४ २ ९ pp 23 24

1 H & K —तनास्त 2 H & K —द्वाभ्यामु०

3 P —०मुदगदायिन

4 H marginal gloss—ध्रुवा नर्यलाया षाडग कमलाकराया पञ्च मन्था त्रिनरा या-न्वार प्रतिमैठका समराह्वयाया षान निमारुक निगकाया षाडा अड्डाला कतुआख्या पद्रासका एकताली त्रिधा रामा तारा च चन्द्रिका ॥

यथा सरो विना नीर यथा गीत ध्रुव विना ।
षोडशाना ध्रुवाणा च तस्माल्लक्ष्म प्रचक्ष(क्ष्य)ते ॥ ५१ ॥

(अथ ध्रुवा)

जयन्त शेखरोत्साहो ततो मधुरनिर्मलौ ।
कुन्तल कमलश्चारो[1] नन्दनश्चन्द्रशेखर ॥ ५२ ॥

कामदो विनयाख्यश्च कन्दर्पजयमङ्गलौ[2] ।
तिलको ललितश्चेषा नामतो लक्ष्म तूच्यते ॥ ५३ ॥

उद्ग्राहे [3]स्यात् पदद्वन्द्व मध्ये कार्यं पदद्वयम् ।
आभोगे पदयुग्म स्यात्खण्डानीत्थ ध्रुवस्य षट् ॥ ५४ ॥

षट्पदस्तूत्तम प्रोक्तो मध्यम पञ्चभि पदै ।
कनिष्ठश्च चतुर्भि स्यादित्थ ते त्रिविधा ध्रुवा ॥ ५५ ॥

उद्ग्राहखण्डस्द्वन्द्व शुद्धयुक्तिविनिर्मितम्[4] ।
अन्यानि तु पदानि स्यु समाणि नियमादृते ॥ ५६ ॥

ध्रुव आरोप्यते तस्माद्यथाभोगस्य खण्डके ।
नेतुर्नामाङ्कित चाद्य गातुनाम्नाङ्कित[5] पदम् ॥ ५७ ॥

एकादशाक्षरात् खण्डादेकैकाक्षरवर्द्धितै ॥
खण्डैर्ध्रुवा षोडश स्यु षड्विंशत्यक्षरावधि ॥ ५८ ॥

आदिताले च[6] शृङ्गारे जयन्त प्रथमो ध्रुव ।
एकादशाक्षरपदो ह्यायुर्वृद्धिकरो मत ॥ ५९ ॥

Note that in v 50 निसारु is given for निःसारु which latter is not permitted by metre Possibly सारु and निःसारु were known as सारिग and निसारु in the region in which this work was composed

1. P —चामरा
2. H & K —कन्दर्प जयमङ्गल
3. P —उद्ग्राहेऽस्मात्
4. H & K —शुद्धयुक्तिविनिर्मितम्
5. H & K —नामाङ्कितं
6. P —०तालेन

शेखरस्तु[1] रसे वीरे हंसके स्वामिभाग्यदः ।
उत्साहश्च रसे वीरे जगणे विजयप्रदः ॥ ६० ॥

शान्ते च मधुरो [2]गेयस्तालेनानन्ददायकः ।
कारुण्ये निर्मलो गेय एकताल्या सुखप्रदः[3] ॥ ६१ ॥

अद्भुताख्ये रसे श्रीदः कुन्तलो लघुशेखरे ।
आनन्दश्च (श्चापि) कमलः शृङ्गारे सुखदृत्स्मरः ॥ ६२ ॥

चारश्चाचपुटे[4] तालेऽभीष्टदस्त्वद्भुते रसे ।
नन्दनः कन्दुके ताले[5] शृङ्गारे सौख्यदायकः ॥ ६३ ॥

रौद्रे तृतीयतालेन श्रीदः स्याच्चन्द्रशेखरः ।
कामदस्तुरगलीलेऽथ शृङ्गारे सौख्यदायकः[6] ॥ ६४ ॥

विजयो दर्पणे ताले[7] शृङ्गारे कीर्तिदायकः ।
अद्भुते चाटुतालेन[8] कन्दर्पः कुलवृद्धिकृत् ॥ ६५ ॥

जयमङ्गलस्तु शान्ते सुखदो हंसलीलके[9] ।
लीलातालेन शृङ्गारे तिलको धनवृद्धिकृत् ॥ ६६ ॥

अद्भुते[10] ललितो गेयः श्रीदश्च(श्चा)चपुटेन च ।
[11]षड्विंशत्यक्षरपदस्त्वेकैकाक्षरवर्द्धनात् ॥ ६७ ॥

इति सङ्क्षेपतश्चामी षोडशोदीरिता ध्रुवाः ।
पूर्वोक्तमण्ठकादीनां नामान्याहुर्यथाक्रमम् ॥ ६८ ॥

(अथ मण्ठकाः)

कमलाकरः कलापः (पद्मः) कमलश्चैव सुन्दरः ।
वल्लभो मङ्गलश्चामी षडुक्ता मण्ठका बुधैः ॥ ६९ ॥

---

1 P —स्मरश्च　　2 P —गायस्तालेन॰
3 H & K interchange the order of verses 61 and 62
4 P —चामरश्च चाप॰　　5 P —कुटुक ताले
6 P omits verse 64　　7 H & K —दर्पणतालेन
8 H & K —चाटुताले न　　9 P —हंसलीले
10 P अद्भुत　　11 H —षड्विंशत्यक्षर पादस्त्वेका॰

पूर्वं खण्डद्वयं गेयमुच्चैः खण्डं ततः परम् ।
ध्रुव आरोप्यते तस्मादाभोगो गीयते सकृत् ॥ ७० ॥

कमलाकरस्तु गेयः शृङ्गारे जगणेन च ।
नगणेन च गातव्यः कलापः करुणे रसे[1] ॥ ७१ ॥

शृङ्गारे सुन्दरो मण्ठः सगणेन च गीयते ।
अद्भुते वल्लभो येन शृङ्गारे भेन मङ्गलः[2] ॥ ७२ ॥

(अथ प्रतिमण्ठाः)

प्रतिमण्ठा अथोच्यन्ते चत्वारोऽमरमन्दिरौ[3] ।
विचारः कुन्दसञ्ज्ञश्च तेषां लक्ष्माऽथ कथ्यते ॥ ७३ ॥

मण्ठवत् प्रतिमण्ठस्य सर्वं ग्राहादिकं मतम्[4] ।
प्रतिमण्ठेन तालेन शृङ्गारे प्रथमोऽमरः[5] ॥ ७४ ॥

गुरुणा[6] वा लघुद्वन्द्वे कारुण्ये[7] मन्दिरो मतः ।
विचारस्त्वद्भुतो(ते) गेयो विरामान्ताल्लघुद्वयात् ॥ ७५ ॥

कुन्दाख्यः प्रतिमण्ठोऽपि गुरुद्वन्द्वात् तथाद्भुते ।
गेया त्रिलम्बमानेन सर्वेऽपि प्रतिमण्ठकाः[8] ॥ ७६ ॥

इति प्रतिमण्ठलक्षणम् ॥

(अथ निःसारुः)

[9]निःसारुकोऽथ विज्ञेयः षोढात्र[9] समसंख्यया ।
विशालो नन्दवर्धनौ[10] वाञ्छितो विजयस्तथा ॥ ७७ ॥

---

1. V. 71 is omitted in H. & K. This verse refers to कमलाकर and कलाप only. The use of मङ्गल is omitted in H. K. & P. It is obvious, therefore, that at least one line is missing in our mss. Possibly v. 71 was of three lines originally.
2. H. & K.—[illegible]　　3. H. & K.—[illegible]
4. H.—[illegible] with a marginal correction of [illegible] for [illegible]
5. H. & K.—[illegible]　　6. H. & K.—[illegible]
7. H. & K.—[illegible]　　8. H. & K.—[illegible]
9. H. & K.—[illegible] for [illegible]　　10. H. & K.—[illegible]

समराम्यो रसे वीरे निरामान्तालघुद्वयात्[1] ।
द्रुतयुग्माल्लघुश्चैको[2] विशाले चाद्भुतो रस ॥ ७८ ॥

द्रुतात् ल(ताल)घुद्वयेन स्यात् नन्दस्तु करुणे[3] रसे ।
द्रुताद्गुरुर्लघुश्चैको वैकुण्ठो वीरहास्ययो ॥ ७९ ॥

द्रुतद्वन्द्वाल्लघुद्वन्द्वाच्छृङ्गारे वाञ्छितो मत ।
विजयस्तु गुरुद्वन्द्वाच्छृङ्गारे विनयप्रद ॥ ८० ॥

इति नि.मारुकलक्षणम्[4] ॥

(अथ अड्डताल)

अड्डतालोऽपि षोढा (स्यात्) नि शङ्कश्चमरामरौ ।
अरविन्द सुनन्दश्च महाशीलोऽथ लक्षणम् ॥ ८१ ॥

अड्डतालेन तालेन गातव्यश्चाड्डतालक ।
लघुना गुरुणा सोऽय नि शङ्को वीरहास्ययो ॥ ८२ ॥

द्रुतयुग्माल्लगौ स्याता चमरेऽद्भुतनिर्मिते ।
लगुरुभ्या द्रुतद्वन्द्वादमर करुणे रसे ॥ ८३ ॥

द्रुताल्लघुगुरुश्चैकोऽरविन्दे वीरहास्यके ।
[6]बिन्दुयुग्माल्लघुर्यत्र स शृङ्गारे सुनन्दक ॥ ८४ ॥

महाशीलो रसे शान्ते गुरुयुग्माल्लघुद्वयात् ।
अड्डतालस्य नामानि प्रोक्तानि बहुधा बुधै ॥ ८५ ॥

इत्यड्डताललक्षणम् ॥

(अथ रासक)

षड्विधो रासकश्चाथ कम्बुजो मन्दिराम्बुजौ ।
विनोदश्चन्द्रमरमावेतेषामथ लक्षणम् ॥ ८६ ॥

---

1 P — विरामान्तल्घुद्वयात
2 H & K —०ल्घुस्चैका
3 P — करुणा रस
4 H & K — नि मारक०
5 H & K — करुणा रसे
6 H marginal gloss on बिन्दु — द्रुत इति उच्यते

रासकेनेव तालेन[1] रासका कम्बुजोऽद्भुते[2] ।
[3]आलापादेर्ध्रुवपदान्मन्दिर करुणे रसे ॥ ८७ ॥

उद्ग्राहश्च द्विखण्ड स्यादालापोऽस्य तु सोऽम्बुज[4] ।
आलापान्ताद् ध्रुवपदाद् विनोद प्रथमे रसे ॥ ८८ ॥

द्वितीय खण्डमुद्ग्राहे तूच यस्य स चन्द्रक ।
उद्ग्राहाऽभोगयो खण्डादुच्चात् सरसरासक ॥ ८९ ॥

इति रासकलक्षणम् ॥

(अथ एकताली)

एकताली त्रिधा ज्ञेया रामा[5] तारा च चन्द्रिका ।
एकमात्रिकतालेन द्रुता[6] मध्या विलम्बिता ॥ ९० ॥

इत्येकतालीलक्षणम् ॥

(अथ सूडा)

उत्तम सालि(ल)ग सूडो ध्रुवाद्यै सप्तभिर्भवेत ।
[7]त्रिवडा(त्रिविधो) [8]झम्पतालाद्यैर्युक्तश्च विविधै पदै ॥ ९१ ॥

परिपूर्णो भवेत् सूड केचिदाचख्युरित्यत[9] ।
हीनस्तु[10] मध्यम प्रोक्तोऽधमो हीनतरस्तथा ॥ ९२ ॥

इत्युत्तमोत्तममालि(ल)गसूडः[11] ॥

---

1 H marginal note—ऊगाह ाड अभोग त्रि
2 H, marginal correction—मोऽम्बुजो for कम्बुजा
P —कम्बुजोऽद्भुत ।
3 H —आलापादेर्ध्रुव पादान
4 P —उद्ग्राहस्य द्विखण्डस्यादालापास्य साम्बुज ।
5 P —रमा
6 H & K —द्रुता
7 H & K —त्रिविहा 8 H & K —झम्प०
9 H & K आचख्युरत्यत 10 P हीनैस्तु
11 P — इत्युत्तमोत्तम मालग सूड ।
H — इत्युत्तमोत्तम मालगसूड ।

एलासूडस्तूत्तमः स्याद् गणैलाख्यश्च[1] मध्यमः ।
ढेङ्कीसूडो[2] जघन्यश्चालिसूडोऽतिजघन्यकः ॥ ९३ ॥

प्रत्येकं तेऽपि विज्ञेया उत्तमा मध्यमाऽधमाः ।
एलाढेङ्क्यालिसूडास्तु[3] नोक्ता ग्रन्थस्य गौरवात् ॥ ९४ ॥

[4]'सूडादिबन्धक्रमरीतिविद्यो
रागेषु तालेषु महाप्रगल्भः[5]' ।
गीते रसे चाऽपि विशेषविज्ञो
भवेत् स भूपालसभावतंसः ॥ ९५ ॥

इति मलधारिगच्छमण्डनश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे गीतप्रकाशनो नाम प्रथमोऽध्यायः[6] ॥ १ ॥

---

1 P—गणैलांच्यश्च. H. & K.—गणैलांश्च.

2 H & K—टेंकीसूडा. P.—टकासूडा

3 H & K—ट्क्यालिमून्यास्तु with marginal correction in H. as शूडा for शून्या.

4 H & K—शून्यादिबन्ध॰ with a marginal note (or correction) in H—एलासूडादिबन्ध.

5 P—तालेषु च पप्रगल्भ.

6 H & K add समाप्त ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रागो यत्र न चैव नापि विशदा भाषास्ति यद्ग्राहिणी[1]
यद् दूरे [2]श्रुतिवेदिनोऽपि विषयग्रामोऽपि यस्माद्बहि ।
स्त्रीवित्तादिषु[3] मूर्च्छनैव(क)मनसो न स्युर्यदालोककात्[4]
तद् वन्दे परम मह प्रतिपद गीताद्यन(द)न्याद्दृशम् ॥ १ ॥

द्राक्षापानकमोदकादिरससत्यास्वादनन्या[5] अपि
स्वर्गस्था क्षि(क्ष)पयन्ति[6] कालमखिल यस्मिन्निलीना सुखम् ।
दत्ते यत्[7] परम पद जिनपतिर्देवो यदाराधित
मत्पिण्डप्रभव स कोऽपि विजयी नादो विशुद्ध सताम् ॥ २ ॥

ये चक्रिण स्युनिधयो नवपु
शङ्खाभिधानो नवमो निधिर्य ।
तूर्याणि वाद्यानि[8] सनाटकानि
सर्वाणि तत्रैव समुद्भवते ॥ ३ ॥

इति जनमते तूर्यत्रिकस्योत्पत्तिरिष्यते ।
हरात् सङ्गीतनिष्पत्ति प्रसिद्धा त्वखिले जने ॥ ४ ॥

गीत वाद्य तथा नृत्य तालवर्ज न शोभते ।
तालमानान्न मेल स्यादमेलादव्यवस्थिति[9] ॥ ५ ॥

न रङ्गमव्यवस्थातो विना रङ्ग कुतो लय ।
लय विना न सौख्य स्यात तन्मूल ताल उच्यते ॥ ६ ॥

---

1 H & K—भाषा यद्ग्राहिणी 2 P—श्रुतिदावनोऽप
3 H & K स्त्रीचित्तादिषु 4 H & K—न स्युर्यदालोककात्स्तद्वन्दे
5 H & K—रसवत्स्वास्वादवन्त्या
6 A better reading would be क्षपयन्ति but P H & K read क्षिपयन्ति
7 H & K—तत् 8 P—वाद्यानि
9 H & K—स्यादमेलाव्यवस्थित ।

(अथ ताल)

[1]कालमानकरस्तालश्चतुर्द्धा स द्रुतादिभि ।
द्रुतो लघुर्गुरुश्चैव प्लुत सज्ञाथ तद्भवा ॥ ७ ॥

द्रुतादीना चतुर्णां स्यु पञ्च पञ्चाभिधा क्रमात्[2] ।
बिन्दुक च द्रुत व्योम व्यञ्जन चार्द्धमात्रिकम्[3] ॥ ८ ॥

व्यापक सरलो ह्रस्वो लघुर्मात्रिक[4] इत्यपि[5] ।
गुरुर्दीर्घस्तथा वक्र कला चैव द्विमात्रिक[6] ॥ ९ ॥

त्रिमातृ(त्रि)क प्लुतो दीप्तस्त्र्यङ्ग सामोद्भवस्तथा[7] ।
अर्द्धद्रुत पञ्चभद्र एतावपि मतौ बुधै[8] ॥ १० ॥

अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग विरामगम् ।
पञ्चभद्रो विप्लुत स्यात् पञ्चमात्रिकतत्त्वगा[9] ॥ ११ ॥

प्रस्तारेऽनुपयोगित्वादेतौ प्रायो निरर्थकौ[10] ।
सोपयोगौ विरामादिकालमानकरौ परम्[11] ॥ १२ ॥

---

1 H & K —कालमानकृत॰

2 P —द्रुतादीनां च नामानि प्रत्येक पञ्च पञ्च तु । Both the readings of H as well as P are good & mean the same thing but I have preferred H (& K) in view of what follows

3 H & K —चार्द्धमातृकम्

4 H —लघुमातृक॰

5 P reads as 9^a—व्यापका मात्रिका ह्रस्व सरलश्च लघुस्तथा ।

6 P reads as 9^b—गुरुर्दीर्घश्च वक्रश्च कला चैव द्विमात्रिक ॥

7 P reads as 10^a—त्रिमात्रस्तु प्लुता दीप्त स्त्र्यङ्गा द्भवस्तथा ।

8 P *omits* 10^b *above and reads, instead* as 10^b —
अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग क्रमेण च ।

9 P reads as v 11 —द्रुतस्यार्द्धस्य नाम स्यात् परं प्रायो निरर्थक ।
विप्लुत (विप्लुत) पञ्चभद्रश्च पञ्चमात्रिक इत्यपि ॥ ११ ॥

10 P reads—प्रस्तार च निरर्थत्वान्ता प्रायो निरर्थकौ ।

11 P reads—एका मात्रा पञ्चभद्र त्र्यश्र शेषास्तथाऽश्रगा ॥ १२ ॥

कालप्रमाणकृत्तास्ताल्मूल द्रुतादय ।
अत उच्चरणेऽमीषा कालो लगति तन्मित ॥ १३ ॥[1]

पञ्चाना लघुवर्णाना यन्मात्र यद्तो भवेत् ।
तत्कालप्रमिता मात्रा तदर्धेऽद्रुस्त्रु(द्रु)तसम्भव ॥ १४ ॥[2]

मात्रा द्रुतद्वयेनातश्चतुर्भि स्याद् द्रुतैर्गुरु ।
प्लुतस्तु द्रुतषट्केन विप्लुतो दशभिर्द्रुते ॥ १५ ॥[3]

अर्धद्रुत त्रिविरतेर्द्रुतस्येव विदुर्बुधा ।
लघुर्द्रुतो विरामे स्याल्लघुर्वके गुरु( ) प्लुते ॥ १६ ॥[4]

विरामे केचिदाचख्युका(ख्यु का)लमान तदर्धगम् ।[5]
द्रुते स्याद्देवता शम्भु लघौ शैलात्मजा तथा [6]॥ १७ ॥

शिवगौर्यौ गुरौ स्याता त्रयो ब्रह्मादय प्लुते ।[7]

---

1 P omits this verse 2 P omits this verse

3 P omits this verse

4 P reads, as v 13, the following for our v 16 of H & K —

लघुमान विराम स्याद् गुरो प्रोक्तो लघो पुन ।
द्रुतमाने द्रुतस्यापि द्रुतस्यार्धे यतिर्भवेत् ॥ १३ ॥

5 P omits this line which is 17^a in H & K

6 P reads this as v 14^a H & K read as 17^b,—

द्रुते स्याद्देवता शम्भुर्विष्णुर्ल्योपकमाश्रित ।

7 This is 14^b in P Both H & K read as 18^a —

गुरौ स्थित मुग्ज्यष्टत्रयो ब्रह्मादय प्लुते ।

It would seem that the readings of H & K are better as they show Siva as devata for *druta*, Visnu probably for *laghu* and Brahma for *guru*, and the Trinity for *pluta* But it seems that त्रया ब्रह्मादय प्लुते has induced the tradition of H (scribe of H or his sources) to put Visnu for Sailatmaja and Brahmā for Siva-Gauri in case of *laghu* and *guru* respectively This is inferred because the *Sangita Cudamani* of Jagadekamalla (G O Series vol CXXVIII) shows on p 8—

समोऽतीतोऽनागतश्च ताले चेत्थ त्रिधा ग्रह ॥ १८ ॥[1]

तूर्यत्रि(त्रि)कप्रियस्ताल( )समकाल तु गृह्यते ।
स सम केचिदारब्धे तूर्ये सोऽतीतसञ्जक ॥ १९ ॥[2]

यद्वालाप विधायादौ गीतात्पूर्वं ग्रहस्तु य ।
सोऽनागतग्रहो ज्ञेयस्ताले स्यात् सुखदुःखय ॥ २० ॥[3]

धारण तालनिष्पत्ते स्यात्प्रस्तारादिपञ्चकम् ।
प्रस्तारसङ्ख्यानष्टस्तूद्दिष्ट कल्लिमेर च ॥ २१ ॥[4]

द्रुत स्याद्देवता शम्भुर्लघुर्न्यादपन सुना ॥ ६२ ॥
गौर(रीं)गवौ च गुरुणी(णि) प्लुत ब्रह्माच्युतत्रय ।

Also cf the following verse of King Vema (c. 1400 A D), quoted in Bharatakosa (p 269)—

द्रुत स्याद्देवता शिव ।
लघौ तु देवता गौरी गुरौ गौरीगरौ स्मृतौ ।
प्लुत तु देवता नया ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥ वेम ।

Since the Sangita Cūdamaṇi was composed in c 1150 A D , it may be inferred that this tradition *recorded in our codex P , was the one intended also by* our author who composed his work in V. S 1406 = 1349-50 A D But it is as well possible that he might have followed the different tradition obtained in our codex H It will be seen that in several cases in this chapter the readings of H are preferable to P , and hence even though we have preferred here the tradition of P , on the basis of a parallel tradition from Sangita-cūḍamaṇi it does not necessarily follow that P. is superior to H

1 P omits the whole of 18ᵇ

2 P omits this verse 3 P omits this verse

4 P reads as v 15, the following —

दक्षणाङ्कस्थाद्(ग्रह्)तर कल्पेत च ।
सप्ताने तर्थ...... ग्रह ॥ १५ ॥

सर्वेषामपि तालाना प्रस्तारो मातृका[1] मता ।
तस्मादादौ प्रवक्ष्यामि प्रस्तारं तालवृद्धये ॥ २२ ॥[2]

(अथ प्रस्तारा)

प्रस्तारस्य गतिर्ज्ञेया चाङ्कानामिव वामत ।
निवेश्य गुरुक पूर्वं तत्राधो लघुक न्यसेत् ॥ २३ ॥

ऊन प्रायोऽपि पाश्चात्ये शेष चोपरि विन्यसेत्[3] ।
यथापूर भवेदूने[4] कुर्यात्सर्वं द्रुतावधि ॥ २४ ॥

इति प्रस्तारविधिः ॥[5]

[6]एकादिद्रुतप्रस्तारो यथा—

अथ सङ्ख्या विभणिपुराह[7] ।

[8]भवेदेकद्रुतादीना सङ्ख्यैको द्वौ त्रयश्च षट् ।
दशैकोनविंशतिश्च षट्क यावदय क्रम ॥ २५ ॥

तस्मादनन्तरावङ्को सान्तरौ द्वा च तत्प्लुते[9] ।
अग्रिमाग्रिमसङ्ख्या स्याद्यावत् षण्णवतिद्रुतान् ॥ २६ ॥

---

1 H & K —मानिता

2 This, and its following, are verses 16 ff in P
O begins with our v 22, which is v 1 in O

3 P —वन्यसेत्

4 O & P —भवेदने O —प्लुतावधि ।

5 H & K omit

6 P omits and writes instead—एकद्रुतप्रस्तारे द्रुतद्वयप्रस्तारे द्रुतत्रयप्रस्तारे द्रुतचतुष्टय

7 P. simply reads अथ सङ्ख्या in continuation of note 6 above
O simply reads अथ सङ्ख्या and omits एकादि यथा ।

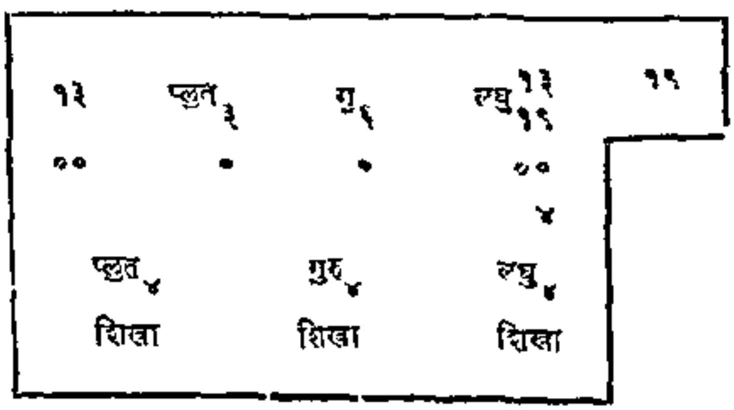
8 P —भवेदेक॰

9 O & H —तद्रुते ।

१	०	प्लुत	ऽ
२	००		।ऽ
३	०।		००ऽ
	०००		ऽ।
६	ऽ		।।।
	।।		००।।
	००।		।००।
	।००		००००।
	००००		०ऽ०
१०	०ऽ		०।।०
	०।।		।०।०
	।०।		०००।०
	०००।		ऽ००
	ऽ०		।।००
	।।०		००।००
	।०		०।०००
	००००		।००००
	००००		००००००
	००००००		
प्लुताशक		इत्ये(त)द्द्रुत-प्रस्तार भेदा ॥	

१।२।३।६।१०।१९।३३।६०।१०६।१९१।३४०।६१०।१०८९।१९५०ऽऽ३४८५।६२३६।१११५०।१९९४६।३५६७०[1]।६३८०२[2]।

एवमेकादिवृद्धया षण्णवतिद्रुतान् यावत् सङ्ख्याङ्का आनेया । इत्थ चाष्टादशद्रुत-मयप्लुतमयस्य सङ्ख्याङ्का अत्र लिखित्वा दर्शिता सन्ति[3] ।

1 H & K omit ३५६७० ।

2 H & K omit ६३८०२ । P. writes ६३ । ८०२ ।

3 P writes for एवमेका० . सन्ति —एवमन्येऽपि विज्ञेया । सङ्ख्याङ्का अग्रेतने द्रुते यथाम विंशतिद्रुतान् । यावद्दर्शिता ।

एव शेषा अपि विलोक्या[1] ।

अथ नष्टमानिनीपुराह ।[2]

वाञ्छितान् (तास्तु) द्रुतान् न्यस्य सङ्ख्याङ्कान् विलिखेत् तत[3] ।
रूप यत् यतिथ नष्ट तत् पात्य परमाङ्कत[4] ॥ २७ ॥

[5]परमाङ्कादुद्धृतश्चाङ्को [6]रुव्याङ्केभ्यश्च पात्यते ।
रेखा देया तदङ्केपु [7]नष्टम्वित्थ प्रजायते ॥ २८ ॥

खमेक ग्रसते शून्य लघु शून्यद्वय तथा ।
गुरुर्बिन्दुचतुष्क च शून्यषट्क तथा प्लुत ॥ २९ ॥

या रेखाग्रे तत शून्य ग्रसते स लघु स्मृत ।
तद्वत् पृष्ठस्थित चेक स गुरुस्तद्वा(च द्वौ) प्लुत ॥ ३० ॥[8]

अथोद्दिष्ट व्याचिख्यासुराह[9] ।

रूप सङ्ख्या द्रुताधस्तात् तस्य रेखास्तु पूर्ववत् ।

---

1 P does not give both the tables and omits एव शेषा विलोक्या । but reads instead इति सङ्ख्या । (after यावद्दर्शिता) O follows P

2 P reads—अथ नष्टं विभणिषुराह ।

3 P reads—प्रस्ताराभावयने रूप सङ्ख्याङ्कान् विलिखेत् तत ।

4 P — रूप च यतिथ नष्ट तत्पात्य परमाङ्कत ॥ २१ ॥
H & K —रूप च यत यतिथ नष्ट तत्पात्य परमाङ्कत ॥ २७ ॥

5 P —परमाङ्कादुद्धृत०

6 P —रूपाङ्केभ्यश्च

7 P —नष्ट स्थित O adds after this verse—१।२।३।६।१०।१६॥

8 P omits but inserts—प्रथमं प्लुतरूपस्योत्पत्तिरुच्यते । प्रथमद्रुतसम्बन्धी एक परमाङ्केनविंशतिनिष्पात् पात्यते । तस्यैवरस्य पातनेऽप्यादौ नानास्ति येषु निवेश्यन्तऽ द्रुतमात्रं यावत् प्लुतस्य दिग्ग्रहण प्रथमाद्द्रुतीयसम्बन्धिनी सा प्लुतस्यैव भवति अग्रतनाभ्यां द्वाभ्यां कलाधाराभ्यां शिखाभ्यां गुरुरेवात(गुरुश्च भवति) अग्रेतनया एकदा दिशया लघुरेव तत्र स्थितयैव रेखया द्रुत एव स्यात् इति नष्टम् ।

9 P —अथोद्दिष्ट

उद्दिष्ट तु रेखाङ्कानामेक्याद् गुर्वङ्कपातितात् ॥ ३१ ॥[1]

उद्दिष्टे उद्दिष्ट दर्शितम् ।[2]

रूप साङ्कसङ्ख्याद्रुतानामध पूर्ववत् । नष्टाना तरू(द्रु)पम्य द्रुतल्घुगुरुप्लुतप्रकाशरेखा-वद्रेखा प्रदाय तद्रेखोपरिस्थिताङ्कमीलनात् योऽङ्को भवति सोऽङ्क सङ्ख्यासक्तपरमाङ्क मध्यात्पातिते यच्छेष तत्सङ्ख्य रूपमुद्दिष्टम् । रूपमादेश्यमिति । नष्टसदृक्षा[3] प्रक्रियोद्दिष्टस्येत्यर्थ ।[4]

अथ कलित प्रकाश्यते ।[5]

[6]सङ्ख्याङ्कात् कलितेभ्यश्च वाञ्छितद्रुतपृष्ठगम् ।
द्रुतशीर्षस्थितस्याङ्क गृहीत्वा तु तत परम् ॥ ३२ ॥

[7]निरन्तरावधस्थाङ्कौ तत्पाश्चात्यौ च सान्तरौ ।
अङ्का ग्राह्या अमी पञ्च तदैक्यमग्रवे त्वध ॥ ३३ ॥

कलितेऽध स्थिताश्चाङ्का[8] एको द्वौ पञ्च पङ्क्तय ।
द्विपक्षा युगवेदाश्च तत पञ्चाङ्कमेलनम्[9] ॥ ३४ ॥

---

1 P reads—उद्दिष्टे प्लुतादीना रेखा देयाश्च पूर्ववत् ।
रेखोपरिस्थिताङ्क पात्य तत्परमाङ्कत ॥ १० ॥

This seems to have been taken from some other source as it is numbered as v 10 in P while the next verse is no 32 in both P and H

2 P omits

3 P omits रूप साङ्कसङ्ख्या ... नष्टसदृक्षा ।

4 P —प्रक्रिया पूर्वमुद्दिष्टस्येत्यर्थ ।
O —प्रतिक्रया पूर्ववदुद्दिष्टस्येत्यर्थ ॥

5 P omits

6 P —सङ्ख्याङ्कान् कलितेभ्यस्य O —०कलिते न्यस्य H & K सन्ख्याकात् कलिते

7 P —निरवरावध स्थाङ्कौ O.—निरतरावधिस्थाङ्कौ

8 P —०स्थिताश्च कौ

9 O, H & K.—पञ्चकमीलनम्

[1]कल्पितेऽध स्थिता अङ्का ये चत्वारोऽत्र कीर्तिता ।
सा च सङ्ख्या प्लुतादीना प्रस्तारे वाञ्छिते क्रमात् ॥ ३५ ॥

एक प्लुत पञ्च वक्रा ह्रस्वा द्वाविंशतिर्यथा[2] ।
द्रुताश्च युगवेदाश्च प्रस्तारे द्रुतपट्कजे[3] ॥ ३६ ॥

वाञ्छितद्रुतप्रस्तारे एत सङ्ख्या प्लुतादिजा ।
सङ्ख्याङ्क प्रथमो यस्मात् सङ्ख्यावत् कल्पितो यत ॥ ३७ ॥

प्रस्तारमस्तके[4] नष्टोद्दिष्टपाणिर्मुदेऽस्तु स ।
शुद्धतार सुरसङ्ख्या[5]कल्पिताङ्घ्रिर्जने[6]ऽखिले ॥ ३८ ॥

(अथ ताला)

प्रस्तारानुगतास्ताला असङ्ख्या सम्भवन्ति हि ।
कियन्तस्ते च बध्यन्ते वातपुष्पसमा यत[7] ॥ ३९ ॥

[8]नामग्राह समादिष्टा ये ताला पूर्वसूरिभि ।
सनामलक्षणोच्चारात् वक्ष्ये तान् कियतोऽप्यत ॥ ४० ॥

लक्षणेन च तेनैव ताला स्युस्त्रिविधा स्मृता ।
द्रुतमध्यविलम्बाना मानाना भेदत पुन ॥ ४१ ॥

---

1 Before this verse, P. adds—उपान्त्योऽङ्क ११ अवस्थानतुराऽङ्का यथा ४४।२२। एतावथ स्थौ निम्नगौ मार्गौ तत्रावशा(?) ५।१ गानगौ मार्गौ एव यथाङ्केष्वत्र ११
Obviously this seems to be a marginal gloss later crept into the text tradition of P It may be noted that here O does not follow P

2 O—क्रमात् for यथा

3 H & K द्रुतकर च य ।

4 O & P—मस्तक

5 O & P.—शुद्धतारसुर सङ्ख्या H &K—शुद्धतार सुरसङ्ख्या

6 P—कल्पितकक्रन॰ H & K—कल्प्य कक्रना॰

7 P—वत्पुष्प समा इव

8 H & K—नामग्राहसमादिष्टा

नामान्युदीर्य संक्षेपाल्लक्ष्मोपाश्रयसयुतान् ।
क्रमवृद्धाँस्तथा तालनेकताल्यादिकान्ब्रुवे ॥ ४२ ॥

एकताल्यादितालाना चतुर्वारमुपाश्रयात् ।
कुर्मो मेलेति दोर्लक्षाच्छेषाँस्तन्मानसम्मितान् ॥ ४३ ॥

१२३६	१०	१९	३३६०	१०६	१९१
००००	०	०	००	०	०
१२५	१०	२२४४	९११८०	३४८	६९८
प्लुत गुरु	लघु	द्रुत	एभिरेवैरिथ निष्पन्न(न्ना) पञ्चभि		

एकताली चादितालश्चण्डनिस्सारुकस्तथा[1] ।
क्रीडतालोऽन्तराक्रीडा तृतीयो लघुशेखर ॥ ४४ ॥

एकताल्या द्रुतस्त्वेको द्रुतमानेन सा भवेत् ।[2]
थुगु तकि धिगि ता ।
० ० ० ०

एकताली[3] ॥ १

आदिताले महाताले लघुश्चैक प्रकीर्तित ॥ ४५ ॥

---

1 O omits the table preceding this verse
H & K —०नि सारक०

2. O, H & K —सा च चेत् P —सा वेवेत् । थुगु तकि धिकि त ० ० ० ०
O —थुा गुतकि धिकित ० ० ० ०

3 cf —द्रुतेन त्वेकतालिका । सङ्गीतरत्नाकर, १२९०
This ताल is of ½ मात्रा. Also cf —
एकेनैव द्रुतेन स्यात् एकतालतिमंज्ञके ॥ ४७५ ॥
—भरतार्णव (of नन्दिकेश्वर), chp 7, ताल no. 77

Bharatakośa (ed by Ramkrishna Kavi), p. 92, quotes Jagannatha, who defines it in the same words, obviously borrowing from Nandikesvara.

त द्धि थउ द्रै ।

। । । ।

इति आदिताल[1] ॥ २

द्रुतद्वन्द्व विरामान्त चण्डनि सारुके भवेत् ।

तत्तकि । तत्त । धिधिक्कि । धिद्धि ।

०० ०० ०० ००

इति चण्डनि सारुक[2] ॥ ३

मध्यमान विरामान्त क्रीडाताले द्रुतद्वयम् ॥ ४६ ॥

Jagadekamalla (c 1150 A D) defines it as—एकेनैव द्रुतेन स्यात् एकतालीति सज्ञया । —सङ्गीतचूडामणि, p 16, ताल no 71.

This एकताली is different from एकताल defined by Paramesvara, in his वाणालक्षण (G O S vol cxxxi, p 12), as—चतुर्मात्रा लघुस्त्वेव (एक)तालस्य लक्षणम् ।

1 This is a tala of 1 मात्रा cf also, त्वादिताले लघु स्मृत ।—भरतार्णव, chap 7, ताल no 6, p 209 According to Sarngadeva, it is popularly known as रास, cf —लघ्वादितालो लोकेऽसौ रास ।

—सङ्गीतरत्नाकर, ५ २६१ Also see, सङ्गीतचूडामणि, pp 10,47.

The आदिताल of वीणालक्षण is different, cf —आदिताल चतुर्मात्रा लघुरेको द्रुतद्वयम् । —वीणालक्षण, २ ७ p 12

Bharatakosa, p. 196 calls it a दर्शताल and says—अथ क्रीडाताल इति कैश्चिदुच्यते । The definition of क्रीडाताल quoted by Bharata kosa, p 156, from Vema, is—क्रीडाताले समाख्यातौ विरामान्तौ द्रुतावुभौ । But if according to the above definition each द्रुत is to be विरामान्त, then it is different from our चण्डनि सारुक which has only the second द्रुत as विरामान्त, and which is, therefore, of 1½ मात्रास The क्रीडाताल of भरतार्णव, however, agrees with our चण्डनि सारुक, cf –द्रुतद्वन्द्व विरामान्त क्रीडाताल प्रकीर्तितम् । भरतार्णव, अ ७, ४६४, p 236 सङ्गीतचूडामणि, p 14, no 51, also calls it क्रीडाताल and gives the same definition सङ्गीतरत्नाकर, ५,२८१, however says क्रीडा द्रुतौ विरामान्तौ चण्डनि सारुकश्च स । which agrees with Vema

तादृ्रिं(।)तक्थुगा(।) धिक्थु(।)धिद्धिथउ[1]

ò ò ò ò ò o o o

इति तृतीय' ॥ ६

सविरामो लघुश्चैकस्ताले स्याल्लघुशेखरे ।

(झिंपिपु)झिंपुपु । डिंपुपु । डिंडिंडै ।

ी ी ी ी

इति लघुशेखर[2] ॥ ७

[3]एकमात्रा साधिकाश्च प्रोक्ता अथ द्विमात्रिका ॥ ४८ ॥

---

which explains तृतीय as o o o The तृतीयताल भरतार्णव, ७ ४८४, ताल no 93, p. 253 is however quite different. भरतार्णव does not give अन्तरान्तरा or any ताल of similar to it.

1 O —तादृ्रिं तक थुग धिक्थउ धिद्धिथउ o। o। o। o। ò। ò। o। o।
P —तादृ्रिं तक्कथउगा धिक्थउ धिद्धिथ
oò oo oo òò तृतीयक ॥ ४७ ॥
This would be of 1½ मात्राs
Thus this तृतीयक is again different from the तृतीयक of सङ्गीतरत्नाकर noted above, as also of सङ्गीतचूडामणि, p 47, no. 4, which is of 2 मात्राs—o o o
The सङ्गीतरत्नाकर, ५-२८१, defines क्रीडाताल or चण्डनि सारक as—क्रीडा द्रुतौ विरामान्तौ चण्डनि सारकश्च स ॥ २८१ ॥ oo इति क्रीडाताल चण्डनि-सारकश्च । (Adyar ed., p 148) This would be similar to the तृतीय of our text The Bharatārnava does not give any ताल of 1½ मात्राs similar to our ताल

2. This is a ताल of 1½ मात्राs if विराम is to be regraded uniformly as of ½ मात्रा. But if विराम is to be half of लघु here, according to another school of thought then it would be of 1½ मात्राs See, सङ्गीतशास्त्र, by K. Vasudeva Shastri, p 209, note 1 and p. 219, ताल no 86
cf विरामान्तलघुना लघुशेखर । —सङ्गीतरत्नाकर, ५ २९१
एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखर । —सङ्गीतचूडामणि, p 17, no 77 and भरतार्णव, ७ ४८०, p. 250.

3. H.—एकमात्र P.—एकमात्रा साधिका सु

झम्पा तुरङ्गलीलश्च हंसलीलो द्वितीयक ।
गारुगि प्रतितालश्च ताला एते द्विमात्रिका ॥ ४९ ॥

झम्पाताले लघुरेक सविराम द्रुतद्वयम् ।
तकधु(।) धिकधु । द्रें
ὸ ὸ (o ὸ ।)

इति झम्पा[1] ॥ ८

तुरङ्गलीले ताले स्युर्लघुर्द्रुतलघू पुन ॥ ५० ॥
ता(।) धिर्(।) कथउ
। o ।

---

1 O—त धु त्थ उ द्रें ὸὸ P—तकधु धिकधु द्रें ὸὸ In H we find ।ὸ।ὸ। इति झम्पा Obviously the scribe is confused and does not know whether the लघु sign is to precede the द्रुत signs or follow them Our text would suggest that लघु should precede the two द्रुतs and only the last द्रुत should be विरामान्त

The भरतार्णव ७ ४८३, p 252, gives—व्योमद्वय विरामान्त लश्च झम्पाभिधे भवेत् । which would be o ὸ । = a ताल of 2½ मात्राs

Also, cf झम्पाताले विरामान्त द्रुतद्वन्द्व लघुस्तथा । सङ्गीतरत्नाकर, ५ २९४, which in the Adyar ed, p 153 is given as—ὸ ὸ । This would be of 2½ मात्राs We however believe that the interpretation in the ed of भरतार्णव is preferrable to the one in the Adyar ed of सङ्गीतरत्नाकर and that only the last द्रुत is विरामान्त cf for example झम्पा (ताले) दो द ल o ὸ । in सङ्गीत चूडामणि p 49 and व्योमद्वय विरामान्त लश्च झम्पाभिधे भवेत् in सङ्गीतचूडा०, p 17 In view of the unanimous tradition of भरतार्णव, सङ्गीतरत्ना० and सङ्गीतचूडा० we should also take that लघु follows two द्रुतs and not precedes them as would have been normally suggested by our text (P, H & K) The other alternative is to say that the झम्पा of our text is different and is = । o ὸ The पाठs given however do not support it.

इति तुरङ्गलील[1] ॥ ९ ॥

हसलीले भवेत्ताले लघुद्वन्द्वं तथैव च ।

करगड(।) नरगडधि[2]

। ।

इति हसलील[3] ॥ १०

बिन्दुयुग्म विरामान्त लघुश्चैको द्वितीयके ॥ ५१ ॥

तगृ(।) दिगडित(।)दैं[4]

० ० ।

इति द्वितीयक[5] ॥ ११

विरामान्त द्रुताना तु चतुष्क गारुगौ स्मृतम् ।

तगधि । किथउ गा ।

० ० ० ०

---

1 cf तुरङ्गलीले ताले स्याद् द्रुतद्वन्द्वं लघुस्तत ॥ ६७ ॥ --सं० चूडा०, p 13 and भरतार्णव, ७ ४५५, p 227 This is different from our text The तुरङ्गलील of सङ्गीतरत्ना० ५ २७४ is again different from both these But our तुरङ्गलील corresponds with पणताल, of 2½ मात्राs, of भरतार्णव, ७ ४७८, p 248 (लघ्वोर्मध्ये द्रुत बद्ध्वा पणताल इति स्मृत)

2 O & P —करगड नरगड धि

3. cf —हसलीले विरामान्त लघुद्वयमुदाहृतम् । सं० रत्ना०, ५ २६७

सविराम लघुद्वन्द्व ताळे स्याद् हसलीलके । भरतार्णव, ७ ४४६, p 216, and सं० चूडा० p 11, no 20 हसलील of our text, in both P & H, is not called विरामान्त

4 P —तागड तैंद्दं O —तागिड तैंद

5 This is a ताल of 2½ मात्राs H —तग्दि गडित दैं

cf —दौ लो द्वितीयक । सं० रत्ना०, ५ २६१, where no विराम is mentioned

द्रुतौ लघु द्वितीयके । सं० चूडा०, p 13, no 41, this is a different tāla

The तुरङ्गलील of सं० चूडा०, p 13 no 36 also has two द्रुतs and one लघु but the द्रुतद्वयम् is not विरामान्त

द्रुतौ लघु द्वितीयके । भरतार्णव, ७ ४५८, p 229 This agrees with द्वितीयक of सं० रत्ना० noted above

इति गारगि[1] ॥ १२

प्रतिताले द्रुतद्वन्द्व लघुश्चेक प्रकीर्तित ॥ ५२ ॥

धि(।) किकि(।) थों

००।

(इति) प्रतिताल[2] ॥ १३

अथ त्रिमात्रिकास्ताला रतितालो निसारुक ।
दर्पण सिंहलीलश्च पन्तालश्च कुडुक्क ॥ ५३ ॥

रतिताले लघुस्त्वेको गुरुश्चैक प्रकीर्तित ।

तकि लकि । धिकि तकि । थड ।[3]

(। ऽ)

इति रतिताल ॥[4] १४

लघुत्रय विरामान्त ताले नि सारके भवेत् ॥ ५४ ॥

द्रेंगण । धिगि(।) धित्त ।

(। । ॊ)

---

1 This is a ताल of 2½ मात्राs cf —शरा(गा)रकि कथ्यते प्राज्ञैविरामान्त श्चतुर्द्रुतम् । स० चूडा० p 18, no 94, and भरतार्णव, ७ ४८९, p 258 Also गारगिस्तु चतुर्द्रुती ॥ विरामान्त बुधैरुक्ता । सं० रत्ना०, ५ २९७९८

2 This is a ताल of 2 मात्राs H & K omit the whole defini tion & बाल etc of प्रतताल and simply state प्रतितालस्यच But since it is listed in v 49 above, it must have been des cribed in the original text Besides P notes it as above गो द्रुतौ प्रतिताले स्यात् । भरतार्णव ७ ४५८, p 229, and स० चूडा०, p 13, no 40, also स० रत्ना०, ५ २८३ This is different from our प्रतिताल The प्रतिताल of our text agrees with द्वितीयक of स० रत्ना० ५ २६१ (cf दौ ल द्वितीयक)

3 P —तकि तकि धिकि तकि थड O —तक तकृ धिकृ तकि थड
H —तकिलकिधि । किनकि । थड

4 This is a ताल of 3 मात्राs cf —रतिताले लघु कार्यो गुरुश्चैक प्रकीर्तित । भरतार्णव ७ ४८६, p 255, and सं० चूडा० p 18 no 86 रतिताले लघुगुरु । स० रत्ना० ५ २६६

इति नि सारुक ॥[1] १५

द्रुतद्वन्द्वाद् गुरुश्चेकस्ताले स्याद्दर्पणाभिधे ।

धिद्धि । द्रैंगण(।) थउ ।

० ० ऽ

इति दर्पण[2] ॥ १६

लघुबिन्दुत्रय लश्च ताले स्यात् सिंहलीलके ॥ ५५ ॥

तात्तगथु । धगिधिद्धि ।

। ० ० ० ।

इति सिंहलील[3] ॥ १७

पट्तालसञ्ज्ञके ताले भवन्ति व्यञ्जनानि षट् ।

धिधि गडि गडि गु । तकिरतत्त ।[4]

० ०   ० ०   ० ०

इति पट्ताल[5] ॥ १८

---

1 This would be a ताल of 3½ मात्रास
cf —लघुद्वन्द्वं विरामान्त ताळे नि सारुकाभिधे ॥ भरतार्णव ७ ४६१, p 235 and स० चूडा०, p 14, no 50 विरामान्तौ लघू नि सारुकौ मत । स० रत्ना०, ५ २७९ Thus the नि सारुक of our text is different and has no parallel in all the three texts noted here

2 A ताल of 3 मात्रास
cf —दर्पणे स्याद् द्रुतद्वन्द्व गुरुश्चैक प्रकीर्तित । भरतार्णव, ७ ४३९, and सं० चूडा०, p 10, no 7 दर्पण द्रुतद्वय गश्च । सं० रत्ना०, ५ २७२

3 P —तात्तगथुगिधिद्धि O —तुग थुगि थिदि
This is a ताल of 3½ मात्रास यति is shown acc to H
cf —सिंह(सिंह)लीले विधातव्य लघ्वाद्यन्तं द्रुतत्रयम् । भरतार्णव, ७ ४४० and स० चूडा०, p 10, no 9 But लघ्वन्ते द्रुतत्रय सिंहलील । of सं० रत्ना०, ५ २६४ is different There is no ताल in सं० रत्ना० which is similar to this ताल

4 P —धिकिट तकि धिकिट तकि तत्त O —धिगट तकि २ तत्त

5 This is a ताल of 3 मात्रास
cf —द्रुतैः षड्भिस्तु पट्ताले । भरतार्णव, ७ ४८७ and सं० रत्ना० ५ ३०१ Also, पट्तालसंज्ञके ताले बिन्दुषट्क निरूपित ॥ सं० चूडा०, p 18 no 88

द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं स्मृतं ताले कुडुक्के ॥ ५६ ॥

थुंदिगण(।) तकि धिक्कि

० ० । ।

इति कुडुक्कः[1] ॥ १९

चतुर्मात्रिकाः स्युस्ताला वर्धापन उद्दीक्षणः ।
मल्लतालो वर्णभिन्नो ललितो मण्ठका अपि ॥ ५७ ॥

विषमो रङ्गतालश्च मल्लिकामोदसंज्ञकः ।
प्रतापवर्धनो लीलतालस्तु रागवर्धनः ॥ ५८ ॥

ताले वर्धापने ज्ञेयं लघूनां तु[2] चतुष्टयम् ।

द्रैं । टिगधिक् । कथउ । टैं[3]

। । । ।

इति वर्धापनः[4] ॥ २०

उद्दीक्षणे लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकस्तथा मतः ॥ ५९ ॥

---

1. This is a ताल of 3 मात्राs.
cf.—द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं भवेत्ताले कुडुक्के । भरतार्णव, ७.४६१, and सं० चूडा० p. 14. no. 49. कुडुक्को द्वौ द्रुतौ लौ द्वौ । सं० रत्ना० ५.२७४.
O. reads पाटs as—थुण्गि दि गण तकि धकि.
O. calls this ताल as कुडक्कः ।

2. H. & K.—च. भरतकोश, p. 588 also reads च.

3. H. & K.—द्रैं । टिगधि । कथउ । टैं. -O.—द्रैं टिगधिः कन्थउ द्रौं.
P.—द्रैं टिगधिक् कत्थउ टैं.

4. This is a ताल of 4 मात्राs.
There is no वर्धापनताल in भरतार्णव or सं० रत्ना०. But the गजताल of सं० रत्ना० (गजश्चतुर्लो धारासौ), ५.३०२, corresponds to this ताल. The वर्धनताल of सं० चूडा०, p. 18, no. no. 89 has two द्रुतs, one लघु and one प्लुत, while the गजलील of both भरतार्णव and सं० रत्ना० has four लघुs but विरामान्त and hence is different. And the वर्द्धन of भरतार्णव has 2 द्रुतs, 1 लघु and 1 प्लुत but विरामान्त.

[1]झ(झिं)धुधु । नगझिगि । द्रुगडिगि डे

। । ऽ[2]

इति उदीक्षण [3] ॥ २१

लघुत्रयान्मल्लताले विरामान्त द्रुतद्वयम् । [4]

कट्थु । रगुधटे । धिद्धि ।

। । । ० ०

इति मल्लताल [5] ॥ २२

वर्णभिन्नाभिधे ताले निन्दुयुग्माल्लघुर्गुरु ॥ ६० ॥

गिणि गिणि । तकि धिकि थउ

० ० । ऽ

इति वर्णभिन्न [6] ॥ २३

---

1. P —थिधुधु नगाधागे दुगझिग थ

2. The sign for गुरु, in H & K is generaly ६ but I have adopted the usual sign ऽ to avoid confusion

3. This is a ताल of 4 मात्राs यतिs in पाठs everywhere above are acc to H.
   cf —उद्वीक्षणे लघुद्वन्द्व गुरुरेकस्तत परम् । भरतार्णव, ७ ४६८ and दक्षिणे स्याल्ल घुद्वन्द्व गुरुरेकस्तत परम् । स० चूडा०, p 15, no 58 Possibly the reading should be उदीक्षणे लघुद्वन्द्व Also cf लौ द्वौ गुरुरुदीक्षण । स० रत्ना०, ५ २८५.

4. P —लघुत्रयाद्विरामान्त मल्लताले द्रुतद्वयम् ।
   कट्थुरगुनटे धिद्दि
   O —कट्थु डगुनटे दिद्दि

5. This ताल is of 4½ मात्राs.
   The मल्लताल of भरतार्णव is different as it has 4 लघुs instead of 3, cf मल्लताले विधिर्लघुर्विरामान्तद्रुतद्वयम् । भरतार्णव, ७ ८७१, also cf स० चूडा०, p 15, no 64, and स० रत्ना० ५ २८८ The reading द्रुतत्रयम् of स० चूडा० seems to be wrong

6. cf —वर्णभिन्नाभिधे ताले द्रुतद्वन्द्व लघुगुरु । भरतार्णव ७ ४४६, and स० चूडा०, p 11, no 21 This is a ताल of 4 मात्राs
   Also cf.—वर्णभिन्नो द्रुतौ लो ग । स० रत्ना०, ५ २६८.

ललिते [1]ल्द्रुतद्वन्द्व निरामान्त गुरुस्तत ।
[2]ता धिक निति किति निधिकि द्रें
। ० ० ऽ
इति ललित [3] ॥ २४

मण्ठाश्च प्रतिमण्ठाश्च [4]तगणात् सगणेन वा ॥ ६१ ॥
[5]तक्डि । धिक्डित । नि थउ । द्रें
इति मण्ठकप्रतिमण्ठा [6] ॥ २५

लचतुष्क निरामान्त [7]द्विवार विषमे भवेत् ॥ ६२ ॥
[8]तनिकि तगिरथउ । तकि थउ । गुधिँट

---

1 P —ताद्रुन्द्वद्व (तद्रुतद्वन्द्व ?) O —॰गत॰
2 O & P —नाधिकाक तकि धिकि द्र
3. This is a ताल of $4\frac{1}{2}$ मात्राs
cf —ताले ललितसज्ञ स्याद् द्रुतद्वन्द्वे लघुर्गुरु । भरता॰, ७ ४८५ and स॰ चूडा॰, p 17, no 85 ललिते द्वौ द्रुतौ ल ग । स॰ रत्ना॰, ५ २९७ The ललित of स॰ रत्ना॰ is thus identical with वर्णभिन्न of the same text but different from ललित of our text
4 P —जगणात्
5 P —तकिडत धिकिन्त कत्थउ धें
O —नकिडत धिकिड कत्तउ धीं । ऽ । अथवा । । ऽ
The text generally suggests that मण्ठs and प्रतिमण्ठाs have or begin with तगण (जगण according P) or सगण, i e , *two गुरुs & one लघु or two लघुs & one गुरु* The text is a bit ambiguous There are several varieties of मण्ठs & प्रतिमण्ठs as is evident from भरतार्णव, स॰ चूडा॰ and स॰ रत्ना॰ The symbols of लघु, गुरु etc are therefore not given in the text edited above but in H they are । ऽऽ अथवा । । ऽ
6 cf सकार मठताले स्यात् तदमे लचतुष्टयम् । तकारतो गुरुद्वन्द्व नशब्दस्य मठके ॥ ४६१ ॥ नगणा जगणो लश्च प्रतिमठे नियोजित ॥—भरतार्णव, ७ ४६१-६२, also see, ibid , ७ ४६८ ४६९
7 P —द्विवार
8 O —तकिकि ताकि थउ ताकि धुगु धिद्रें ० ० ० ० ० ० ० ० ०
P —ताकिकि तगिथउ तकिथु गुधिद्रें ० ० ० ० ० ० ०

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

इति विषमताल[1] ॥ २६

रङ्गतालाभिधे ताले खचतुष्क गुरुस्तथा ।

धिक्कड । दरगड धिक् कित्थड धिक् किथुगा[2]

ऽऽऽऽऽ

इति रङ्गताल[3] ॥ २७

जायते मल्लिकामोदे ल्द्वय खचतुष्टयम् ॥ ६३ ॥

धिक् किड तक्कथउ[4]

।।ऽऽऽऽ[5]

इति मल्लिकामोद[6] ॥ २८

प्रतापवर्धमाने गा विरामान्त द्रुतद्वयम् ।[7]

---

1 This is a ताल of 4½ मात्राs
cf —वदद्रुता विरामान्ता पुनस्त विषम मता ॥ भरतार्णव ७ ४७३ वदद्रुता विरामान्ता द्विवार विषमे मता ।—सं० चूडा० p 15, no 67 द्विश्चत्वारा विरामान्ता द्रुतास्तु विषमे मता ॥ स० रत्ना०, ५ २८६

2 P —धिक्कड दरगड धिद्धिक्त्थउ धिक्धुगा O follows but reads थुगण for थुगा at the end

3 cf —चत्वारो रङ्गताळे स्यात् गुर्वन्तदचतष्यम् । भरतार्णव, ७ ४४३
चत्वारो रङ्गताल स्युर्ता गुरुस्तत परम् । स० चूडा० p 11 no 14
Also see स० रत्ना० ५ २६५
This is a ताल of 4 मात्राs

4 P —धिक् तकिड त । धिकिडथउ द्धि ऽऽऽऽ इति प्रतापवर्द्धन ।
Obviously the पाठs etc of मल्लिकामोद are left out through scribal oversight O reads—धिध कि क तक्कथउ ।।ऽऽऽऽ इति मल्लिकामोद ॥

5 H —।ऽऽऽऽ।

6 cf —ताळे तु मल्लिकामोदे ल्द्वय खचतुष्यम् । भरतार्णव ७ ४५४
ताले स्यान्मल्लिकामोदे ल्द्वयं खचतुष्टयम् । स० चूडा० p 12 no 33 also see स० रत्ना०, ५ २८०
This is a ताल of 4 मात्राs

7 P —omits O —प्रतापवर्द्धने स्यगाद्विरामान्त द्रुतद्वयम् ।

धिकडि तिग्डित । धिग्डिथउ धिद्धि[1]

ऽ ० ०

इति प्रतापवर्धन[2] ॥ २९

द्रुतो लघु प्लुतश्चैव लीलातारे क्रमान्मता ॥ ६४ ॥

[3]धिटै धिटै थउ । धिद्धिट्टै

० । ऽ

इति लीलाताल[4] ॥ ३०

बिन्दुयुग्माद्विरामान्तात् खप्लुतो रागवर्धने ॥

[5]तत्तत्त । ग थुगिता । धिद्धिता द्रै

० ० ० ऽ

इति रागवर्धन[6] ॥ ३१

---

1 P —धिक्डि ताक्ड त धाक्डथउ द्ध ऽ ० ०
O —धिक्डि तक्डिल धिक्डि द्धि द्धि द्रै ॥ ० ० इति प्रतापवर्द्धन ॥

2 This is a ताल of 3½ मात्राs
There is no ताल of this name in भरता०, and स० चूडा० But लक्षण of both these texts agrees with our ताल cf —जगणे गुरुश्चैको विरामान्त द्रुतद्वयम् । भरतार्णव ७ ४८१ जगणम् गुरुश्चैको विरामान्त द्रुतद्वयम् स० चूडा०, p 17 no 79

3 H —धिटै धिद्दी थउ । धिद्द ट्टै O —धि । द्रि धिट्टै थउ धै धिट्टै P —धिट्टै धिट्टै थउ धिद्दि ट्टै

4 cf —लीलाताले लघौ प्लु । भरतार्णव ७ ४९१
बिन्दुर्लघु प्लुतश्चैव लीलाताले प्रकीर्तित । स० चूडा० p 19, no 97, लीला द्लौ प । स रत्ना०, ५ २९७

This is a ताल of 4½ मात्राs

5 P —तत्त धगथुगि धिद्दि द्रै O —तगत्त थुगि धिद्दि द्रै ० ० ० ०,
H & K —तत्तत । गथुगिता । धिद्दिता द्रै

6 This is a ताल of 4½ मात्राs
There is no ताल of this name or type in भरता०, स० चूडा, or सं० रत्ना०

अथ पञ्चमात्रिका[1] ।

अभङ्गो रायवङ्कोलस्त्र्यश्रवर्णोऽभिनन्दन[2] ।
रागविद्याधर खण्डस्ङ्गालो वर्धनोत्सवा ॥ ६७ ॥

अभङ्गताले विज्ञेय लघुद्वन्द्व प्लुतस्तत ।

[3]द्रह गुगि । ऋट्टथि थ्रि(गि)णगिण घे

। । ऽ

इति अभङ्ग[4] ॥ ३३ ॥

तायन्ते रायवङ्कोले लघुद्वन्द्व गुरुद्रुतौ ॥ ६६ ॥

[5]थहि थहि गिगणगण नगगण । धिद्धि

। । ऽ ० ०

इति रायवङ्कोल[6] ॥ ३४ ॥

[7]लघुद्रुतौ लघू वसस्त्र्यश्रवर्णो यथाक्रमम् ।

[8]थगु । तकि । त्थिगु । तकि । धिकथुग थि

। ० । । ऽ

---

1 P —[illegible] । H & K —अथ पंचमात्रिका
2 P —[illegible]
3 P —[illegible] O —[illegible]
4 This is a [illegible] of 5 [illegible] cf —[illegible] [illegible] p 16 no 75 If [illegible] is correct then it would be a [illegible] of 4 [illegible] different from our tala The [illegible] ११३ also says—[illegible]
5 P —थहि थहि [illegible] O —थहि थहि [illegible]
6 cf —[illegible] ([illegible]) [illegible] p 17 no 76 Our [illegible] is of 5 [illegible] whereas the [illegible] of the above two texts is of 6 [illegible]
7 H —[illegible] But H gives । ० । ऽ
8 P —[illegible] O —reads [illegible] for [illegible]

इति त्र्यश्रवर्ण[1] ॥ ३५

गुद्वन्द्व द्रुतद्वन्द्व गुरुश्चैकोऽभिनन्दने ॥ ६७ ॥

[2]धुन्गिण । धुन्गिण । तत्ताधिक कथड द्रे

। । ० ० ऽ

इति अभिनन्दन[3] ॥ ३६

राजविद्याधरे ताल लघुयुग्माद्गुरुर्द्रुता[4] ।

तन्तितकि धिक्कित । कथड । द्र धिधि[5]

। । ऽ ० ०

इति राजविद्याधर[6] ॥ ३७

ज्ञातव्य खण्डकङ्काले द्रुतद्वन्द्व गुरुद्वयम् ॥ ६८ ॥

तद्धि । कथडत(ता) । गिथ द्रै

० ० ऽ ऽ

इति खण्डकङ्काल[8] ॥ ३८

---

1 cf लघुद्रुता लघू गव यश्रवण प्रकीर्तिता भरता० ७ ४५० and स० चूडा० p 12 no 28 Also see स० रत्ना० ५ २७० which gives yet another tala under this name Our त्र्यश्रवण is of 5½ मात्राs

2 P —धुन्गिणतत्ताधिकथ द्र O reads धिक्तकथड द्र for धिकथड द्र in P

3 cf —लद्वय द्वय चैव गुरुश्चैवाभिनन्दन । भरता० ७ ४७० Also see स० चूडा० p 15 no 62 स० रत्ना० ५ २८७ This ताल is of 5 मात्राs

4 P —गुरुता

5 P —तकि ताक धिकलकथड द्रे धिधि O follows P but reads ताक for ताके

6 This is a ताल of 5 मात्राs The राजविद्याधर of भरतार्णव is of 4 मात्राs cf —लघुद्वौ गुरुौ ताळ राजविद्याधराभिध ॥ भरता० ७ ४६० cf स० चूडा० p 14 no 46 Also स० रत्ना० ५ २७९

7 P —तद्धि कथडता गिथ द्र O follows P but reads गिथड for गिथर.

8 cf —द्रुतद्वन्द्व गुरू खण्ड । भरता० ७ ४७७ and स० चूडा० p 20 N 137 Also see स० रत्ना० ५ २८९

भवन्ति वर्धने ताले द्रुतौ लश्च प्लुतस्तथा ।

[1]कटधि । टर्थाद्रि(हिं') गिकटकट धिक्कँड

० ० । ऽ

इति वर्धन[2] ॥ ३९

उत्सवाख्ये पुनस्ताले लघुयुग्मात्पर: प्लुत: ॥ ६९ ॥

[3]धिगित । धिद्रै थुगुथुगु धिद्रै थउटौ

। । ऽ

इति उत्सव[4] ॥ ४०

षाण्मात्रिकाश्चाचपुटत्रिभिन्नाख्यपरिक्रमा: ।
उद्घटो वनमाली च कन्दर्प: कोकिलाप्रिय: ॥ ७० ॥

मकरन्दो मुकुन्दश्च बिन्दुमाली च कन्दुक: ।
श्रीकीर्त्ति: स(श)रभलीलोऽथैषां लक्षणमुच्यते ॥ ७१ ॥

गुरुश्च [5]लद्वय वक्रस्ताले चाचपुटाभिधे ।

[6]टिकधिकथुगा । क(क)थुगतिकथउ धितकथुगा

ऽ । । ऽ

इति चाचपुट[7] ॥ ४१

This is a ताल of 5 मात्राs.

1. P —कट्टर्थाहिं गिक्टक्ट धिक्ट O follows P but reads गिकिट गिकिट for गिकट.
2. This is a ताल of 5 मात्राs, also described in भरता० ७ ४८७ and स० चूडा०, p 18, no 89. Also, स० रत्ना०, ५ ३००.
3. P.—धिगिता धिद्र थुगुथुगु धिद्र थउटँ
   O.—धिगित द्रिदै थुगुलगु धिद्रै थउट
4. This is a ताल of 5 मात्राs There is no such ताल in भरता० or स० चूडा० The उत्सव of स० रत्ना० ५ ३०२ (लघुस्तदाुत्सव स्यात्) is different.
5. H. & K —सरले
6. P. and O.—टिगधिकथउगा । कथुगत कथउ धितकथुगा
7. This is a ताल of 6 मात्राs cf · गुर्वोर्मध्ये चाचपुटे लघुद्वन्द्व प्रकीर्तितम् ।

[1]त्रिभिनाभिधताले तु सरलश्च गुरु प्लुत ॥ ७२ ॥

[2]थों । थरकट्टत्थहि । गि थद्रिगिथो

। ऽ ऽ

इति त्रिभिन्न[3] ॥ ४२

ताले परिक्रमे ज्ञेय द्रुता स्थ्र गुरुद्वयम् ।

[4]तच । तगि थगि तथउता तद्रें

० ० । ऽ ऽ

इति परिक्रम[5] ॥ ४३

[6]विज्ञेय उद्घटस्तालो गुरूणा नितयेन च ॥ ७३ ॥

नरगड। नरगड। तद्धि धिक्ड दरगड धिद्धि कथउ। धिकत्थउ द्रें

ऽ ऽ ऽ

भरता० ७ ४३७ गुर्न्घू गुरु ऐ भरचाचपुराभध । स० चूडा०, p 10, no 2 There is no चाचपुट in स० रत्नाकर

1 P —त्रिभिन्नाभिताल

2 P —था थरकट्टथाहगि थाहगि था O reads थों for था in P

3 cf —स० चूडा०, p 11, no 18, भरता० ७ ४४५, and स० रत्ना० ५ २६८ This is a ताल of 6 मात्राs

4 P —तगर्गिथिकथउकथउनाद्रें ० ० ऽ ऽ O reads धिगि for धिकि of P

5 This is a ताल of 6 मात्राs But the परिक्रम of भरतार्णव is of 5 मात्राs cf —परिक्रम द्रुतद्वन्द्व मगणान्तरम् । भरता० ७ ४४१, but सं० चूडा० agrees with our text, cf —परिक्रम द्रुतद्वन्द्व यगणान्तरम् ॥ सं० चूडा० p 11, no 15 Possibly, the भरतार्णव reading needs emendation The सं० रत्ना० calls it कन्दर्प and परिक्रम, cf —द्रौ यगणस्तथा । कन्दर्पतालस्यैव पर्याय स्यात्परिक्रम ॥ सं० रत्ना० ५ २६४ The कन्दर्प of सं० चूडा० is identical with its परिक्रम Same is the case with भरता० ७ ४४६

6 P omits the definition etc , and simply reads—ऽ ऽ ऽ उद्घट O reads the text but the पाटs are different The पाटs acc to O are —नरगड नरगड तद्धि कथउ धिकड दरगड धिधिद थउधिद्ध द्रें

इति उद्घटताल[1] ॥ ४४

सचतुष्क लघुश्चेन द्रुतौ गो वनमालिनि ।

तक थुगु धिद्धि कथुगतता ऋथुगत्ता नग झिगि झं[2]

० ० ० ० | ० ० ऽ

इति वनमाली[3] ॥ ४५

कन्दर्पाभिधताले तु [4]खत्रय मरलो गुरू ॥ ७४ ॥

[5]तत्तत । तद्रें तहि खहि ऋह्व गम्विदरथों

० ० ० | ऽ ऽ

इति कन्दर्प[6] ॥ ४६

[7]चक्रयुग्म लघुद्वन्द्व-ताले स्यात्कोकिलाप्रिये ।

[8]डिंखखु डें डिंखखु डें गणगता द्रुगझिगि

---

1 This is a ताल of 6 मात्राs also in भरतार्णव, ७ ४३९ The स० चूडा०, often gives almost identical definitions of तालs following भरतार्णव. Thus it reads उद्घटे मगणस्त्वेक । स० चूडा० p 10, no 5, the text being the same in भरता० There is no tala of this name in स० रत्ना०

2. P —तक थुगु धिक थुगुता धिद्धि तग गि गिं ग O reads—तक थुगु धाधन्नग झिझि झ

3 This is a ताल of 6 मात्राs The वनमाला of भरता० is of 7 मात्राs cf —वेदद्रुतानो दयुग गुरु प्रान्ते निवेशित । वनमाला भवेत्ताळो गदित शास्त्रवादिभि ॥ ॥ ४४९ ॥ Same in स० चूडा०, p 12, no 26

4 P —खद्वय This reading would make कन्दर्प & पराक्रम identical in our text see also notes on पाराक्रम above

5 P.—तत द्र पहिं पहि कद खासदथा ० ० । ऽ ऽ O reads ततत०

6 कन्दर्प of भरता० ७ ४४१ and स० चूडा० p 10, no 10 is like पराक्रम of our text

7. P —गुरुद्वन्द्व लद्वन्द्व

8 P —गणगण दुग गिगि डिंगुगु ग गिगुगु झ O — गणगण द्रुग ।डाग डिंखुखुग

गणगुण द्रुगडिगि डिपुपु । झ झिंपुपु झे

ऽ ऽ । ।

इति कोकिलप्रिय[1] ॥ ४७

[2]खद्वय लत्रय गश्च मकरन्दे प्रकीर्तिता ॥ ७५ ॥

[3]थुरिगण तत्त तद्रथु । तद्रथु तद्दं

० ० । । । ऽ

इति मकरन्द[4] ॥ ४८

मुकुन्दताले सरला खचतुष्क गुरुस्तथा ।

[5]तथो । तथो । तकिकिथों थुउ तकिक्तिद्धि । द्धिद्धि टिगुदें

। । ० ० ० ० ऽ

इति मुकुन्द[6] ॥ ४९

गुरुबिन्दुचतुष्क च गुरु स्युर्बिन्दुमालिनि ॥ ७६

[7]टगुद्दि तत्त धिद्धि द्धिटगुद्दि ध

ऽ ० ० ० ० ऽ

---

1 The ताल is of 6 मात्राs The कोकिलप्रिय of भरता०, though of 6 मात्राs, is different cf —कोकिलप्रियताले स्यात्क्रमाद्गुरुलघुप्लुता ॥ भरता० ७ ४६५ and स० चूडा०, p 14 no 53 But the कीर्तिताल of भरता० agrees—cf श्रीकीर्तिमङ्गक ताळे गुरुद्वन्द्व लघुद्वयम् । भरता० ७ ४६६ and स० चूडा०, p 14 no 54

2 H & K —खद्वय त्रय ग‍ O —खद्वय लद्वय गश्च

3 P —थुद्दिगण तत्त द्दं ता द्दे O —थुद्गण तत्त ध्र तद्दं

4 A ताल of 6 मात्राs cf —मकरन्दे द्रुतद्वन्द्व लत्रयश्च गुरुस्तत । भरता० ७ ४५८ स० चूडा०, p 13 no 42 The मकरन्दक of स० रत्ना० ५ २८२ omits the last *guru* and is thus a tala of 4 मात्राs only

5 P —थों थउ तकिक्ति तद्धे द्धिद्गु टे O —था थउ तकिक तद्धि धिगु ट

6 A tala of 6 मात्राs different from मुकुन्द of भरतार्णव, cf —मुकुन्द सज्ञकताळे लघुद्वन्द्व लघुर्गुरु । अथवा लघवि गुर्वन्त भवेद्द्रुतचतुष्टयम् ॥ भरता० ७ ४७४, स० रत्ना०, ५ ३०७

7 P —तत्त तकुटि तत्त । धिद्धिद्धिटकुटि । धाद्ध O —तत्त टकुटि तत्त धिद्धद्धि तकुटि धं

इति बिन्दुमाली[1] ॥ ५०

लचतुष्कं गुरुश्चैकस्ताले कन्दुकनामनि ।

[2]धिट्टिगि कथुता धिट्टिगि टें थउ । धिद्धि टें

। । । । ऽ

इति कन्दुक[3] ॥ ५१

[4]लघुर्गुरू लघुश्चैव ताले श्रीकीर्त्तिसञ्ज्ञके ॥ ७७ ॥

[5]तन्निधिक्रिथें थउ । धिट्टिगि थउत टें

। ऽ ऽ ।

इति श्रीकीर्त्ति[6] ॥ ५२

लौ च द्रुतचतुष्कं लौ ताले[7] स(श)रभलीलके ।

[8]तझें तझें । थह्गि थह्गि थउ । झेंधुझें

। । ० ० ० ० । ।

इति स(श)रभलील[9] ॥ ५३

---

1 A ताल of 6 मात्राs also in भरता०, ७ ४६६, स० चूडा० p 14, no. 55, and स० रत्ना० ५ २८३

2. P and O.—धिट्टिगि धिट्टिगि ट थउ धिद्धि टें

3. A tala of 6 मात्राs It is called कर्युक in भरता० ७ ४७५, and कन्दुक in स० चूडा० p 16, no 70 and स० रत्ना०, ५ २९०

4 १ P —लावद्वय लघुश्चैकस्ताल० The symbols given are ऽ ऽ ।
H —लघुर्गुरुर्लघु० But since the symbols given are । ऽ ऽ । I have emended the reading above The P. reading is rejected. This is a ताल of 6 मात्राs

5. P — ता धिक्रिथा थउ धिद्दिक थउ O reads धिट्टिगिथउ for धिद्दिकथउ

6. A tala of 6 मात्राs In भरतार्णव, ७ ४६६, and स० चूडा० p 14, no 54, it is ऽ ऽ । । instead of । ऽ ऽ । of our text स० रत्ना० ५ २८२ also shows ऽ ऽ । ।

7. P —द्रुतचतुष्क च लघु H —लौ द्रुतचतुष्कं लौ ताले०

8 P — ता द्रें धिकत्थ गाधि द्र O —झ झ थहिंगि थहिंगि थउ झ

9 A tala of 6 मात्राs The भरता० ७ ४५४ reads—लघुद्रुतचतुष्कलौ स्यात्ता शरभलीलके । = । ० । ० । ० । ० । । (8 मात्राs) whereas the editor

गणगुण द्गगडिगि डिगुपु । झ झिंगुपु झे

ऽ ऽ । ।

इति कोकिलाप्रिय[1] ॥ ४७

[2]खद्वय लत्रय गश्च मकरन्दे प्रकीर्तिता ॥ ७५ ॥

[3]थुरिगण तत्त तद्रथु । तद्रथु तद्रं

० ० । । । ऽ

इति मकरन्द[4] ॥ ४८

मुकुन्दतारे सरलौ खचतुष्क गुरुस्तथा ।

[5]तथो । तथो । तकिकिथों थुड तकिकिनद्धि । द्धिढि गिगुंट

। । ० ० ० ० ऽ

इति मुकुन्द[6] ॥ ४९

गुरुबिन्दुचतुष्क च गुरु स्युर्बिन्दुमालिनि ॥ ७६

[7]टकुद्दि तत्त धिद्धि द्धिटकुद्दि धें

ऽ ० ० ० ० ऽ

---

1 The ताल is of 6 मात्राs The कोकिलप्रिय of भरता०, though of 6 मात्राs, is different cf —कोकिलप्रियताल स्यात्क्रमाद्गुरुलघुप्लुता ॥ भरता० ७ ४६५ and स० चूडा०, p 14, no 53 But the कीर्तिताल of भरता० agrees—cf आकीर्तितस्य ताले गुरुद्वन्द्व लघुद्वयम् । भरता० ७ ४६६ and स० चूडा०, p 14, no 54

2 H & K —खद्वय मत्र गश्च O —खद्वय लद्वय गश्च

3 P —थुद्दिगण तत्त द्रै ता द्रै O —थुदगण तत्थ ध्रै तद्रं

4 A ताल of 6 मात्राs cf —मकरन्दे द्रुतद्वन्द्व लत्रयश्च गुरुस्तत । भरता० ७ ४५८ सं० चूडा० p 13 no 42 The मकरन्द of स० रत्ना० ५ २८२ omits the last *guru* and is thus a tala of 4 मात्राs only

5 P —थों थउ ताकाक्रि तद्धे क्षिद्गु टै O —था थउ तकिाक तद्वि धिगु ट

6 A tala of 6 मात्राs different from मुकुन्द of भरतार्णव, cf —मुकुन्द सञ्ज्ञकताले लघुबिन्दू लघुर्गुरु । अन्या लघ्वादे गुर्वन्त भवेद्द्रुतचतुष्टयम् ॥ भरता० ७ ४७४, स० रत्ना० ५ ३०७

7 P —ततत्त तकुटि तत्त धाद्धिाद्धटइुटि धाद्धि O —ततत्त टकुटि तत्त धिद्धिद्धि टकुटि धें

इति बिन्दुमाली[1] ॥ ५०

लचतुष्क गुरुश्चैकस्ताले कन्दुकनामनि ।

धिद्धिगि कथुत्ता धिद्धिगि टें थउ । धिद्धि टें[2]

| | | | S

इति कन्दुक[3] ॥ ५१

[4]लघुर्गुरू लघुश्चैव ताले श्रीकीर्तिसञ्ज्ञके ॥ ७७ ॥

[5]तकिधिकिरथ थउ । धिद्धिगि थउत टें

| S S |

इति श्रीकीर्ति[6] ॥ ५२

लौ च द्रुतचतुष्क लौ ताले स(श)रभलीलके ।

[8]चझें चझें । थाह्गि धहिगि थउ । झेंधुझें

| | o o o o | |

इति स(श)रभलील[9] ॥ ५३

---

1 A ताल of 6 मात्राs also in भरता० ७ ४६६ स० चूडा० p 14 no 55 and स० रत्ना० ५ २८३

2 P and O — धिद्धिगि धिद्धिगि ट थ्र धि द्ध टै

3 A tala of 6 मात्राs It is called कुन्र in भरता० ७ ४७५ and कन्दुक in स० चूडा० p 16 no 70 and स० रत्ना० ५ २९०

4 १ P — लघ्द्वय लघु त्रिस्ताले० The symbols given are S S ।
H — लघुगरुलघु० But since the symbols given are । S S । I have emended the reading above The P reading is rejected This is a ताल of 6 मात्राs

5 P — ता किक या थउ धिद्धग थउ O reads धिद्धिगथउ for धिद्धि थउ

6 A tala of 6 मात्राs In भरतार्णव ७ ४६६ and स० चूडा० p 14 no 54 it is S S । । instead of । S S । of our text स० रत्ना० ५ २८२ also shows S S । ।

7 P — द्रुतचतुष्क च लघु H — लौ द्रुतचतुष्कं लौ ताले०

8 P — ता द । चझ थ गाधि द O — च झ थहिं ग थहिंगि थउ झ

9 A tala of 6 मात्राs The भरता० ७ ४५४ reads—लघु द्रुतचतुष्कं लौ स्याता शरभलीले । – । ० । ० । ० । ० । । (8 मात्राs) whereas the editor

सप्तमात्रिकतालानामथ वक्ष्ये समुच्चयम् ॥ ७८ ॥

राजचूडामणिर्नान्दी श्रीनन्दनचतुर्मुखौ ।
नारायणो दीपकश्चामीषा लक्षणमुच्यते ॥ ७९ ॥

राजचूडामणौ लाना त्रय खद्वितय लगौ ।

[1]थों । ता । तकिथउ । धिंटे । थर्हि तकट्टद्धिथही

। । । ० ० । ऽ

इति राजचूडामणि[2] ॥ ५४

नान्दीताले च विज्ञेय लो द्रुतो लो गुरुद्वयम् ।

[3]रत्थुगाणि । थुरगु । तद्धीं तद्धी । तगि धगि थुग ता

। ० ० । ऽ ऽ

इति नान्दीताल[4] ॥ ५५

[5]गुरुर्लघू प्लुतश्चैव ताले श्रीनन्दनाभिधे ।

[6]थुदिगणरदो । झझिगिदा । तद्धिक्थिउ टें

ऽ । । ऽ̇

---

of स० चूडा०, p 13, no 31 suggests लघुद्रुत for लद्रुत & takes it = । ० ० ० ० । । (5 मात्रास) The आदिभरत quoted in ft note in the edition of भरतार्णव, p 226 shows—लघुद्रुतचतुष्कं स्यात् शस्ते शरभलीलके ।

1 P — धिंह थाह कटक्कट्ट थर हीं O — था ता तउ धिट्ट थर्हि कट्ट थही

2 This is a group of तालs having 7 मात्रास each as stated in २.78 The राजचूडामणि of भरता० ७ ४४७ and सं० चूडा० p 11 no 22 is = ० ० । । । ० ० । ऽ a ताल of 8 मात्रास also in स० रत्ना० ५ २६८.

3 P — रत्थु गणि थुरगु तद्धीं तद्धी तगि धिगि थुगुता

O —थुंगणि थुगुणद्धीं तकि धिगि थुगुता

4 cf सं० चूडा०, pp 15-16, no 68, भरता० ७ ४७३, and स० रत्ना० ५ २८८ The नान्दी of last two texts is of 8 मात्रास, of the first probably of 7 मात्रास

5 H —गुरुर्लघुप्लुतश्चैव P —गुरुर्लघुप्लुत But as both H & P give symbols—ऽ । । ऽ̇ the text must have read गुरुर्लघू प्लुतश्चैव

6 P —थुदिगण गा झि झिगिदो तद्धिक्थउ टे

O — थुदिगण दौ नझ(?) कथउ टें.

इति श्रीनन्दन[1] ॥ ५६

चतुर्मुखाभिधे ताले सगणाच्च लघुर्गुरु ॥ ८१ ॥

[2]नहि पहि तिकुट पहि । थरिगि दद्गुण

तिकुट पहिता । पहिथउधिट्टे पहिथउ

। । ऽ । ऽ

इति चतुर्मुख[3] ॥ ५७

[4]नारायणे द्रुतद्वन्द्व जगणश्च गुरु क्रमात् ।

[5]तकिकि । धिगिगत्ता । तत्थों तत्थों । तकिड तकि ।

थुरगु थुरगु ता द्रे

० ० । ऽ । ऽ

इति नारायण[6] ॥ ५८

[7]बिन्दुयुग लघुद्वन्द्व गुरुयुग्म च दीपके ।

गिणि गिणि खुता झि झें । दुग झिगि झें

खुखुद झें

० ० । । ऽ ऽ

इति दीपक[8] ॥ ५९

---

1 cf — भरता० ७ ४१० and स० चू० p 18 no 95 Also, स० रत्ना० ५ २११

2 P and O — नहि पहि ति कुट पहि थट पहि थउँ

3 The चतुर्मुख of स० चूडा०, p 17, no 80, and भरता० ७ ४८२ is = । ऽ । ऽ The former gives a second varietes of ऽ only, the latter shows a variety — । । । ऽ स० रत्ना० ५ २५५ gives one type of । ऽ । ऽ only

4 P — नायण

5 P — ताक्काक्क धिगिना तथा तथा ताक्क ताक्क थुरगु थरगु ण द्रे
O reads थुरगु ता द्रों for थरगु ण द्रे of P

6 Called राजनारायण in भरता० ७ ३८८ and स० चूडा०, p 18 no 91, also in स० रत्ना० ५ २९८

7 P — गिण गिण पुपु ता झि झि दुग थिगि झें पुपुद झें
O — गिण गिणि पु पु ता झि झें दुग झिगि झ खुखुद झें

8 cf — द्रुतद्वन्द्व लघुद्वन्द्व गुरुद्वन्द्व च दीपक । भरता० ७ ४५२, and स० चूडा०, p 15 no 65 Also see स० रत्ना०, ५ २८५

[1]चच्चत्पुट सिंहनादो जयश्रीर्नयमङ्गल ।
श्रीरङ्गो हसनादश्च स्युरमी अष्टमात्रिका ॥ ८३ ॥

[2]चच्चत्पुट स विज्ञेयो यत्र स्यात् तगण प्लुत ।

[3]द्रें थउ । गथउ । गाधिक् कथउ धिद्धि किथउ
तांद्रि कथउ द्रें

ऽऽ।ऽ

इति चच्चत्पुट[4] ॥ ६०

सिंहनादे विधातव्य लघुर्गुरुयुग लगौ ॥ ८४ ॥

[5]तत्तगिधु द्रहिधुगाधिद्धि । तक्कट धिक्कट धु ।
थहिंथहि गिधां

।ऽऽ।ऽ

इति सिंहनाद[6] ॥ ६१ ॥

जयश्रिया तु [7]रगणाद् व्यापकश्च तथा गुरु ।

[8]तरि दों घटि । गणटै । तक्क । थिग्कट
ग्गिधिता करथउ । ट

ऽ।ऽ।ऽ

---

1 H and O — चच्चपुट
2 H — चच्चपुट
3 P — द्रें थउ गथउ गाधिक थउ गिग धिद्रें O — द्रथउ व थउ गाधिकथउ द्रीं
4 A tala of 8 मात्राs cf भरता० ७ ४३७ and सं० नृत्ता०, p 10 no 1 चच्चत्पुट is not listed amongst देशीतालs by स० रत्ना० but it has discussed it as a मार्गताल, cf स० रत्ना० ५ १७ २० cf also भरतकोश p 196
5 P — तत्त द्रहि धुग गिद्धि तकट धिक्कट थउ थहिं थहिं गिथा O reads गिथीं for गिथां of P
6 A tala of 8 मात्राs cf also भरता० ७ ४५३, and स० नृत्ता० p 12, no 32 see also स० रत्ना० ५ ४ ३१
7 H & K — नगणा द्व्यापकश्च
8 P — दों घग्गिण दैं गिक्ड थिरकट ग्गिधिथउ टै । ऽ । ऽ । ऽ । O reads ग्गिधिथउ टैं and ऽ । ऽ । ऽ for ग्गिधथउ टैं etc of P

इति जयश्रीताल[1] ॥ ६२

जयमङ्गलताले तु कर्तव्य सगणद्वयम् ॥ ८५ ॥

[2]तत्रिधिता । धिङ्कथउ । क्रिडि क्रिडित ।

रत्थुगिणि । तक्किथउ गणगण द्रें

। । ऽ । । ऽ

इति जयमङ्गल[3] ॥ ६३

[4]सगणाल्लु प्लुतश्चैव ताले श्रीरङ्गसञ्ज्ञके ।

[5]धिगिदितकि । थुगिडिदिगि । थुगुतक्किता ।

तत्तत । तटधुटि धिटि टें

। । ऽ । ऽ

इति श्रीरङ्ग[6] ॥ ६४

हंसनादे लघुस्त्र्यङ्गो[7] द्रुतयुग्म प्लुतस्तथा ॥ ८६ ॥

[8]तत्तकट । धिकट थाँह रथुग थाँह

थाँह गुथ । तत्ता । धिद्धिद्रें गगटे

---

1 A tala of 8 मात्रास cf —रगणा ल गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते । भरता० ७४५७ The जयश्री of स० चूडा०, p 13, no 38 is different, but the text does not seem to be certain Also see, स० रत्ना० ५ २८२

2 P and O —ताकधिङ्कथउ क्रिड क्रिडि तरत्थु गणि ताङ्कथउ

3 This is a tala of 8 मात्रास, also in भरता० ७४६०, स० चूडा० p 14 no 45 Both the texts show exactly identical definitions Also see, सं० रत्ना० ५ २८०

4 P —सगणाम्प्लुत० O —सगणाल्लुत०

5 P —धिगिड ताक थुगिड दिगि थुगु ताक ता तत्त टट थुटि धिद्धि टें
O —धिगिड तकि थोंगिड दिग थुगु तगि तातत्त टथुटि धिद्ध द्र

6 A tala of 8 मात्रास cf —श्रीरङ्गसञ्ज्ञक ताळे सगणौ लप्लुतौ मतौ । भरता० ७४४३, and स० चूडा० p 11, no 12 also see स० रत्ना० ५ २५५

7. H & K —लघुस्त्र्यङ्गा० १ O reads सिंहनाद for हंसनादे

8 P —तत्तक धिकट थाँह रथग तत्त धिद्ध द्र गणगण टे । । ऽ ० ० इति हंसनाद ॥
O —तत्तकट धिकट थांह थाँह रथुग तत्त धिद्द द्रे गणगणट ऽ ० ० ऽ इति हंसनाद ॥

। S ० ० S

इति हसनाद[1] ॥ ६७

साम्प्रत ते च भण्यन्ते ताला[2] ये नवमात्रिका ।
जयतालो वसन्तश्च रङ्गोद्योतनसंज्ञक ॥ ८७ ॥
जगणाल्लो द्रुतौ पश्च नयताले प्रकीर्तिता ।

[3]धुगुतकि नगझिगि । ता धिटें । द्रगणता ।
कथुगिता । धिद्धि । नग झिगि दुग झिगि दै

। S । । ० ० S

इति नयताल[4] ॥ ६६

वसन्तताले विजयो नगणो मगणस्तथा ॥ ८८ ॥
[6]तद्धि । कथउ । धिद्धिकद्धिच्छ(? क ?) थउ ।
गाधिटें । थउधिटें

। । । S S S

इति वसन्त[7] ॥ ६७

रङ्गोद्योतनताले तु मगणाल्लप्लुतावपि[8] (मगणो ल्प्लुतावपि) ।

---

1 A tala of 8 मात्राs also in भरता० ७ ४५३ and in स० चूडा० p 12 no 31 Also see स० रत्ना० ५ २७३

2 P —ताश्च न च मात्रिका । O —ताग य न च मातृका ।

3 P —धुगु तकि नग झिगि ता धिटें द्रगण धिद्धि नग झिगि दुग झिगि द्र O follows P

4 A tala of 9 मात्राs The भरता० ७ ४६२ has a नयताल of 10 मात्राs— । S । । । ० ० S स० चूडा० p 14 no 48 gives the same definition as the भरतार्णव But स० रत्ना०, ५ २७२ makes it— । S । । ० ० S as in our text

5 P —विनयौ

6 P —तद्धि कथउ धिद्धिकथउ गाधिटें धिटें थउ गाद्दइ O omits the whole definition and a major part of पाटs except थउ धिद्धें S S S इति वसन्त ॥

7 A tala of 9 मात्राs cf —वसन्तताले कर्तव्या नगणा मगणस्तथा । भरता० ७ ४८५ स० चूडा० p 17, no 84

8 P —मगणा ल्लप्लुतावपि । O —मगणाल्प्लुतावपि ।

[1]झें खुखुऋ ता खुऋ नग झिगि खुखुदु खुदु दथुगा

नगदुग झिगि झिगि झें

ऽऽऽ।[2]

इति रङ्गोद्योतन[3] ॥ ६८

तालानथ प्रवक्ष्यामि दशमात्राविधान् क्रमे ॥ ८९ ॥

रङ्गप्रदीपनालस्तु पार्वतीपितापुत्रकस्तथा ।

पार्वतीलोचनश्चैव सिंहविक्रीडितोऽपि च ॥ ९० ॥

[4]रङ्गप्रदीपने' के) ताले गुरू लघुर्गुरु प्लुत ।

[5]तत्रुट थद्दि ग्डिदि ग्डिदि थद्दि धें झ झिगिदथों ।

क्रिडि क्रिडि दथड थों ।

ऽऽ।ऽऽ̣

इति रङ्गप्रदीपक[6] ॥ ६९

पार्वतीपितापुत्रके ताले प्लुतान्त [7]मगणप्लुतौ ॥ ९१ ॥

[7]झें नम्थ सिण नम्थि रिकटुग झिगिता ।

---

1. P and O — [illegible]
2. A tala of 10 मात्राs though included in the group of talas of 9 मात्राs cf [illegible] । भरता॰ ७ ४४७ and सं॰ मुक्ता॰ p 11, no 23 also see सं॰ रत्ना॰ ५ २६६
3. P — [illegible] O omits v 90
4. P — [illegible] ऽ ऽ ऽ ऽ̣ इति [illegible] ॥ O — [illegible]
5. A tala of 10 मात्राs But in भरता॰ ७ ४५२ ([illegible]) it is of 9 मात्राs — । । ऽ ऽ ऽ The text may be incorrect, since सं॰ मुक्ता॰ which usually follows भरता॰ reads — [illegible] । सं॰ मुक्ता॰ p 12 no 30 thus making it = ऽ ऽ । ऽ ऽ̣ Also see सं॰ रत्ना॰ ५.२६६
6. H & K — [illegible]
7. P — [illegible] ऽ̣ ऽ ऽ ऽ

ततक्ट धिद्धिक्ट । दरगड दरगड ता ता

थुथुला झिंझिं

S S S S S

इति पट्पितापुत्रक[1] ॥ ७०

[2]मगणाल्लो द्रुतो गौ च पार्वतीलोचने द्रुतौ ।

[3]टखुझि टखुझि टखुझि गुटखुटि गिडिगिडिचा

दद्रथों तद्रथों तकि धिकि । थुदिगण धिद्धि

थथ उदिगण तत्त

S S S I ० S S ० ०[4]

इति पार्वतीलोचन[5] ॥ ७१

O — झें नस खिण गन ।ख — — धुग ल्गाग ता । तत कट धि धिकट दरग झता थुथु ता गि झिं झ S S S S S

1 This is a tala of 12 मात्राs The पट्पितापुत्रक of भरतार्णव, also of 12 मात्राs is however different पोलेगा गल्गार्णेव पट्पितापुत्रक स्मृत । भरता० ७ ४३८, also in स० चूडा० p 10, no 3 There is no such tala in स० रत्ना०

2 H. & K — मगणा लौ द्रुतौ

3 P — टखुखि द्रुझि टखुगि गुट खुडि गिडदि गिन्दि दथों ता दथों तकि धिकि थुदिगण तत्त S S S ० I S S ० ०

O — टखुाझ टगुर्मि ग्खुमि कुट खुाध गिडदि गिन्दि त्था तकि धिकि थुदिगण थउदिगण तत्त

4 H. & K — S S S I I ० S S

5 This is a tala of 12½ मात्राs if P. reading is accepted but if with H, we take two लघुs after मगण it would be of 13 मात्राs Obviously, the scribe of H has forgotten to add ० ० after S S S I I ० S S

The पार्वतीलोचन of भरतार्णव, ७ ४८९ is — ० ० I I ० ० S S I I I I S I I, a tala of 16 मात्राs The स० चूडा० p 18, no 93 gives two varieties and since the second variety of स० चूडा० shows S S S I S S ० ० the reading मगणाल्ला of P is preferable It must however be remembered that the second variety of स० चूडा० is of 12 मात्राs omitting one द्रुत in the middle The पार्वतीलोचन of स० रत्ना० ५ २५६ is — S S S I S S S ० ०

सिंहविक्रीडिते ताले लो पगा यगणात्प्लुत ॥ ९२ ॥

[1]ततनत्ता । धिधिधिद्धि झें त्थोहिं कथउ । गत्थउगा ।
चकट दांता । मकट् थुगा । नग थुगत्ता । तचरट
धिद्धिकट । द थिरगि द थिरगि द्रों

। । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

इति सिंहविक्रीडित[2] ॥ ७२

पूर्णचन्द्राभिधस्ताल स्थित्या चन्द्रसदाकृति ।
द्रुतमाने द्रुतैर्ज्ञेयो लघुभिस्त्रिंशन्मात्रिक ॥ ९३ ॥

एको द्वौ च त्रयश्चैव चत्वार पञ्च च क्रमात् ।
एव च [3]व्युत्क्रमेणैते द्रुतास्तु लघवोऽथवा ॥ ९४ ॥

[4]तातत्ता । तगधिगि ता । तग धिगि थउंद्र ।
नग झिगि दुगगि ता । झिझि नग्ग स्थिण ।
झें तकुग्ग पुपु ता झिझिगिद्रि धिधै ता ।

लघुभिर्वा ॥

इति पूर्णचन्द्रताल[5] ॥ ७३

---

1 P —झ थहिं कथग कथग गा ता ता तानग थुग तानग कत्थाद कटट धिगगद थिरगिर्गो । । ऽ ऽ ऽ ऽ इति सिंहविक्रान्ति ॥
O follows P but reads कथउ only once, and gives । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ following H.

2. This is a tala of 15 मात्राs The सिंहविक्रीडित of भरता० ५ ४४८ is a ताल of 19 मात्राs— । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ The स० चूडा० p 12, no 25 makes it a ताल of 17 मात्राs by adding ग्गां at the end of the type given by our text The स० रत्ना० ५ २७२ gives yet another variety of 24 मात्राs

3 H & K —त्वं च वा क्रमेण

4 P.—ता तग्ग तग्धिगग ता तग गग थउ द्रं नगझिगि दुगगगि ता झि झि नग्ग स्थिण झं तग्गुट पुपु ता नगागि धिधै ता । लघुभिर्वा ॥ O reads ज्ञागिझग द्रैं ता at the end and follows P otherwise

5. This is a tala of either 15 + 15 द्रुतs or 15 + 15 लघुs i e of 15 or 30 मात्राs respectively. There is no such tala in भरतार्णव,

पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते पष्टिमात्रिकः।
[1]तालरत्नाकरं नाम तस्यास्माभिः प्रतिष्ठितम् ॥ ९५ ॥

पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नयौ नो नमभा यभौ।
यभौ तौ यगणश्चैव जगणाच्च गुरु क्रमात ॥[2] ९६ ॥

[3]तक्कि धिक थुग धिद्धि। दैंथउ। तकथुगु धिक्कि।
थुगि थुदौं। तत्ता। दिरि गिड़ि दत्थुउ गत्थउ गा दिगि।
थुग थुंग थौं। गत्थउ धिगि तगि ता। कत्थउ गा।
तकि धिगि थुगु ता तत्त त्ता। किट कट दथौं।
थुग किथु गुगण झिगि दुग झिगि झिड्झें।
गण गण दुग ड्झिझिगण दुगझि दुगझिगि
झें झिं पुपु। डिं पुपु। पुपु ताझें। णगझिगि झें।

सं० चूडा० or सं० रत्नाकर. But cf the following from Bharatakośa, p. 376—
पूर्णताल —देशीताल
एकायेकान्ततो वृद्धिह्रासाभ्यां क्रमतो द्रुतैः।
बीजपूराकृतिधरैः पञ्चविंशतिसङ्ख्यकैः।
पूर्णतालः समादिष्टः पूर्णविश्वम्भराकृता(त)॥
—कुम्भः

1. P.—तालरत्नावरनामैतस्यास्माभिः॰

2. H.—पृथ्वाकुण्डलताले स्युर्नयौ नौ नमभायभौ।
यभौ तौ यगणश्चैव जगणाश्च गुरु क्रमात ॥
O.—reads नयो तो न रुमायभौ in v. 96b P.—नयौ तौ नमभायभौ॰
The Bharatakośa, p. 380 quotes vv. 95-96 as below :—
पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते पष्टिमात्रिकः।
तालरत्नाकर नामे(मै)तस्यास्माभि प्रतिष्ठितम् ॥
पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नौ यस्तो ननमाश्यतौ।
यतौ तो यगणश्चैव जगणाच्च गुरुः क्रमात् ॥
I I I, I S S, S S I, I I I, S S S, S I I I S S, S I I, I S S, S I I, S S I,
I S S, I S I, S—४० गुरव, २० लघवः
—सुधा(कलश)

3. P—तकि धिकथुगु धिद्धिंदैं थउ तक थुगु धिकि थुगि थउ दौं तत्त दिरि गड़ि दत्थउ गत्थउ गा। गदिगि दिगि थुगु थुगु थौं गथउ धिगि तागिता (तागेता in O.) कत्थउ गा तकि धिगि थुगु ता ता तत्ता। किट किड दथौं (किट किड दौंथौं in O)

तत्त । तत्त । तग धिगि कि तत्त । गधिकि ततत्त ।
तहि खहिं त्रिकुट थहि थहि थरि थरि गि ।
तग थुगु थै द्धें टें द्रें

। । । । S S S S । । । । । S । । S । । । S S S । । ।
S S S । । S S । । S S । S

प्रस्तारजाश्च ये ताला [1]ससङ्ख्यानिर्मिताश्च ये ।
तालरत्नाकरत्वात्तेऽमुष्मिन्सोपाश्रया कृता ॥ ९७ ॥

इति पृथ्वीकुण्डलताल[2] ॥ ७४

इति सोपाश्रयस्तालसमुच्चयो निज्ञेयः ॥

सङ्ख्यादियुक्तं कलितैस्सार प्रस्तारविस्तारसमु विदित्वा ।
यो वेत्ति सोपाश्रयतालमान सङ्गीतविज्ञेषु स एव धन्य ॥ ९८ ॥

इति मलधारिगच्छमण्डनश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञ सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारे प्रस्तारादिसोपाश्रयतालप्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय[3] ॥ छ ॥

थुग थ्रथु गणग (गि in O) झिगि दुग त्मगि त्रिड्रें । गण गण दुग झिदुग (झिगण दुग in O) झिग थ झिं पुपु डिं पुपु पुपु ता थ णग (णग) झिग थ तत्त तत्त ताग धिगि तत्त नग (ताग in O) धिग तत्तत तहिं थहि त्रिकुट थहि थरि थरि गितगथु थुद (थक थुग द्रौं in O) । । । । S S S S S S । । । । S S S S । । । S S S । । S S S । । S S । । S S S S । S ।
The मात्राs in O are —। । । । S S S S । । । S S S S । । । S S S । । । S S S । । S S । । S । S

1 P —ससज्ञानिर्मिताश्च०

2 There is no such tala in भरता० म० चूडा० or स० रत्ना० This tala of 60 मात्राs according to v 95 of text is called तालरत्नाकर by Sudhakalasa who probably introduced this tala just as Sarngadeva introduced a tala after his own name in his सं० रत्ना० ५ ३११

3 O reads the colophon as—इति सङ्गीतोपनिषत्सारे प्रस्तारादिसोपाश्रयी ताल प्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

यो [1]वीतरागस्य परात्मनोऽपि
गुणानुबद्धं[2] गणरागशुद्धम् ।
पुण्यैकलोभात् परया च भक्त्या
गायेत्सुगीतं स तु मुक्तिगामी ॥ १ ॥

उद्ग्राहादौ ध्रुवपदे तथाऽऽभोगे गणा[3] शुभाः ।
निधेया शुभदास्ते [4]हि गीतकर्तुं प्रभोरपि ॥ २ ॥

के गणाः कुत उत्पन्ना किंरूपाः किंफलप्रदाः ।
किंदेवाः कथमुच्चार्याः किञ्चित् तल्लक्ष्म तूच्यते[5] ॥ ३ ॥

सृष्टिपालनसंहारकर्तारो भुवनत्रये ।
ब्रह्मविष्णुहरास्तेऽतो [6]विश्वं विश्वं त्रयात्मकम् ॥ ४ ॥

सर्वशुक्रमयो ब्रह्मा विष्णुर्मांसमयः स्मृतः ।
शम्भुश्चास्थिमयो देहे पिण्डेष्वेवं (पिण्डश्चैवं[7]) त्रयीमयः ॥ ५ ॥

एका मूर्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः[8] ।
एकैव हि त्रयीभूता त्रयी वाप्येकता गता[9] ॥ ६ ॥

अतस्तत्त्रयसंयोगान्मूर्तयोऽष्टौ विजज्ञिरे ।
पृथ्व्यप्तेजांसि वायुः खं सूर्यचन्द्रात्मलक्षणाः ॥ ७ ॥

---

1 P.—गीतरागस्य.
2 P—गुणानुविद्धं
3 H & K—गुणा.
4 P.—ये गीकर्तुं
5 P.—किञ्चिल्लक्ष्म कथ्यते ।
6 P.—विश्वं विश्व H. & K.—विश्वविश्वं
7. P.—पिंड चैव.
8 H. & K—°महेश्वर । P.—विष्णुमहेश्वरा ।
cf: Bṛhaddeśī, p. 21. — तथा चाह नारदः—
देवकुलेसमुत्पन्ना षड्जगान्धारमध्यमाः ।
एतेषां देवता ज्ञेया ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
9. H & K—गता ।

पृथ्व्यादिपञ्चभूतैर्युक् सूर्यचन्द्रात्मसंयुतम् ।
नृदेहं निर्ममे स्रष्टा स्वाष्टमूर्तिमयं परम् ॥ ८ ॥

मर्त्यो महोत्तमश्चैवं गीतकर्ता[1] स एव हि ।
गीतप्रभुः स च प्रायो गणास्तच्छुभसूचकाः ॥ ९ ॥

धात्रादेशात् सरस्वत्या लोकानां हितहेतवे ।
शुभाशुभादिज्ञानार्थं विवक्षा वाङ्मये कृता. (ता) ॥ १० ॥

[2]ह्रस्वस्वरयुताश्चैव वर्णास्ते लघवो मताः ।
एवं दीर्घाश्च गुरवः पृष्ठस्था[3] युक्तवर्णतः ॥ ११ ॥

लघुगुर्वात्मका वर्णास्तैस्त्रिभिर्निर्मिता गणाः ।
[4]त्रिवर्णयोगप्रस्ताराद्रूपाण्यष्टौ भवन्ति हि ॥ १२ ॥

अष्टावपि गणास्ते च वाङ्मये त्रिकयोगजाः ।
एकस्मिन् त्र्यात्मके शम्भौ मूर्तयोऽष्टैव[5] जज्ञिरे ॥ १३ ॥

क्रमोत्पन्ना गणास्तेऽष्टौ न्यस्तास्तन्मूर्तिषु क्रमात् ।
तत्तद्देवास्तु ते जातास्तन्मयत्वाच्च तत्फलाः[6] ॥ १४ ॥

किंरूपाः किमभिधानाः क्रमोत्पन्नाः कथं तु ते ।
प्रस्तारन्यासनामादि तदुत्पत्तिरथोच्यते ॥ १५ ॥

आदावीप्सितवर्णानां रूपं [7]सर्वं गुरुं न्यसेत् ।
लिखेल्लघुं मुख्यगुरोरधः शेषं तु पूर्ववत् ॥ १६ ॥

लघोरधो गुरुर्ह्रस्वो गुरोस्त्वन्यच्च पूर्ववत् ।
[8]पूर्वतुल्यानि रूपाणि स्युर्यावत् सर्वह्रस्वकम् ॥ १७ ॥

[9]प्रस्ताररूपनिर्माणकृते च सुखबोधकम् ।

---

1. H. & K.—गीतवार्ता
2. H & K —ह्रस्वा स्वरयुता.
3. P.—पृष्ठस्था.
4. H & K —त्रिवर्णयोग.
5. H. & K —एकस्मिन्त्र्यात्मके शम्भौ मूर्तयोऽष्टौ च.
6. P.—तत्फला.
7. P.—सर्वं गुरु
8. P.—पूर्वातुल्यानि.
9. H & K —प्रस्तारं रूपनिर्माण.

सङ्ख्याङ्कित वारधिया प्रकारान्तरमुच्यते ॥ १८ ॥

[1]स्थानेद्विगुणिताद्वाद्या( ) सङ्ख्या वर्णपङ्क्तय ।
गुरुभिर्लैस्तथैराचै स्थानद्विगुणवर्द्धितै[2] ॥ १९ ॥

[3]यत्त(त)म रूपमुद्दिष्ट नष्ट वा नीयते च यत ।
सङ्ख्याङ्कार्द्धे समे ह्रस्वो गुरु समेऽर्द्ध अर्द्धभाक ॥ २० ॥

[4]न्यस्ता सोपानवद्वर्ण्या सैका वर्णमितक्रका ।
उपर्युपरि विक्षेप्या एकैक मुञ्चता मुखात् ॥ २१ ॥

सर्वगुरुरूपमाद्यमेकद्वयादि लघून्यत ।
अन्त्य च सर्वलघुक कल्पिते रुचिवर्णने ॥ २२ ॥

इति कलितम् ।

मयरा सतजा भो नो वणा स्युर्गणपूर्वगा ।
तत्तत्क्रमयाश्चूडामणौ हि कथिता यत ॥ २३ ॥

[5]इति सक्षेपकथनाद्गणा अष्टाप्युदीरिता ।
प्रकटा सुगमैर्वाक्यै कीर्त्यन्ते ते सलक्षणा[6] ॥ २४ ॥

---

1 P —स्थानद्विगुणिताद्वाद्याऽसङ्ख्यिना वर्णपङ्क्तय ।

2 H & K —वार्द्धत ।

3 H & K add before this समस्त वाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना । as 20[a] and take as 20[b] our v 23[a] of P But obviously this order is not correct in H verse 20[a] of H is not found in P

v 20 above (following P) is omitted in H The H thus reads as follows —

समस्त वाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना ।
मयरा सतजा भो ना वणा स्युगणपूर्वगा ॥ २० ॥
तत्तत्क्रमयाश्चूडामणौ हि कथिता यत ।
सर्वगुरुरूपमाद्यमकद्वयादिलघून्यत ।
अन्त्यतसर्वल्घुक लिखिते रुचिवर्णने ॥ २१ ॥ इति कलितम् ॥

4 H — न्यस्ता सोपानवद्वर्ण्यासैका मितैकिका ।
उपर्युपरि विक्षेप्या एकैक मुञ्चता मुखात् ॥ २२ ॥

5 This is v 23 in H

6 P —सुलक्षणा

[1]त्रिगुरुर्मगण प्रोक्तो भूतत्त्वी तनुते श्रियम् ।
[2]लघुर्गुरू च यगणो वृद्धिकृज्जलतत्वग[3] ॥ २५ ॥

[4]गुरुर्लघुर्गुरुर्लक्षे मरण रगणोऽग्निभृत् ।
प्रवासदायी वायुस्थ सगणो लद्वय गुरु ॥ २६ ॥

खतत्त्वी शून्यफलकृत् तगणो गो गुरुर्लघु ।
[5]सूर्यदेवो रोगकारी जगणो लगुरुर्लघु (लगुरुर्लघु) ॥ २७ ॥

[6]गुरुर्लघू च भगण कीर्तिकृच्चन्द्रदैवत ।
नगणस्त्रिलघुश्चाय परमात्मा सुखप्रद ॥ २८ ॥

मयौ [7]शिरस्थौ भौमाप्यौ[8] प्रान्तस्थौ[9] च गणौ भनौ[10] ।
चन्द्रात्माधिष्ठितो नेतुर्गीतादौ ते शुभप्रदा ॥ २९ ॥

पद्ये वर्णभवे गीते ताले स्युरुपयोगिन ।
अष्टौ गणास्त्रिजास्त्वेव द्विजा आर्यादिकेष्वपि ॥ ३० ॥

वृद्धेरेकादिवर्णाना षड्विंशत्यक्षरावधि ।
एकाक्षरादि पाद स्यात्[11] पद्य भाषासु पत्स्वपि ॥ ३१ ॥

पद्येभ्योऽधिकवर्णा स्युर्दण्डका[12] बहवोऽपि ते ।
गाथेत्यनुक्त यच्छन्दोवन्दि(न्धि)च्छन्दासि पिङ्गले ॥ ३२ ॥

तालान् सोपाश्रयानुक्त्वा गणोत्पत्तिमुदीर्य च ।
स्वरादिरागभाषाणामुत्पत्तिरथ कथ्यते ॥ ३३ ॥

रागरागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गभेदत ।
अखिलस्यापि नादस्य प्रकारा पञ्च कीर्तिता ॥ ३४ ॥

---

1 This is v 24 in H
2 H—लघुर्गुरु
3 H—ज्वलत्त्वग
4 The verse is omitted in H
5 H omits 27ᵇ and reads 28ᵃ in its place
6 This is 25ᵇ in H
7 H—शरस्थौ
8. H—भौमाप्यौ
9 H—तालस्थौ
10 H—नगौ
11 H—पादोनात्
12 P—स्युर्दण्डका

पञ्चस्वप्येषु चैकैक स्वोऽग्रीमेहि जायते ।
श्रुतिभिर्मूर्च्छनाभिश्च तद्वेरालसिभिस्तथा ॥ ३५ ॥
षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च ते स्वरा सप्त नामत ॥ ३६ ॥
कण्ठोरस्तालुरसनानासाशीर्षभिधेषु च ।
षट्सु स्थानेषु जातत्वात् षड्ज स्यात् प्रथम स्वर ॥ ३७ ॥
कण्ठात् सञ्जायते षड्ज ऋषभो हृदयोद्भव[1] ।
गान्धारस्त्वनुनासिक्यो मध्यमो नाभिसम्भव ॥ ३८ ॥
उरस शिरस कण्ठात् सञ्जात पञ्चम स्वर ।
[2]ललाटे धैवत विद्यान्निषाद सर्वसन्धिज ॥ ३९ ॥
सप्तस्वराणामुत्पत्ति शरीरे परिकीर्तिता[3] ।
नादात्मकानामेतेषा रूपवर्णादि वर्ण्यते ॥ ४० ॥
षण्मुख स्याच्चतुर्हस्त पाणिभ्यामुत्पले वहन्[4] ।
वीणाशोभिकरद्वन्द्व षड्जस्तामरसप्रभ ॥ ४१ ॥
कुल सुपर्वण जम्बूद्वीप ब्रह्मा च दैवत ।
शृङ्गारे च रसे[5] गेयोऽमुष्य गाता तु पावक[6] ॥ ४२ ॥
मयूरो वाहन त्वस्य स्वगानुकरणात्पुन ।
लक्ष्म षड्जस्वरस्योक्त्वा द्वितीयस्याथ भण्यते ॥ ४३ ॥[7]

---

1 P — हृदयाभव 2 P — लला धैवत विद्यान्निषाद
3 P — परिकीर्तिता
cf with vv 37 40 the following from *Matanga*—
कण्ठादुत्तिष्ठते षड्ज ऋषभ शिरस स्थित ॥ ८५ ॥
नासायाश्चैव गान्धार उरसा मध्यम स्वर ।
उरस शिरस कण्ठादुत्थित पञ्चम स्वर ॥ ८६ ॥
तालुदेशात्समुत्पन्नो धैवतस्तु महामते ।
निषादस्तु समुत्पन्ना नित्य सर्वसन्धिज ॥ ८७ ॥
—बृ हद्दे स्वरानणय, ८५, ८७, पृ २०
4 H & K — दधत् 5 P — शृगारे रसे
6 H & K — गेयो मुख्यगाता तु पावक । 7 H & K — तस्य

इति षड्जस्वरलक्षणम् ॥

एकवक्त्रश्चतुर्हस्तः पाणिभ्यां कमले दधत्[1] ।
वीणा बिभ्रत् कराभ्यां च ऋषभो नीलवर्णभृत् ॥ ४४ ॥

अग्निस्तु दैवतं शाकं द्वीपं गाता च पद्मभूः ।
रसो हास्योऽस्य यानं गौर्गान्धारस्याथ लक्षणम् ॥ ४५ ॥

इति ऋषभलक्षणम् ॥

गान्धारस्त्वेकवदनो गौरवर्णश्चतुष्करः ।
वीणाफलाब्जघण्टाभृत्करः स्यान्मेषवाहनः ॥ ४६ ॥

शङ्करो दैवतं क्रौञ्चो द्वीपं सुपर्वजं कुलम् ।
विष्णुर्गाता रसो वीरोऽमुष्य ज्ञेयोऽथ मध्यमः ॥ ४७ ॥

इति गान्धारलक्षणम् ॥

मध्यमश्चैकवक्त्रः स्याद्धेमवर्णश्चतुष्करः[2] ।
सवीणाकलशौ हस्तौ सपद्मवरदौ[3] तथा ॥ ४८ ॥

भारतीदैवतं द्वीपं[4]कुशं वंशं सुपर्वजम् ।
गाता चन्द्रो रसः शान्तः क्रौञ्चो वाहनमस्य तु ॥ ४९ ॥

इति मध्यमलक्षम् ॥

पञ्चमोऽप्येकवदनो भिन्नवर्णश्च षट्करः ।
वीणाकमद्वये शङ्खाब्जे चापि वरदाभयौ ॥ ५० ॥

---

1. H. & K.—वहन्.

The iconography of *svaras* given here may be compared with that given in *Bṛhaddeśī* of *Mataṅga*, chp. on *svaranirṇaya*, p. 89. It will be seen that our text is later in as much as it gives in greater detail the different iconographic forms.

Also see *Saṅgītamakaranda*, p. 4, vv. 30 ff.

2. P—०श्चतुःकः । 3. P—स्वपद्मवरौ.

4. H. & K.—कुरं.

स्वयम्भु(म्भू)र्देवत[1] द्वीप शाल्मलि (श्च) नृपशज्ञ ।
कोकिला वाहन गाता नारद प्रथमो रस ॥ ५१ ॥

इति पञ्चमलक्षणम् ॥

धैवतो गौरवर्ण स्यादेकवक्त्रश्चतुर्भुज ।
[2]वीणाकमलखट्वाङ्गफलशोभितसत्कर ॥ ५२ ॥
शम्भुस्तु देवत श्वेत द्वीप स्याद्दविज[3] कुलम् ।
रसो भयानकश्चाश्वो यान गाता तु तुम्बरु[4] ॥ ५३ ॥

इति धैवतलक्षणम् ॥

निषादो गजवक्त्र स्याच्चित्रवर्णश्चतुर्भुज ।
त्रिशूलपद्मपरशुबीजपूरकभाकर ॥ ५४ ॥
गणेशो दैवत क्रौञ्चो द्वीप वश सुपर्वजम् ।
गाता च तुम्बरु शान्तो रस स्याद्वाहन गज ॥ ५५ ॥

इति निषादलक्षणम् ॥

स्वरेषु सप्तस्वे(स्वे)तेषु प्रत्येक ते त्रयोऽपि हि ।
मन्द्रमध्यतारसज्ञा ग्रामा स्थानस्थितिप्रदा ॥ ५६ ॥
वीणाहस्ता अमी देवा कण्ठहृन्नाभिसम्भवा ।
[5]पुरुषाङ्गनय श्वेतपीतरक्ताङ्गशोभिता ॥ ५७ ॥

इति ग्रामलक्षणम् ॥

सप्तस्वरस्थानकृत्सु स्वस्वस्थानस्थितेषु च ।
प्रत्येक मूर्च्छनैकैका ग्रामेष्वेषु प्रजायते ॥ ५८ ॥
[6]घाधा [7]लाला समाधानी पूरणी चापराजिता ।
विगलिता [8]सयमिनी मद्रा च भ्रमिताक्षरा ॥ ५९ ॥

---

1 P—स्वयम्भुर्देवत
2 P—वीणाकलस॰ It is difficult to say whether कमल or कमण्ड is the original reading
3 P—स्याद्द्विज
4 P—तुम्बुरु
5 P—पुरुषा इतव
6 P—घाधा
7 P—लला
8 P—संयमनी

[1]द्राविता मङ्गला रामा सुम्बकुञ्जयशेखरा ।
रमणी शोभिना नादा तथाभिचरिता[2] मता ॥ ६० ॥

नादचक्रामिका चण्डा[3] मूर्च्छना नामतस्त्वमू ।
वीणाहन्ता इमा देव्यो लयकुन्सुमदा मता ॥ ६१ ॥

[4]प्रथमस्वरजो ग्रामो मन्द्रतन्त्रा च मूर्च्छना ।
निषादे तारचण्डे च भूमौ मर्त्यगलेन्त हि[5] ॥ ६२ ॥

एवं वीणादिलक्ष्याः[6] स्युर्मूर्च्छनास्त्वेकविंशति ।
भवन्त्येकोनपञ्चाशत्तानास्तांश्च भणाम्यहम् ॥ ६३ ॥

इति मूर्छनालक्षणम् ॥

(अथ तानाः)

[7]तत्र तेता यदुच्यन्ते तानास्ते स्वरसंस्थिताः ।
[8]आरोपिश्रुतिसंस्थानस्थापकर्तार एव ते ॥ ६४ ॥

ताना-नाना-नतानन्ता-[9]तत्र-नेतक-नतरा.[10] ।
[11]निक्षेपास्ते क्रमात् तानाः [12]सप्त सप्त स्वरे स्वरे ॥ ६५ ॥

---

1. H.—द्रविता. 2. P.—तथाभिन्दिता.
3. P.—चण्डा.
The list of *mūrchanās* given here differs from other lists given in *Cūḍāmaṇi*, etc., see *Bharatakośa*, p. 501. The list also differs from *Saṅgītaratnākara*, 1. 4. vv 12 ff; *Nāṭyaśāstra*, Ch. XXVIII. vv 30 ff., and *Saṅgītamakaranda*, p. 7; *Dattila*, p. 3, vv 21 ff. For *mūrchanās*, esp cf. *Bṛhaddeśī*, pp 22 ff.
4. P.—[illegible]. 5. H. & K.—[illegible] हि.
6. H. & K.—[illegible] 7. H. & K.—[illegible]
8. H. & K.—[illegible] 9. H & K.—[illegible]
10. H. & K.—[illegible]. 11. H & K.—[illegible]
12. H. & K.—[illegible]. Acc. to Narada there are 49 *tānas* while according to Bharata they are 84 in number, see *Bharatakośa*, pp. 244-46.

धूम्राभा कृष्णवसनान्धाली शूकरवाहना ।
द्रविडी रक्तचीरा स्याद्धेमाभा[1] मत्स्यवाहना ॥ ८१ ॥

मालवकैशिकी[2] गौरा कौञ्चगा[3] रक्तचीवरा ।
रक्ताभा देवगान्धारी पीतचीराध्वयायिनी[4] ॥ ८२ ॥

श्रीरागानुगता भाषा वीणाहस्ता षडप्ययम् ।
रागस्याथ वसन्तस्य रूपवर्णादि कीर्त्यते ॥ ८३ ॥

इति सभाषाश्रीरागलक्षणम् ॥

षड्वदनो दशकरो वसन्तो विद्रुमप्रभ ।
सुतालशङ्खखट्वाङ्गफलचक्राब्जभृत्कर[5] ॥ ८४ ॥

सवीणौ च करौ यस्य वरदाभयदौ तथा ।
वाहनं कोकिला चैत्रे वैशाखे गीयते स च[6] ॥ ८५ ॥

[7]आन्दोला [8]कैशिकी चैव तथा प्रथममञ्जरी ।
गुण्डगिरी देवशाखा[9] रामग्री षट्(इ) वसन्तजा ॥ ८६ ॥

अथासां [10]लक्ष्म चान्दोला दोलारूढा सुवर्णभा ।
शेषा अपि च गौराङ्ग्यो दोलास्था नादपूरिता ॥ ८७ ॥

इति सभाषवसन्तलक्षणम् ॥

भैरवः श्वेतवर्णः स्यादेकवक्त्रोऽष्टहस्तभाक् ।
वृषयानः रुचिराभा [1]क[?](काल)भैरवरूपभृत् ॥ ८८ ॥

सर्पत्रिशूलखट्वाङ्गजपमालाभिरन्वितैः ।
वीणापाशकपालैश्च पाणिभिर्भूषितोऽद्वयम् ॥ ८९ ॥

---

1 H & K —रक्ताद्धूम्राभा०
2 H & K —मालवकौशिकी
3 H & K —कावगा
4 H & K —॰ध्वग मिनी ।
5 P —॰फलचक्राऽऽऽब्जभृत्कर
6 H & K —राग
7 P —अदोल
8 P —कोगकी
9 P —देशाग्गा
10 P —ए सा लेम
11 P —हि

भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलाकुली तथा ।
कर्णाटी रक्तहंसा च भाषा षट्(ड्) भैरवानुगा ॥ ९० ॥

नीलांशुका रक्तवर्णा भैरवी शुकवाहना ।
गौरवर्णा पीतवस्त्रा गुर्जरी मेषगामिनी ॥ ९१ ॥

श्यामाङ्गी कृष्णवसना भाषा गरुडवाहिनी ।
वेलाकुली रक्तचीरा गोरा स्याद्वृषयायिनी ॥ ९२ ॥

कर्णाटी हस्तिगमना नीलाङ्गी रक्तचीवरा ।
हंसयाना पीतवस्त्रा रक्तहंसा प्रगल्भा ॥ ९३ ॥

इति सभाषभैरवलक्षणम् ।

पञ्चमस्य च रागस्य सभाषस्याथ लक्षणम् ।
पञ्चम पञ्चवक्त्र स्याद्दशहस्तो गजेन्द्रग ॥ ९४ ॥

वीणापाशफलाङ्कुशस्वट्वाङ्गाब्ज(ङ्गवर)भृत्कर[1] ।
[2]तालाभयादियुक्पाणि श्यामलाङ्गश्च कीर्त्यते ॥ ९५ ॥

पञ्चमरागस्य अमू(पञ्चमस्य च रागस्यामू) षड् भाषा मतान्तरे[3] ।
त्रिगुणा स्तम्भतीर्थी स्यादाभीरी[4] ककुभा[5] तथा ।
[6]वइराडी च सामेरी षड् भाषा पञ्चमे मता ॥ ९६ ॥

---

1 P —॰अब्जवरभृत्कर । In H also it was originally ॰अब्जवरभृत्कर । but either the scribe or some later reviser has corrected it

2 P —तालाभया दि॰

3 From P between v 100 and v 101 where it is out of place H rightly omits this line P reads here मतान्तरे मेघरागामू षडपि भाषा ज्ञया । This does not seem to be part of a verse, even though P makes it 95a This changes the different पादs of the following verses which is adjusted by P by making v 98 a three line verse Moreover this line of P is out of place here and could have been between v 100 and v 101 where also it seems to be out of place

4 H —स्यादाभेरी 5 P —कउभा 6 P —वणेराडी.

विचित्रं जन्तुसद्वक्त्र तेषा देह नराकृति ।
[1]तत्तत्स्वरकृतानीणाकराख्याना( ) प्रकीर्तिता ॥ ६६ ॥

इति तानालक्षणम् ॥

अथ श्रुतय ॥

नादान्ता निष्कला गूढा सकला मधुरा तथा ।
कामाङ्गा मधुरा श्यामा तारा चन्द्रानना शुभा ॥ ६७ ॥

असम्पूर्णा वरा पूर्णा रञ्जिका वातिका[2] परा ।
[3]प्रसन्नमदना वामा बाला मधुमती तथा ॥ ६८ ॥

द्वाविंशतिश्च श्रुतय एता ज्ञेया स्वरानुगा ।
[4]श्रुतिभि कियतीभिस्तु युक्तास्ते च स्वरा क्रमात् ॥ ६९ ॥

चतु श्रुतिस्त्रिश्रुति स्याद्विश्रुतिश्च[5] चतु श्रुति ।
[6]त्रिश्रुतिश्चतुश्रुतिश्च[7] द्विश्रुतिश्च स्वरा मता ॥ ७० ॥

इति श्रुतिलक्षम् ॥

श्रुतिभिर्मूर्च्छनाभिश्च ग्रामैस्तैनैश्च सहिता ।
[8]मता सप्तस्वरास्तैस्तु[9] रागभाषादय कृता ॥ ७१ ॥

(अथ रागा)

तावन्तस्ते तु रागा स्युर्यावन्त्यो जावजातय ।
पोडशसहस्रसङ्ख्यास्ते[10] रागा गोपीकृता मता ॥ ७२ ॥

---

1 P.—तत्तत्स्वरकृतो 2 H & K —रानका रातिका

3 H & K —प्रसन्ना वदना P —प्रसन्ना मदना

4 H & K — Omit this 69[b] and insert 70[a] below in its place For श्रुतिs see *Bharatakośa* pp 682 f 955 f *Sangitaratnakara*, 1 3 10 ff Our list differs from the lists of *Natyaśāstra*, and *Saṅgitaratnākara* etc

5 P omits च 6 H & K —त्रिश्रुतिश्च चतु श्रुति

7 P —त्रिश्रुतिश्च 8. P —मता

9 H & K —,स्ते तु 10 P —तु

बुद्धिर्दारिन्द्रनस्तेऽपि न ज्ञायन्ते कथचन ।
अतोऽल्पबुद्धिज्ञानार्थं तेऽधुना नियता कृता ॥ ७३ ॥

श्रीरागप्रमुखा रागा षट् षड्भाषाभिरन्विता ।
प्रत्येकं ते 'च विज्ञेयास्तांस्तु वक्ष्ये सलक्षणान् ॥ ७४ ॥

श्रीरागो(ऽथ) वसन्तश्च भैरव पञ्चमस्तथा ।
मेघरागश्च विज्ञेयो षष्ठो नट्टनारायण ॥ ७५ ॥[२]

'रूपवर्णादिरं किञ्चिदमीषां प्रतिपाद्यते ।
श्रीरागोऽथ गौरवर्ण सोऽष्टहस्तश्चतुर्मुख ॥ ७६ ॥

'पाशाङ्कुशधनुर्गारीवृषकमूरर ।
षोढा षट्पेऽस्य' स्याद्भेदश्च वाद्य फर ॥ ७७ ॥

विख्यातोऽत्र कृतयानो ब्रह्मगृहविरिनाप' ।
'एतस्य भाषाणां नामानि स्युर्यथाक्रमम् ॥ ७८ ॥

गौडी कोलाहलगान्धारी' द्राविडी मालवकेशिकी' ।
षष्ठी स्याद्देवगान्धारी तासां वर्णादि (वर्णादि) वर्ण्यते ॥ ७९ ॥

गौडी भाषा धनरुचा गौराङ्गी गजवाहना ।
कोलाहला रक्तवर्णा गौरा तु शुक्लवाहना ॥ ८० ॥

त्रिगुणा महिषयाना च[1] श्यामला कृष्णचीवरा ।
स्तम्भनीर्थी पीतवस्त्रा रक्ताङ्गा सर्पवाहना ॥ ९७ ॥

नीलाम्बरा च गोरा स्यादाभीरी[2] केकिगामिनी ।
ककुभा रक्तसिचया रक्ताङ्गी वनवाहना ॥ ९८ ॥

[3]वईराडी भिन्नवर्णा च कृष्णवस्त्रोष्ट्रयायिनी ।
श्वेतवर्णा नीलवस्त्रा सामेरी स्यान्मृगासना ॥ ९९ ॥

सभाषपञ्चमरागलक्षणम् ॥

अथ मेघाभिधो राग एकवक्त्रोऽष्टपाणिभृत् ।
मेघवर्णः केकिगामी पीताम्बरधरोऽपि च ॥ १०० ॥

शङ्खचक्रगदावीणापद्माभयवरासिभृत् ।
करोच्चयो यस्य वभा तस्य भाषा षडप्यथ ॥ १०१ ॥

[4]बङ्गाला मधुरा चैव कामोदा चोश(चाक्ष)साटिका ।
देवगिरी च देवाला तासां लक्षणमुच्यते ॥ १०२ ॥

बङ्गाला पीतवसना गौराङ्गी खड्गगामिनी ।
पीतवस्त्रा च नीलाङ्गी[5] मधुरा सारसासना[6] ॥ १०३ ॥

नीलाम्बरा गौरदेहा कामोदा क्रौञ्चगामिनी ।
गौराङ्गी पीतवसना हंसगा चाक्षसाटिका[7] ॥ १०४ ॥

---

1 P omits च 2 H —स्यादाभरी

3 P —वमेराडा

4 P adds before this पञ्चमरागस्य अमू षट् भाषा मतान्तरे । which is out of place here and should rather have been after v 95 where P reads मतान्तर मघरागाम् (गाऽम्) षडपि ज्ञेया । which *again should have been here* But both may be interpolations as मतान्तरs do not follow in succeeding verses

5 H —नीराङ्गा

6 P —ना सारना । H —सारसवाहना

7 P —साक्षसाटिका H —चाक्षसाटका

[1]तार्क्ष्यासना देवगिरी मेघाभा रक्तचीवरा ।
मयूरवाहना श्यामा देवाला नीलचीवरा ॥ १०५ ॥

इति सभापमेघरागलक्षणम् ।

नट्टनारायणो रागो नीलवर्णश्चतुर्भुज ।
शङ्खचक्रगदावीणाकर[2] स्याद्गरुडासन[3] ॥ १०६ ॥
तोटिका मोटिका चैव नट्टा डुम्बी तथैव च ।
मला(ल्हा)री[4] सिन्धुमल्हारी[5] नट्टनारायणाश्रया ॥ १०७ ॥
अथासा लक्षण रक्ता तोटिका सम्बरासना ।
मोटिका नीलवसना गोरा[6] कुर्कुर(कुट)वाहना ॥ १०८ ॥
नट्टा क्रौञ्चासना पीतचीवरा मेघदेहभा ।
हेमवर्णा रक्तचीरा डुम्बी स्यान्नरवाहिनी ॥ १०९ ॥
नीलाभा रक्तवसना मल्लारी(ल्हारी) च कपोतगा[7] ।
सिन्धुमला(ल्हा)रिका गोरा पीतचीरा गजासना ॥ ११० ॥
वीणाहस्ता नादरूपा भाषा[8] षट्त्रिंशदात्मगा ।
रागभाषे त(पास्त)थोक्त्वाथ रागाङ्गादिरुच्यते ॥ १११ ॥

इति सभापनट्टनारायणलक्षणम् ॥

देवशाख्या मालवश्रीर्धनश्रीर्दीपकादय ।
स्वचतुर्ज्जातिसयुक्ता रागाङ्गा( ) कथिता अमी ॥ ११२ ॥

इति रागाङ्गाः ॥

बृहती पुलन्धिका[9] चैव सन्धिनी ललितादय ।
भाषाङ्गा त्रिविधा भीमपलासीप्रमुखा अपि ॥ ११३ ॥

इति भाषाङ्गाः ॥

---

1 H —तार्क्षमना
2 H —वीराकर
3 P —स्याद्गरुपन
4 H reads गांधारा which however is corrected as मलारी in margin
5 P —सिन्धुमल्हारी
6 H — गौरी.
7 P.—च पोतगा
8 P —भाषा
9 H & K —पुलिन्द्रिका

वैराटिका वृद्धहसा तथा सौराष्ट्रिकादय ।
[1]शोक शकादयश्चान्ये क्रियाङ्गेषु प्रकीर्तिता ॥ ११४ ॥

इति क्रियाङ्गानि ॥

[2]केदारवर्णस्थानाख्यास्तथा मालरिकादय ।
कर्णाटनङ्गालमुग्या सर्वे गौडा उपाङ्गगा ॥ ११५ ॥

इत्युपाङ्गानि ॥

ज्ञेया [3]रागेषु रागाङ्गा क्रियाङ्गोपाङ्गकावपि[4] ।
तथा भाषासु भाषाङ्गा[5] स्वस्वदेशभवा[6] अपि ॥ ११६ ॥

रागाश्चतुर्विधा देश्यशुद्धसालिगळाइला[7] ।
ओडव षाडव पूर्णोऽपूर्णोप्येति[8] चतुर्विधा ॥ ११७ ॥

नृसज्ञिता मता देवा देव्यश्च महिलाभिधा ।
वीणाहस्ता नादरूपा सर्वे ज्ञेया अमी बुधै ॥ ११८ ॥

इति रागरागाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गभाषाभाषाङ्गलक्षणम् ॥

रचितास्ते त्वलङ्कारा सप्तस्वरमुखाक्षरै ।
एषु सर्वेषु रागेषु स्वराणा कारण हि तत् ॥ ११९ ॥

[9]अन्योन्यस्वरवर्णाना सान्ताना तु प्रयोगत ।
ये जायन्ते वर्णगुम्फास्तेऽलङ्कारा[10] प्रकीर्तिता ॥ १२० ॥

तेऽलङ्कारा द्वादशैवमाद्या शिवमते मता ।
साद्या अष्टादशमतास्ते तु गौरीमते तथा ॥ १२१ ॥[11]

---

1 P —शोकप्रकाशकाश्चाय
2 P —केदारवर्णौ॰
3 P —रागेषु
4 H & K —क्रियाङ्गोपाङ्गगावपि
5 P —भाषाङ्गा
6 P —स्वस्वदेवभवा.
7 H & K —॰छायला
8 P —पूर्णाऽपूर्णोऽथेति.
9 P —अन्योन्य
10 H & K —॰स्ते त्वलङ्कारा.
11 For a different view see *Saṅgītasamayasāra* of Pārśvadeva I 44 ff p 4

अष्टादशान्तर्लीनास्तु द्वादशैते शिवोद्भवा ।
अतो गौरीमतोद्धृतांस्तानेवाष्टदश ब्रुवे ॥ १२२ ॥
प्रसन्नश्च परावृत्तो निवृत्त[1] परिवर्तक ।
आक्षिप्त सम्प्रदानश्चोद्वाहश्चोपलोलकः ॥ १२३ ॥
क्रामको (क्रमको) बहुमानश्च घातकी मलिनस्तथा ।
हुङ्कारोद्योतविद्योता सुबाहुश्चोढमन्मुखा ॥ १२४ ॥
अष्टादशेत्यलङ्कारा नामत कथिता अमी ।
[2]क्रमव्य(व्यु)त्क्रमविन्यस्ताष्टवर्णानां क्रमो ह्यथ ॥ १२५ ॥

मारीगमपधनीसा ॥ प्रसन्नः ॥ १ ॥

सानीधपमगरीसा ॥ परावृत्त ॥ २ ॥

[3]सारी (।) सारीग (।) सारीगम (।) सारीगमप [सारीगमपध]
सारीगमपधनी (।) सारीगमपधनीसा ॥ निवृत्त ॥ ३ ॥

[4]सानीसा (।) नीधसा (।) नीधपसा (।) नीधपमसा (।) नीधपमगसा (।)
नीधपमगरीसा (।) नीधपमगरीसा ॥ परिवर्त्तक ॥ ४ ॥

रीसा (।) गरीसा (।) मगरीसा (।) पमगरीसा[5] (।) धपमगरीसा (।)
नीधपमगरीसा (।) सानीधपमगरीसा ॥ आक्षिप्त[6] ॥ ५ ॥

[7]सानी (।) सानीध (।) सानी सानीधप (।) सानीधपम (।)
सानीधपमग (।) सानीधपमगरी (।) सानीधपमगरीसा (।)
सम्प्रदान ॥ ६ ॥

---

1. P.—निवृत्त. H —निवर्त.
2. H. & K.—क्रमविक्रम॰ Cf. with the alamkāras treated here, the section on alamkāras in Sangītaratnākara, 1. 6
3. H. & K.—सारी॰ स सारीगम सारीगमप सारीगम प सारीगमपधनी सारीगमप- नीसरीसा ॥ निवृत्त ॥ ३ ॥
4. H. & K.—सनीसा नीधसा नीधसा नीधपसा नीधपमगसा नीधपमगरीसा नीधपमगरीसा धप- मगरीसमपधना सरीसा (॥) परिवर्त्तक ॥ ४ ॥
5. Omitted by P.   6. H & K —आक्षिप्तः ॥
7. P.—सानी सानी सानीधप सानीधपम सानी धपमग सानीधपमगरी सानीधपमगरीसा । सम्प्रदान ॥ ६

[1]रीसा । गरी । मग । पम । धप । नीध । सानी । उद्वाह ॥ ७ ॥

[2]सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा । उपलोल्क ॥ ८ ॥

[3]सारी । रीग । गम । मप । पध । धनी । नीसा । क्रामक ॥ ९ ॥

[4]सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा । बहुमान ॥ १० ॥

[5]साग । सारी[6] । रीम । गप । मध । पनी । सनीमा(धसा)[7] ।
घातक ॥ ११ ॥

[8]सानी । साध । नीप । धम । पग । मरी । गसारीसा (गसा । रीसा)
मल्लिन ॥ १२ ॥

सारीगम मगरीसा । सानधिप पधनीसा । हुकार ॥ १३ ॥

[9]सासा । रीनी । गध । मप । पम । धग । नीरीसासा ।
(नीरी । सासा) । उद्योत ॥ १४ ॥

[10]सामपसा (।) सारीग (।) धनीसा (।) सानीध (।) गरीसा ।
सापमसा । विद्योत ॥ १५ ॥

[11]सारीसा सामसा । मामनीसा । साधपसा[12] । सुबाहु ॥ १६ ॥

---

1 P does not give the danda marks.

2 P —सासानी । नीनी धधध पपप ममम गगग रीरीरीसा । उपलोल्क ॥ ८ ॥

3 P does not give the danda marks

4 P —सानी नीधधपपममगगरीरीसा । बहुमान ॥ १० ॥
H reads मग for पम

5 P does not give danda marks

6 सारी is here not necessary but both P and H read it

7 P reads सा for सनीमा

8 P omits daṇda marks

9 P omits danda marks, and reads उद्योतक for उद्योत
H reads सासारी ॥ नी । गध । etc which seems to be a scribal error for the text given above

10 H —reads सामपसा । सारीग । etc P omits daṇda marks

11 P —सारीसा सामसा मामनीसा साधपसा । etc

12 H reads सापधसा for साधपसा

[1]मपगध । रीनीसासा । सासानीरी । धगमप । प्रौढः ॥ १७ ॥

[2]सागपनीमा । सारीमधसा । साप (।) रीध (।) गनी (।)
मसा (।) सरिगरीसा । गमपमगा । पधनीधपा ।
सानीधनीसा । धपमपधा । मगरीगमा । साम । रीप ।
गध । मनी (।) पसा । साप (।) नीम (।) धग (।) परी (।)
मसा । इति सन्मुखः ॥ १८ ॥

एवमलङ्कारा ज्ञेया· ॥ १८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ मा री ग म प ध नी मा सूचिकावत् सूक्ष्म स्वर आद्य प्रौढ. प्रान्तंश्चेति प्रमल. । १	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा नी ध प म ग री मा सर्पकाय इव पतत् स्वर इति परावृत. । २
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा बालचन्द्रवत् क्रमेण स्वरै- र्वर्द्धित इति निवृत्त. । ३	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा मा ध प म ग री सा घण्टानादवत् पूर्वाक्तस्वरा ह्रीयन्ते इति परावर्तक । ४
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा रीं ग म प ध नीं सा गोवत्सवदग्रे गत्वा गामेवाभ्येति इति आक्षिप्तः । ५	व्युत्क्रमस्वरा विजयिनृपवत्स्वस्थानस्थः पृष्ठस्थान्देशान्मन्दं२ सर्वान्भुनक्ति (इति) सम्प्रदानः । ६
क्रमस्वरा ध्रुवशत्वपरः परेण प्रकाश्यते इति उद्वाहः । ७	व्युत्क्रमस्वराः पूर्वजवत् वृद्धान्२ प्रकाशयन्ते (इति) उपलोलक· । ८
क्रमस्वराः पितृपुत्रवत् पितु पुत्र स एव पिता तस्यान्य· पुत्र इति क्रामक । ९	व्युत्क्रमस्वराः राज्यक्रमवत् पूर्वपूर्वराज्यं गृह्णाति इति बहुमान' । १०

1. P. omits danda marks and reads धगम for धगमप.
2. According to H.
P.—सागनीसा । सारीमधसा । सापरीध । गनीमसा । सरिगरीसा । गमपमगा । पधनीधपा । सानीधनिसा । धपमपधा । मगरिगमा । सामरीपगधमनी । पसामाप । नीम । धगपरीममा । इति समुखः ॥ १८ ॥

क्रमस्वरा जालिकावत्
इति घातकः। ११

व्युत्क्रमस्वरा विपरीत-
-जालिकावत् इति
मलिनः। १२

वज्रवत् त्रिवलिवत् हुंकारः। १३

शङ्खवद् द्विधा उद्योतः
१४

नाडीसर्पवद् विधोतः।१५

महानाडीवत् सुबाहुः।१६

छत्रवत् प्रौढः।१७

षडीस्वली

सन्मुखः। १८

अष्टकोणं

विचित्रबन्धः।

कमलं।

हारगुम्फ इत्यादयः
एवं अलङ्कारा नानावि-
-धा ज्ञेयाः।

छत्रचक्रासिशङ्खाब्जजालीगोमूत्रिकादयः ।
[1]स्युर्विचित्राणि चित्राणि बुद्ध्या कार्या तदाकृतिः ॥ १२६ ॥

[2]क्रमव्युत्क्रमविन्यासादन्योन्यं स्वरयोगतः ।
जायन्ते बहवो भेदास्तेऽस्मिन्नष्टादश[3] स्मृताः ॥ १२७ ॥

एवमष्टादश प्रोक्ता अलङ्कारा स्वरानुगाः ।
न्यस्ता अमी प्रबन्धस्थकरणे[4] स्वरपूर्वके ॥ १२८ ॥

पाटाना करणे चेयमेव[5] रीतिर्मता हिता ।
[6]अष्टमाद्योरथपाटाना योगात्तत्स्वरवद्भवेत् ॥ १२९ ॥

अष्टौ ते भृतला(भुङ्गला)वशौ[7] वीणापट्टाउजो तथा ।
[8]मृदङ्गतवि(त्रिव)ली तालकास्यतालौ स्वभेदिनौ ॥ १३० ॥

इत्यलङ्कारस्वरकरणपाटकरणानां लक्षणम् ॥

स्वरकरणसुदक्षः पाटबन्धैकधुर्यः
स्वरनियमितरागप्रौढभेदप्रवीणः ।
सरसवचनगुम्फो गीतनिर्माणकृच्च
स हि भवति यशस्वी सर्वराजा सदस्सु ॥ १३१ ॥

इति श्रीमलधारि(गच्छमण्डन)श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञ-सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे गणस्वररागादिप्रकाशनो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ छ ॥

---

1 H & K —सवाचनाणि चित्राणि बुद्ध्या कार्या तदाकृतिः ॥
2 H & K —क्रमविक्रमाविन्यासादन्योन्य०
3 P —०ष्टादशे स्मृता । H in margin आम्नत्—ग्रन्थ
4 H & K —प्रबन्धास्ते करणे
5 H & K —चैवयामव
6 H & K —अष्टाद्यादिपाटानां
7. P —अष्टौ त भुगलावशौ H — अष्टे ते०
8 P —मृदंगतिवलीनोल०

चतुर्थोऽध्यायः ।

सरभसमिलिताना नाकलोकाङ्गनाना
　　[1]ततघनशु(सु)पिरास्यानद्धवाद्येश्च नृत्ये ।
[2]त्रिभुवननतायां सोऽयकृत्य स्वनाण्या[3]
　　समवसरणभूमौ वीतरागो मुदे स ॥ १ ॥

अथ वाद्यानि कथ्यन्ते [4]बन्धा वर्णाश्च तद्भवा ।
वाद्यानीह चतुर्धा[5] स्युस्तज्ज्ञा वर्णास्त्वनेकधा ॥ २ ॥

तत वीणादिक वाद्य तालप्रभृतिक घन ।
वंशादिक तु शु(सु)पिरमानद्ध मुरजादिकम् ॥ ३ ॥

केचिद्बुस्त्रिधा वाद्यमङ्क्यालिङ्ग्यूर्ध्वग त्विति ।
पुङ्कापुटतालगात्रयन्त्राणीति तु पञ्चधा ॥ ४ ॥

---

1 P —ततघनसुपिरानद्ध०

2 H —त्रिभुवननतिताया

3 H —सुवाण्या

4 P —बन्धाद्वर्णाश्च

5 Cf —

पञ्चधा च चतुर्धा च त्रिविध च मत मते ।
काहलस्य मत स्यात पञ्चधा वाद्यमेव च ॥
सुपिर च घन चैव चमनद्ध तथैव च ।
तन्त्रीगात पुरा स्यात पञ्चधा वाद्यलक्षणम् ॥

चतुर्विध दात्तलेन—

आनद्ध ततमेव स्यात् घन च सुपिर तथा ।
एवं चतुर्विध वाद्य दात्तलेन प्रकीर्तितम् ॥

नारदमते तु चामण तात्रक चैव घन च त्रिविध मतम् ।
एव त्रिधा नारदस्य मत वाद्यस्य लक्षणम् ॥

[इति] quoted in *Bharatakośa* p 599
According to Bharata *vādya* is fourfold

आहतोऽनाहतश्चैव दण्डाहतकराहतो ।
वाताहतश्चेत्यथवा पञ्चशब्दा[1] उदीरिता ॥ ५ ।
तते वीणादिके वीणा पिनाकीकिन्नरीमुखा ।
पिनाकी सधनुस्तुम्बा किन्नर्यो द्वित्रितुम्बिका ॥ ६ ॥
वीणास्तु [2]देववीणाद्यास्तास्त्विमा नादपूरिता ।
शिवस्य [3]वीणानाम्न्वी सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥ ७ ॥
विश्वावसोस्तु बृहती महती नारदस्य च[4] ।
कलावती तुम्बरोस्तु गणाना च प्रभावती ॥ ८ ॥
तथा घोषवती वीणा विपञ्ची कण्ठकूणिका ।
वल्लकी ब्रह्मवीणेति वीणाभेदास्त्वनेकश ॥ ९ ॥
वीणास्त्वेकतन्त्र्याद्यास्तन्त्रीसङ्ख्याङ्किताभिधा ।
एकविंशतितन्त्र्यन्ता मानव्यो देवता अपि ॥ १० ॥
एकतन्त्री द्वितन्त्री च त्रितन्त्री सप्ततन्त्रिका ।
एकविंशतितन्त्री चेत्युत्तमा मध्यमापरा ॥ ११ ॥
भजते सर्ववीणासु [5]सैकतन्त्री प्रधानताम् ।
ब्रह्महत्या हरत्येषा दर्शनात् स्पर्शनादपि ॥ १२ ॥
दण्ड शिव शिवा तन्त्री नाभिभूताभिरुच्यते ।
तुम्ब विष्णु करा ब्राह्मी वासुकिर्दोरकस्मृत ॥ १३ ॥

---

1 Cf —अनाहत आहतश्चेति स नादो द्विविधो मत ।

× × × ×

सोऽप्याहत पञ्चधा नादस्तु परिकीर्तित ।
नखवायुनचर्मण्धगेहशारीरजास्तथा ॥ ७ ॥

—सङ्गीतमकरन्द, १ ४ ७, पृ १२

2 P —देववायादयास्त्विमा *Bharatakosa*, p 629 reads—वीणासु देववीणाद्या विज्ञेया नादपूरिता । For different lists of वाणाs see Bharata kosa, pp 628 29

3 P —वीण नाम्नी वीणाऽनाम्न्वी acc. to *Bharatakosa*, p 629

4 P —तु

5 P —चैकतन्त्री प्रधानताम् ।

स्वरान्ग्रामान्मूर्छनाश्च तालान्सिश्रुतीस्तथा ।
असाध्य तस्या रागांस्तु सर्वे वाद्या( ) सुबुद्धिभि ॥ १४ ॥

स्वरसाधनसम्स्थानविन्दुमसक्दण्डया ।
वीणया निर्मिताभ्यासो नाद शुद्धिकर पर[1] ॥ १५ ॥

गुरूपदेशादन्येऽपि भेदा वाद्याश्च कौतुकात् ।
सक्षेपान्नाममात्रेण वक्ष्ये भेदांस्तु कस्यपि ॥ १६ ॥

[2]कत्रशाड्डो [3]वृटवाड॰ठन्द्रो धारा च [4]कुदी[4] ।
कङ्कारो हाक[5] हूवेति तिरिपो[6] वहणिर्वलि[7] ॥ १७ ॥

वयणि कोमलिम्प्तीपिश्चोपिर्भरितपूरितौ ।
[8]ओहर [9]प्रसरश्राण प्राणाद्या[10] वैणिका मता ॥ १८ ॥

घात पातश्च सलेम्बो लेम्बोलेम्बा च लेम्बसा ।
घोघोऽ[11]द्धकर्चरी रेफो भेदा एव घना मता ॥ १९ ॥

आलप्तयोऽप्यथ ज्ञेया व्यक्ताव्यक्तात्मकास्तु या ।
परकाउद्देशकास्तु( ) शुद्धा सालङ्कृता तथा ॥ २० ॥

Also see *Vinalakṣana and Vinaprapathaka* (G O S No 131) for वीणाs

1 P omits this verse
2 H & K—कत्तशाड्डो *Bharatakośa* (quoting our vv 17-18, under वीणाप्राणा, on p 628)—कत्रशाड P—कनशाडा
3 P—वोटवाड *Bharatakośa*,—वृटवाड
4 P—वैकुरी H—वैकुरी *Bharatakośa*—कौड्डुरी
5 H & K—कङ्कारो हाँप P—कङ्कारो हा(क) *Bharatakośa*—वङ्कारो हाकहुवेति
6 H & K—तरिपा P—तिरिपा *Bharatakośa*—तिरपो
7 P—चहणिर्बलि H & K—वहणिर्वलि *Bharatakośa*—वहणिर्वलि .
8 H & K—आहर P—उहर (or आहर indistinct) Bharata koṣa—हुहर
9 P H & K प्रसर *Bharatakośa*—प्रहर
10 P—प्राया 11 H—,घोर्द्धकरी॰

वाद्यानि सुषिरे चाथ वंशशङ्खश्च मुङ्गला ।
भेरी शृङ्ग वसुरी च मुखवाद्यान्यनेकश ॥ २९ ॥[1]

वैणव खादिरो दान्तश्चान्दनो रक्तचन्दन[2] ।
आयस कांस्यमस्तारो भवेद्दण्डश्च हेमन ॥ ३० ॥

खादिरो वर्तुल श्लक्ष्णो ग्रन्थिभेदव्रणोज्झित ।
कनिष्ठाङ्गुलिविस्तार [3]गर्भेऽस्य सुषिर मतम् ॥ ३१ ॥

त्यक्त्वा च तत्र दण्डे त्रीण्यङ्गुलानि शिरस्थलात् ।
मुक्तासूक्ता(कृत्वा प्रा ?)रसुषिर कार्यमङ्गुलिसम्मितम् ॥ ३२ ॥

द्विहस्ताङ्गुलिवाद्यानि दण्डप्रान्ते द्वितीयके ।
एकाङ्गुलान्तराणि स्युश्छिद्राण्यन्यानि सप्त च ॥ ३३ ॥

[4]तान्यधो बदरीबीजसदृशानि भवन्ति हि ।
नादहेतोमारुतस्य निर्गमाय कृतानि तु ॥ ३४ ॥

भवन्ति मुखरन्ध्रस्यताररन्ध्रस्य चान्तरे ।
[5]एकैकाङ्गुलिवृद्धा स्युर्वंशाश्च द्वादश क्रमात् ॥ ३५ ॥

[6]द्वात्रिंशत्यङ्गुलमित वंश यावद्भवन्त्यमी ।
अविस्पष्टश्रुतित्वाच्चे वंशा नोक्तास्तु नीरसा ॥ ३६ ॥

---

1 For सुषिरवाद्यs according to various texts, see, *Bharatakośa*, p 734

2 P —रक्तचन्दन For वंश and its varieties according to Kumbha and others see, *Bharatakośa*, pp 576 77, pp 934 ff

3 P omits from here upto v 32[d] and कार्यमङ्गुलिसम्मितम् is read in 31[d] in P

4 P —तान्यधो बदरीबीज॰ H & K —तानि नो बदरीबीज॰

5 H & K —एकैकाङ्गुलिवृद्धा P —एकैकाङ्गुलवृद्धा

6 Acc to Somesvara (quoted in *Bharatakośa*, p 577) the maximum length is 18 angulas

जयो नवाङ्गुलो ज्ञेयो विजयो द्वादशाङ्गुल ।
त्रयोदशाङ्गुलो नन्दो महानन्दश्चतुर्दश ॥ ३७ ॥

अमी [1]प्रशस्ताश्चत्वार सरङ्गा सरसा इति ।
फुत्काश्चतस्र एतेषा तासा सज्ञा( ) क्रमादमू[2] ॥ ३८ ॥

इरला निरला चैव पोरा प्रोढा च नामत ।
इरला सूक्ष्मनादा स्याद्विरला [3]द्योतिरन्विता ॥ ३९ ॥

पोरा तु काहलानादा प्रौढा रङ्गविनाशिनी ।
घनत्व [4]सुस्वरत्व च पूरत्व फूत्कृतेर्गुणा ॥ ४० ॥

इति सुषिरे वंशलक्षणम् ॥

अभग्न शङ्खमुत्ताननाभिक[5] सागरोद्भवम् ।
एकाङ्गुल तस्य मुखे रन्ध्र शब्दस्य[6] कारकम् ॥ ४१ ॥

इति शङ्खलक्षणम् ॥

भुङ्गला ताम्रघटिता गोपुच्छाकारधारिणी ।
प्रलम्बबाहुदण्डाङ्गी[7] वाद्या मङ्गलकर्मसु ॥ ४२ ॥

इति भुङ्गलालक्षणम् ॥

नृपवाद्य भवेद्भेरी भद्रा कालनिवेदिनी ।
धत्तूरकुसुमाकाराऽखण्डा प्रौढनिनादिनी ॥ ४३ ॥

इति भेरीलक्षणम् ॥[8]

महिषशृङ्गज शृङ्ग वक्राकार च[9] तत्तनु ।

---

1 P —प्रशस्या० 2 P —क्रमादथ

3 P —स्यानिरान्वना H & K —ज्यानिराङ्कना

4 H & K —सुस्वरत्व च

5 H & K —शंखमुत्तानं सुनाभि For remarks of Somesvara Kumbha and Nanya on Sankha see *Bharatakosa* p 654

6 H & K —शब्दस्य

7 H & K —बाहुदण्डाङ्गी भुङ्गला is भूंगळ in Gujarati

8 For भेरी, see also, *Bharatakosa*, p 443 and p 902

9 P —वक्राकार पतनु । H —वक्राकार च तनु ।

श्याम सूक्ष्माग्रवदन गोपनाथ तुदत्स्वरम् ॥ ४४ ॥

इति शृङ्गलक्षणम् ।

वंशवद्वसुली ज्ञेया वशखण्डा[1] समाङ्गभृत् ।
गोपप्रियानेकविधा वाद्या [2]साऽदिधृतामपि ॥ ४५ ॥

इति वंसुलीलक्षणम् ।

काहला श्वापच वाद्य तुररीय तु नाधगम् ।
रणवाद्य मधुकरी [3]चान्यत्न सुपिर विदु ॥ ४६ ॥

इति सुपिरवाद्यलक्षणम् ।

[4]मुरजादिपदानद्ध [5]तद्वाद्यमथ वच्म्यह ।
[6]मृदङ्गढक्कानिम्साण त्रिवलीपटहादिकम् ॥ ४७ ॥

[7]मुरजस्तु मते जैने जात शङ्खान्महानिधे ।
लोके तु स्वयमीशेन स वाद्यो मुरज कृत ॥ ४८ ॥

कथं रुद्रेण तद्वाद्य मुरजाख्य विनिर्मित ।
कथ पाटभवा वर्णा न्यस्तास्तस्मिँश्च वन्धिनि ॥ ४९ ॥

[8]कैलासाद्रौ स्थित रुद्रमन्यदा ध्यानतत्परम् ।
ज्ञात्वा स्वघातकमिति तत्रागान्मुरजासुर ॥ ५० ॥

प्राप्तब्रह्मवर मा तु न हन्तु कोऽप्यल पर[9] ।
ऋते हराचपोयुक्तादतस्त पातयाम्यत ॥ ५१ ॥

---

1 P —वशखडसमागभृत् । H —वशदडा
2 P —साद्दिमतामपि ॥ ४५ ॥ इति वमुलक्षणम् ।
3 P —मधुकरीत्यस्यत 4 H.—मरुजादि०
5 P —तद्वाक्यमवक्ष्यह ।
6 H —मृदङ्गढक्कानि स्वानातिवलीपटहादिकम् ॥
P —मृदङ्गढक्कान स्वार्णानिवलीपटहादिकम् ॥
7 H —मरजस्तु 8 H —कैलासाद्रौ
9 P —काऽप्यत्र पुर ।

विमृश्यैवं तपोविघ्नरूपं निर्मापयन्मधुं[1] ।
तत्र कैलासशिखरे वने वहुतरौ च सः ॥ ५२ ॥

ध्यानं विसृज्य रुद्रोऽपि पश्यति स्म तपोवनम् ।
तपोलोपि च तज्ज्ञात्वा तत्कृतं ज्ञानचक्षुषा ॥ ५३ ॥

तपोलोपिनि तस्मिंस्तु कुपितो निर्ययौ ततः ।
रुद्रो रुद्रमनास्तं च दृष्ट्वा प्रोवाच राक्षसम् ॥ ५४ ॥

तपोभङ्गोद्यमं कृत्वा रे रे रक्ष क यास्यतः ।
व्रजन्नित्युक्त एवायं युयुत्सुर्हरमापतन् ॥ ५५ ॥

[2]स चिरं योधयित्वा तं पशुमारममारयत् ।
कण्ठपादर्व्यंह्रि(पद्यङ्घ्रि)हीनं तद्देहं कृत्वात्यजद्भुवि ॥ ५६ ॥

शिवे स्वस्थानमायाते सार्द्रं तद्देहपञ्जरम् ।
उत्पाट्य मांसलोभेन गृध्रैर्नीतं नभस्तले ॥ ५७ ॥

मांसं तत्पञ्जरस्थं तैः किञ्चिद्भुक्त्वाऽतिभारतः ।
[3]पातिते स्वमुखेभ्यस्तत्सान्त्रं[4] वृक्षोपरि स्थितम् ॥ ५८ ॥

अन्त्रावलीभिः संलग्नं तरुशाखावलम्बि तत्[5] ।
सूर्यातपेन [6]संशुष्कं चर्मनद्धं मुखद्वये[7] ॥ ५९ ॥

निर्मांसत्वाद्यदन्तस्तु सुषिरं वायुयोगत ।
शब्दायमानं [8]श्रीकण्ठः सु(शु)श्रावाथ वने[9] भ्रमन् ॥ ६० ॥

तच्छब्दितं समाकर्ण्य श्रुतिसौख्यकरं परं ।
पांशुकात्र गवेषन्तं ददर्श तथा शिवम् ॥ ६१ ॥

किमेतदिति तद्रूपं पश्यन्नस्मार तं शिव ।
विचिन्त्य स्पृष्टं पूर्वं वामहस्तेन चास्पृशत् ॥ ६२ ॥

1. P.—मधु ।
2. H.—सुषिरं योधयित्वा
3. P.—पतिते.
4. H.—त्रं सर्वं.
5. P.—तरुशाखावलम्बि तत् ।
6. P.—संशुष्कं.
7. P.—मुखद्वये ।
8. P.—श्रीकण्ठ..
9. P.—वने.

विशेपशब्द उत्पेदे ता इत्यस्मिन्सनादके[1] ।
कौतुकाद्दक्षिणेनापि करेण प्रहृत तत[2] ॥ ६३ ॥

उत्पन्नो धीत्यय शब्दस्त जघान पुन शिर ।
करेण वामेन परो जजृम्भे [3]थॊ इति स्फुटम् ॥ ६४ ॥

दक्षिणेन करेणापि मुरजाच्च पुनर्हतात् ।
जज्ञे द्रेमित्यय शब्द स चाथ[4] स्वाश्रय ययो ॥ ६५ ॥

कियत्यपि गते काले [5]प्राग्वृडर्त्तो(डृतो) समेऽन्तरि[6] ।
विज्ञप्त शम्भुरुमया नगोटजकृते तदा ॥ ६६ ॥

[7]पलाशसर्ग(र्ज)पत्राणा शाड्वलाना निवेशनात् ।
गणेभ्य कारयामास [8]शर्वस्तत्रोटज नवम् ॥ ६७ ॥

एकदोटजपत्रेपु शुष्केपु परिपातितान् ।
नवाब्देनाम्बुबिन्दृन्तु[9] शुश्रावोमायुतो हर ॥ ६८ ॥

उक्त च शिवया स्वामिन्पत्रेष्वासारयोगत ।
सञ्जाता यादृशा शब्दास्तादृशान्स्थापय क्वचित् ॥ ६९ ॥[10]

इत्युक्ते विमृशन्नीश स्मृत्वा मुरजमोमिति ।
ऊचे च[11] पूर्ववृत्तान्त तच्छब्दांस्तत्र च न्यधात् ॥ ७० ॥

ते शब्दा कीदृशास्तत्र कथ न्यस्तास्तु मर्दले[12] ।
तत्प्रसङ्गेन तत्पाणौ[13] उत्पन्ना कीदृशास्त्विति ॥ ७१ ॥

---

1 P —ते इत्यास्म्ममादक 2 P —प्रहृतात्तन ।
3 P —धा
4 H —चाप्य Cf पुरा सुरासुर भित्त्वा भगवान्दक्षासुत ।
तत्कलेवरमादाय मदर कृतवान्भुव ॥ etc from चित्र quoted in *Bharatakosa*, p 499
5. H —प्राविड्तौ 6 P —समन्तरि
7 P —पलाशसम॰ 8 H —सर्व॰
9 H —स्तत
10 P omits this verse 11 H —ऊचेत्र
12 H —मद्ले 13 P — पाण्योस्त्वथा

तद्यथा—

[1]तक्कड दरगड । धिर(क)ड दरगड । ताधिक्कड । दाधिक्कड । दरगड ।
धिद्धिकड । तातक्कड । दरगड । तक्कड । दाधिक्कड । दरगड ।
धिक्कड । दरगड । दरगड । ताधिथ(त्थ)ड द्रै ।

शुष्कपत्रोद्भवा पूर्वमुत्पन्ना मुरजेऽपि ते ।
उक्ता शब्दा पञ्चत्रिंशदथ पाटा करोद्भवा[2] ॥ ७२ ॥

नागबन्ध स्वस्तिकश्च शुद्धाख्य स्यादलम्मक[3] ।
समखली (समस्खली) चेति पञ्च मुख्या पाटा प्रकीर्त्तिता ॥ ७३ ॥

प्रत्येक [4]पञ्च सप्तेते पञ्चत्रिंशद्भवन्त्यत ।
नागबन्धश्च पणव एका एकसरा तथा ॥ ७४ ॥

[5]दूसारा चेव सञ्चारो विचारो नागबन्धगा ।
अथ सप्त स्वस्तिकाद्या स्वस्तिको वल्किलोहल ॥ ७५ ॥

फुल्लविक्षेपकश्चैव चारश्च निनिषण्णक[6] ।
खण्डनागश्च निश्वास शुद्धाद्य सप्तक त्वथ[7] ॥ ७६ ॥

[8]शुद्ध स्यात्स्वरस्फुरणा[9] उत्फुल्ला[10] सुप्रियो दम ।
नकारो मानवल्ली स्यादमी थालम्मकसप्तकम्[11] ॥ ७७ ॥

अलम्मक शुद्धरूपो विश्रामो[12] विषमाखली (विषमस्खली)[13] ।
आनन्द शुचिस्फुरणा समखल्यादिक तत ॥ ७८ ॥

---

1 P reads—
तक्क्ड दरगड । धिक्क्ड दरगड ताधिक्कड दाधिक्कड दरगड धिद्धिक्कड
दातक्कड दरगड तक्कड दाधिक्कड दरगड२ दरगड६ ताधिथो उद्र

2 H—पाटकरोद्भवा ॥

3 H—शुद्ध स्यादवऽम्मक । 4 P—सप्त

5 P—दूसरा 6 P—विनिपिण्णिक

7. H—त्था 8. H—शुद्ध

9 P—॰स्फुरण 10. P—उच्छ्रग.

11 H—स्यादमी म्मकसप्तकम् । 12 H—विश्रामा

13 P.—विषमार (?) खगी

ननगिड । गिडदगि ॥	पणव[1] ॥ २ ॥
ग्डिदि ग्डिदि ॥	एका ॥ ॥ ३ ॥
ननग्डिदि ॥	एकसरा[2] ॥ ४ ॥
नखु नखु ॥	दूसरा ॥ ५ ॥
[3]ख च ट न्टि ॥	सचार ॥ ६ ॥
[4]धिक्ट धिकट ॥	निचार ॥ ७ ॥ १ ॥
थों गि ॥	स्वास्तिक[5] ॥ १ ॥
[6]धों हंत ॥	वलिकोहल ॥ २ ॥
[7]थों गिणि । थों थों गि ॥	पुल्लविक्षेप ॥ ३ ॥
[8]थुदि गण ॥	चार ॥ ४ ॥
क्टि थों ॥	विनिपि(प)ण्णक[9] ॥ ५ ॥
थों गि खें खें[10] ॥	खण्डनाग ॥ ६ ॥
थिरकट थों[11] ॥	विश्वास ॥ ७ ॥ २ ॥
[12]नहि खहिं गि ॥	शुद्ध ॥ १ ॥
ननगि खहि ॥	स्वरस्फुरण ॥ २ ॥
ननगि नखहि नखहि[13] ॥	उच्छला ॥ ३ ॥
ग्डिदि ग्डिदि खहि ॥	सुप्रिय[14] ॥ ४ ॥
थोंगि खहि[15] ॥	दम ॥ ५ ॥

---

1 पवन acc to स० रत्ना० *op cit* p 400

2 H—एकसिरी एकसर, दूसर etc in स० रत्ना०, p 400

3 H—ख च न ह्वि ट ॥   4 P—धिक्ट धिकट ॥

5 H—था गि ॥ सस्तिक ॥   6 P—धौन हत ॥ वलिकोहर ॥

7. P—थों गिण०   8 H—थुदि । गणचार । P थुदि गण चार।

9 H—विनिखिल्लक ।   10 P—था गि खे ख।

11. P—थिर कट था।   12 H—र्नहिं खहिं ग।

13 P—ननाग नखहिं खहि।   14 H—सुप्रया ॥

15 H—थोगि खहिं।

गिडिदि तत्ता[1] ॥	नकार ॥ ६ ॥
[2]धिद्धि ॥	मानवल्ली ॥ ७ ॥ ३ ॥
ननगिड ग्रिडि दा ॥	अलग्नक ॥ १ ॥
थुदिगण करथउ ॥	शुद्धरूप[3] ॥ २ ॥
तकि धिकि ॥	विश्राम ॥ ३ ॥
टगु टगु टगु नगु ॥	विषमखली ॥ ४ ॥
ततत्त कट ॥	आनन्द ॥ ५ ॥
झें टिगु डि[4] ॥	शुचि ॥ ६ ॥
तत्त गट धिद्धि कट ॥	फुरणा ॥ ७ ॥ ४ ॥
नगि झें नगि झें ॥	समखली ॥ १ ॥
[5]गिद्दि गु गिद्दि गु ॥	विकटा ॥ २ ॥
तक्करथउ धि ॥	सुघटा ॥ ३ ॥
झें दथों ॥	अवघटा[6] ॥ ४ ॥
[7]तग्डि तत्ता । तद्धि तत ॥	शुभा ॥ ५ ॥
नगिदि नगि ॥	अडुखली[8] ॥ ६ ॥
थरकट । थरकट ॥	अनुच्छल्ला ॥ ७ ॥

पाटा अमी मृदङ्गस्य पञ्चत्रिंशदुदाहृता ।
अन्येऽपि बहवो भेदा कर्त्तरी समकर्त्तरी ॥ ८० ॥
समनख पाणिहस्त स्वस्तिक (को) भ्रमरादय ।
हस्ताभ्या वाद्यरीतिश्च नोक्ता ग्रन्थगुरुत्वत ॥ ८१ ॥
हस्ताभ्या वाद्यते वाद्यमतस्तद्देवता[9] ब्रुवे ।
अङ्गुष्ठे दैवत ब्रह्मा तर्जन्यामाधिप शिव ॥ ८२ ॥

1 P —गंडदि तत्त्वत्ता । 2 H —द्धिधि मानवगी
3 H —थुदिगण कथउ । गुद्धरूप । 4 P —झें टिगु थि
5 H —गिद्दु गु गिड्डि (?) गु विकगा ।
6 H —अवघट्टा 7 P —तादि तत्ता तद्धि तात ।
8 P —अ? (?) खली
9 P —हस्ताभ्यां वाद्य वाद्यमतस्तद्देवता H.—.मतस्ता देवना

मध्यमाया प्रभुर्जिष्णु [1]सर्वदेवा त्वनामिका ।
[2]ऋषिस्थान कनिष्ठा स्यात्सूर्य करतलाधिप[3] ॥ ८४ ॥

मृदङ्गो मर्दलस्तूर्य मुरज शिवनिर्मितम् ।
तूर नद्ध महावाद्य द्विमुख पाटमागर ॥ ८५ ॥

रुद्रेण नाट्यनृत्यार्थं वाद्य मुरजसज्ञया ।
निर्मित कौतुकादेव तत्प्रज्ञा कल्पिताग्निरति ॥ ८६ ॥

वाद्य लोककृते [4]चान्त सुषिर काष्ठज तत ।
चर्मावनद्ध द्विमुख श्रुत तन्मुरजाकृति (ति) ॥ ८७ ॥

[5]वसास्थाने निर्मिताश्च चर्मणो [6]वध्रिका इमा ।
[7]गङ्गायमुनके मुख्ये[8] नागपाशाभिधा परा ॥ ८८ ॥

एवमानद्धवाद्येषु[9] मुरजाख्य प्रकीर्तितम् ।
साम्प्रत शेषवाद्यना किञ्चिल्लक्षणमुच्यते ॥ ८९ ॥

इति मुरजलक्षणम्[10] ॥

चर्मानद्धमुखा ढक्का प्रायेण भूपतेर्हिता ।
[11]नि स्वनो भूपतेर्वाद्य राज्यकार्येषु वाद्यते ॥ ९० ॥

वज्राकृतिस्तु ति(त्रि)नलिर्द्विमुखा नृत्यवाद्यगा[12] ।
पटहा [13]मार्गदेशाद्या भूपदेवगृहादिषु ॥ ९१ ॥

[14]आउजो लोकभाषाया [15]धाउजयश्च खाउजा(सदाउजपम्बाउजो) ।
मता पट्टाउजश्चेति स्वस्वनामानुसारिण ॥ ९२ ॥

---

1 H —मध्यदेवास्त्वनामिका ।
2 P —ऋषिस्थान
3 P.—करतलाभिध ॥
4 P —लोककृते वी (?) त
5 P —मसास्थान
6 H —वध्रिकास्त्विमा
7 P —गङ्गायमुनिके
8 H —मुख्या
9 P —एवमानद्धवाद्यऽदा
10. H uses मरुज for मुरज everywhere above
11. P —नि स्वानो नृपते॰
12 P —नृत्यवाद्यगा
13 P —मार्ग॰
14 P —आउजो
15 P —खधाउज पटा प्रना

तथैव भेर्यत्रासानि शेषाण्यन्तमुखानि[1] तु ।
दरा च [2]डमरी चैव डिण्डि[3] पादचारिणाम् ॥ ९.३ ॥

तथा टक्को बुधा [4]दुर्दुरी गुण्डली घट ।
[5]चर्मावनद्धान्यन्यान्यवनद्धे मतान्य पि ॥९.४॥

इति आनद्धवाद्यलक्षणम् ॥

व्यायाम [illegible] मानं रूपं यानि( )स्फुटम् ।
वाद्यभेदापरिज्ञानि [6]सम्यक्त्वान्न यातनम् ॥ ९.५ ॥

इत्यादि सम्यगालोक्य मन्येऽस्मिन्बहुवानयाः ।
[7]वाद्यवादनतोऽन्यो ह्येव तद्यथागमि ॥ ९.६ ॥ [illegible] ॥

[illegible] नु [illegible] [8] ।
[illegible] ([illegible]) विचार [9] ॥ ९७ ॥

[illegible] नि
[illegible] प्रवदन्त ।
[10]य इह [illegible] मधो
[illegible] च गुरुन्द [illegible] [11] ॥ ९.८ ॥

इति [12][illegible] चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ८ ॥

1 B — [illegible] 2 B — [illegible]
3 B — [illegible] 4 B — [illegible]
5 B — [illegible]
6 P — [illegible]
7 B — [illegible]
8 P — [illegible] 9 P — [illegible]
10 B [illegible] 11 P [illegible]
11 P [illegible] 12 B — [illegible]
13 B [illegible]

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्राकारत्रयभूषिते मणिचिते यद्देशनाभूतले[1]
सङ्गीतत्रयतत्परस्त्रिजगतीलोक सहर्षोऽजनि ।
सच्छत्रत्रितयोपशोभिततनू रत्नत्रयोद्योतक
[2]स्तस्या प्राप्तिसुबोधिदो जिनपतिर्देयादमेया[3] मुदम् ॥ १ ॥

यस्मात् पञ्चेन्द्रियप्रीतिर्भवेच्च दु खविस्मृति ।
सदा सौख्यकर तत्तु नृत्य मूलादथ ब्रुवे ॥ २ ॥

प्रवेशे तीर्थयात्राया तथा भूपाभिषेचने ।
विवाहे पुत्रजन्माद्ये उत्सवे नृत्यमिष्यते ॥ ३ ॥

[4]इन्द्राभ्यर्थनया पूर्व वसिष्ठाय महर्षये ।
उपदिष्टा [5]नृत्यविद्या ब्रह्मणा ज्ञानमूर्तये ॥ ४ ॥

नृत्य सम्यक् परिज्ञाय स्वपुत्राणा शतेऽपि तत् ।
निवेश्य तच्च पुत्रेभ्यो धात्रग्रे स व्यदर्शयत्[6] ॥ ५ ॥

शतपुत्रयुतो गत्वा स्वर्गदेशतस्तत ।
दर्शयामास तन्नृत्य शक्राग्रे स्वमुनेर्मुनि ॥ ६ ॥

[7]इन्द्रोपरोधात्तन्नृत्य लास्यताण्डवसयुत ।
रम्भोर्वशीमेनकाद्या [8]अपि पुत्रैरशामयत् ॥ ७ ॥

[9]नृत(च) नरकृत ज्ञेय नृत्य नारीकृत मत ।
तथा नाट्य नाटक च नरनारीविनिर्मितम् ॥ ८ ॥

---

1 H — देशनाभूतले
2 P — तस्याप्राप्ति०
3 P — ०दमदां
4 P — न्द्राभ्यर्थनया
5 H — नृत्यविद्या
6 H — व्यदर्शयत्
7 P — न्द्रोपरोधात्
8 H — अपि पुत्रै०
9 H — नृत्ते P — नृत्त

कपोलो [1]चिबुकं चेत्युपाङ्गा षडपि नामत ।
ग्रीवांसो पृष्ठमुदरमूरूजङ्घायुग[2] तथा ॥ १९ ॥

प्रत्यङ्गा षडमी ज्ञेया शीर्षभेदा क्रमादथ ।
शीर्षं दृग्दर्शन तारापुटभ्रूनासिकाधरा ॥ २० ॥

कपोलो [3]चिबुकं चैव वक्त्र रागश्च (वक्त्ररागश्च) शीर्षगा ।
क्रमादेतान्प्रवक्ष्यामि पूर्वग्रन्थानुसारतः ॥ २१ ॥

रेचित च परावृत्तमवधूतमधोमुखम् ।
निकुञ्चित तथोत्क्षिप्तमञ्चित[4] लोलित शिर ॥ २२ ॥

परिवाहितमाधूत धूतमाकम्पकम्पितो ।
[5]त्रयोदश स्यु शीर्षाणि तेषा लक्ष्माऽथ किञ्चन ॥ २३ ॥

---

1 P —चिबुकं चेत्युपाङ्गा   2 P —॰युग
3 P — चिबुकं वक्त्रराग चैव तु षा शीर्षगा ।   4 P —अञ्चितलोलित
5 Cf — धुत विधुतमाधूतमवधूत च कम्पितम् ।
आकम्पितमुद्वाहित च परिवाहितमञ्चितम् ॥ ४९ ॥
निहाञ्चित परावृत्तमुत्क्षिप्ताधोमुख तथा ।
लोलित चेति विज्ञेय चतुर्दशविध शिर ॥ ५० ॥
तिर्यग्नतोन्नत स्कन्धानतमारात्रिक समम् ।
पार्श्वाभिमुखमित्यन्ये प्रोक्ता पञ्चापर जगु ॥ ५१ ॥

Sangitaratnakara, 7 49 51 (Adyar ed)
Vol IV pp 17 18

Sangitaratnakara borrows the above verses from *Bharatarnava* of Nandikesvara, chp IV 204 206 p 92 Also cf *Bharatakosa* p 661— शिरोभेदा कर्माणि भरतमते । तद्व्याख्यातृमते चतुर्दश । नान्दमते नव । नन्द्यनुयायिन पञ्चापराणि च प्राहु । भरतस्य त्रयोदशकमभिमतम् पुन एकादशकर्माण्यधिकान्याह ।

Also cf , *ibid* p 661—

आकम्पित कम्पनाख्य धुत विधुतमञ्चितम् ।
परिवाहितमाधूतमवधूत निहाञ्चितम् ॥
अधोमुख परावृत्तमुत्क्षिप्त लोलित शिर ।
त्रयोदशविध वृत्त मुनिना समुदीरितम् ॥

—उमापति

रेचितं [1]तु शिरस्तिर्यग्भ्रान्तं स्याद्भ्रमितादिषु ।
[2]शीघ्रयानात् परावृत्तकाख्यं निवर्तने[3] ॥ २४ ॥

अधोमुखं [4]प्रणामार्थे भूम्यालोके निरूपितं ।
ऊर्ध्वालोके तथोत्क्षिप्तं मतान्तरं शिरोऽञ्चितम्[5] ॥ २५ ॥

[6]लोलनाल्लोलितं चैव दोलार्थे परिवाहितं ।
मदार्ते तिर्यगाधूतं धुतं कोपेऽथ विस्मये ॥ २६ ॥

भयेऽन्तरे चाकम्पं मंत्रादिषु च कम्पितं ।
पूर्णान्यर्था शिरस्याकुलान्ते भवेत् पद्म तु ॥ २७ ॥

इति शिरोलक्षणम्[7] ॥

पार्श्वानिभृतसंस्थान अन्ये प्राहुः ।
समन्तात्भ्रमितं भ्रान्तं तिर्यग्नतोन्नतम् ।
पार्श्वाभिमुखमुन्नीतं यत्स्यात्तत्परिवाहितम् ॥
समन्तात्भ्रामणात्कुर्वन् पर्यस्तम् ।
पार्श्वाभिमुखमुत्क्षिप्तमकम्पितं प्रकीर्तितम् ॥
— उदायन.

तिर्यङ्नतोन्नतं स्कन्धान्नतमाकुञ्चितं समम् ।
पार्श्वाभिमुखमानीतमन्यत्स्यात्परिवाहितं तु ॥
— शार्ङ्गदेव

For Bharata & Abhinavagupta's Comm. on the same, see *Nāṭyaśāstra*, Vol. II (G.O.S. no LXVIII), pp 3 ff.

1. P.—तु शिरस्तिर्यग् जाते H.—च शिरस्तिर्यग्याने
2. H.—शीघ्रयानात् 3. H.—निवर्तने.
4. P.—प्रमाणार्थे 5. P.—शिरोञ्चित
6. H.—लाघवाल्लोलितं
7. Pārśvadeva, in his *Saṅgītasamayasāra*, ६, ७, refers to thirteen types of heads but, in v. 17 and vv. 19 ff, describes only nine varieties, namely, आकम्पित, कम्पित, धुत, आधूत, अवधूत, आवृत्त, निहञ्चित, उत्क्षिप्त & अधोगत. Kumbha in his *Nṛtyaratnakośa*, १. १. ४०४ ff gives 14 types. The *Abhinayadarpaṇa* of Nandikeśvara, vv. 49-65, describes 9 शिरोभेद्s only.

क्रुद्धा दृप्ता च दीना च हृष्टा स्निग्धा भयान्विता ।
सलज्जा मुकुला शून्या विषण्णा मलिनाधरा ॥ २८ ॥

शङ्किता ललिता भ्रान्ता केकरा[1] विप्लुता (विप्लुता) चला ।
त्रस्ता च मलिना ग्लाना सेरा क्रूराभिनन्दिता ॥ २९ ॥

स्थिरोद्विग्ना परिम्लाना सकामा सभयाद्भुता ।
हास्या वीरा सकरुणा शान्ता रौद्रा जुगुप्सिता ॥ ३० ॥

षट्त्रिंशद् दृष्टयोऽमूस्तु सान्वर्थत्वात्सलक्षणा ।
इत्युक्ता व्यभिचारिण्य पूर्वा शेषा रसान्विता ॥ ३१ ॥

इति दृष्टिलक्षणम् ॥[2]

दर्शनं चाष्टधा साचि विलोकितनिर्वातिते ।
अवलोविकितमुल्लोक सम वृत्तानिवर्तिते[3] ॥ ३२ ॥

तिर्यगीक्षणत साचि [4]सम्मुख तु विलोकित ।
निर्वातित व्याघुटित सरल त्ववलोकितम्[5] ॥ ३३ ॥

[6]ऊर्ध्वदर्शनमुल्लोक विकाररहित[7] समम् ।
पुन प्रवृत्त [8]तद् वृत्त स्थिरस्थमनिवर्तितम् ॥ ३४ ॥

इति दर्शनलक्षणम्[9] ॥

---

1 H —भ्रान्ताकेकरा

2 For Bharata's list see *Natyasastra*, 8 41 95, *op cit*, Vol II, pp 7 14 Also see, *Bharatakosa*, p 853, *Sangita ratnakara*, ७ ३७७ ४३१, *op cit*, Vol IV, pp 135 150 *Bharatarnava* of Nandikesvara (Tanjore, 1957) Chp IV, vv 233 ff, pp 106 ff Kumbharaja *Nrtyaratnakosa*, १ ३ ५ ५९

3 P —वृत्तानुवर्तिते 4 H —सस्यद

5 P —त्ववलोकिते 6 P —ऊर्द्ध

7 H —विकारसहित 8 H —त त्र्त

9 *Sangitaratnakara*, 7 454 460 describes eight *darsanas* and calls them विषयानष्टाने ताराकर्माणि, distinguishing them from nine रसनिष्ठानि ताराकर्माणि described in *ibid*, vv 440 453

प्रवेशन समुद्वृत्त चलन वलन भ्रम ।
निष्क्राम प्राकृत पातो नवम च विवर्तनम्[1] ॥ ३५ ॥

ताराकर्मेति नवधाऽधुना तल्लक्ष्म सूच्यते ।
प्रवेशन प्रवेशान्त समुद्वृत्त तु निर्गतम्[2] ॥ ३६ ॥

विलोकने च चलन वलन[3] तिर्यगीक्षणात् ।
भ्रमश्च जायते मोहे नि क्रामो (निष्क्रामो) बाह्यदर्शनात् ॥ ३७ ॥

मूर्ध्वेक्षणे प्राकृत च [4]पातोऽधोवीक्षणाद्भवेत ।
[5]विवर्तन समुद्वृत्त नाट्यनृत्यानुग च तत ॥ ३८ ॥

इति ताराकर्मलक्षणम्[6] ॥

नवधा पुटकर्माणि निश्लेप कुञ्चित सम ।
प्रसृत विवर्तित च निमेषश्च विताडितम् ॥ ३९ ॥

भ्रान्त च स्फुरित चपा लक्षण कथ्यतेऽधुना ।
निश्लेप पुटपार्श्वस्य वक्रीभूत तु कुञ्चितम् ॥ ४० ॥

---

op cit Vol IV pp 155 ff These are—समम् साच अनुवृत्तम् अवलोकितम् विलोकितम् उल्लोकितम् आलोकितम् प्रविलोकितम् Bharata *Natyasastra* 8 105 111, *op cit* Vol II, p 15 gives the same classification For remarks of Vipradasa Vema and Saradatanaya see *Bharatakosa* p 269 Also see *Sangitasampradayasara* 6 118 121

1 H —निवर्तन 2 P —निग्रत

3 P —वलन

4 P —णता० 5 P —निवर्त्तन

6 ताराकर्म of nine types is referred to by Bharata *Natyaśastra* 8 96 ff *op cit* Vol II p 15 *Bharatakośa* p 247 quotes nine ताराकर्मs from Asoka where निवर्तनं is given for विवर्तन of Bharata Also see *Nrtyaratnakośa* 1 3 77 84 where it is विवर्तन

7 H —विभागेन

समं समावलोकाच्च प्रसृतं तु प्रसारणात् ।
निर्वर्तितं समुद्वृत्तं निमेषस्तु निमीलनम् ॥ ४१ ॥

वितालं च भवेद्रौद्रं भ्रान्त मोहादिसम्भ्रमम् ।
स्फुरितं स्पन्दितं चैतन्नृत्ये नाट्ये प्रयुज्यते ॥ ४२ ॥

इति पुटकर्मलक्षणम्[1] ॥

चतुरं रेचितोत्क्षेपौ भ्रुकुटि पातनं तथा ।
कुञ्चितं सहजं चेति भवेद् भ्रूकर्म सप्तधा ॥ ४३ ॥

चतुरं [2]त्वीषदुच्छ्वास रेचितं ललितं[3] मनाक् ।
उत्क्षेपश्चोर्ध्वदृष्टित्वाद् भ्रुकुटि कोपविह्वला ॥ ४४ ॥

अधोगति पातनं स्याद्वक्रीभूतं तु[4] कुञ्चितं ।
सहजं च स्वभावस्थं नाट्ये नृत्ये रसेषु तत् ॥ ४५ ॥

इति भ्रूकर्मलक्षणम्[5] ॥

---

1 The nine पुटकर्मs acc to Bharata, *Natyasastra*, 8 110 ff. are—

उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृत कुञ्चितं समम् ।
विवर्तित प्रस्फुरित पिहित सविताडितम् ॥ १११

Natyaśastra, Vol II (G O S), p 15

Also see, *Sangitaratnakara*, 7 440-446, *op cit*, Vol IV. pp 153-155 *Bharatakosa* p 371 quotes Vema who reads like Sārngadeva, वितान्तिम् for विनान्तिम् MSS of Natya sāstra give v l सावेनान्तिम् & सविनान्तिम् for सविताडितम् quoted from the text Also see, *Nrtyaratnakosa*, 1 3 67 68

2 P.—चापदुत्स्वासं   3 H —चञ्चि

4 H —च

5 For similar types of भ्रूकर्म see, *Natyasastra*, 8 119 128, *op cit*, Vol II pp 16-17 The रसभावप्रयोजन of each of these seven भ्रूकर्मs is also given Also, see *Sangitaratnakara*, 7 432-439, *op cit*, Vol IV pp 151-153 Also, *Bharatakosa*, p 449

विकूणिता च निभृता विकृष्टा सहजा नता ।
सोच्छ्वासा[1] चेति कथिता नासिका षड्विधा बुधे ॥ ४६ ॥

विकूणिता जुगुप्सायां निभृता निश्चला क्रमात् ।
विकृष्टा चाभ्यसूयायां प्रसन्ना सहजा मता ॥ ४७ ॥

नता श्लिष्टपुटा शोके सोच्छ्वासा[2] हर्षयोगत ।
नृत्ये नाट्ये प्रयोक्तव्या नासिकेयं रसेष्वपि ॥ ४८ ॥

इति नासालक्षणम्[3] ॥

सन्दष्टक निसर्गं च श्लिष्टं च परिवर्तितम्[4] ।
वेपितं चापि रोषादौ [5]पञ्चधाऽधरकर्म तु[6] ॥ ४९ ॥

इत्यधरलक्षणम्[7] ॥

कुञ्चितं कम्पितं फुल्लं क्षामं पूर्णं समस्तथा ।
कपोल[8] षड्विधस्तेन वामो वा दक्षिणोऽपि वा ॥ ५० ॥

---

1 P—सास्वसा 2 P—सास्वासा

3 Cf —नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासाथ विकूणिता ।
स्वाभाविका चेति बुधै षड्विधा नासिका स्मृता ॥ १३० ॥
—*Natyasastra* 8 130ff , Vol II p 18
Also see *Bharatakosa*, p 330 quoting *Vipradasa* and *Sangita ratnakara*, 7 465-470 Vol IV pp 160 61

4 H —परिकीर्तितं 5 P —पंचधाधरकम

6 H —न

7 Cf Bharata notes six *karmas* of अधर and also explains their uses in *Natyaśāstra* 8 141 146 They are—
विवर्तनं कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ।
सन्दष्टकं समुद्गं च षट् कर्माण्यधरस्य तु ॥
Natyaśāstra, Vol II p 19
Sarngadeva in his *Sangitaratnākara* 7 448 495, gives two opinions, first which follows Bharata and the second which gives only four types of अधर Also see *Bharatakośa*, p 12 for quotations from Kumbha Somesvara and Asokamalla 8 H —कपोले

कुञ्चित. शीतभीत्यादौ कम्पितो रोषभाषणे ।
फुल्लो हर्षे तु[1] रोगादो क्षाम पूर्णसमौ सुखात् ॥ ५१ ॥

इति कपोललक्षणम्[2] ॥

लेहन कुट्टन दष्ट खण्डन चु(चु)क्कित[3] समम् ।
छिन्न च सप्तधा कर्म चिबुकस्याथ लक्षणम् ॥ ५२ ॥

लेहन लेह्यलेहादौ भीतत्रस्तेषु कुट्टनम् ।
दष्ट तु दन्तदष्टादौ खण्डन रोदनादिषु ॥ ५३ ॥

[4]चु(चु)क्कित जृम्भितादौ च[5] स्वभावेषु सम मतम् ।
व्याधौ भयादिके[6] छिन्न व्यवहाराश्रित च तत् ॥ ५४ ॥

इति चिबुककर्मलक्षणम्[7] ॥

---

1 P —च

2 Cf क्षाम फुल्ल च घूर्णं च कम्पित कुञ्चित समम् ॥ षड्विध गण्डमुख्यस्य लक्षण मुच्यत । *Natyasastra*, 8 136-137 Vol II p 19
One of the Mss of Natyasāstra reads पूर्ण for घूर्ण
Also see, *Sangitaratnakara* 7 461-465 and *Bharatakośa*, p 107.

3 H —चुक्ति   4 H —चुाचत

5 H —तु   6 P —भयादषु

7 Cf *Natyaśastra*, 8 147 153, but *Sangitaratnakara*, 7, 496-502 gives कुट्टनम्, खण्डनम्, छिन्नम्, चुक्कितम् ग्रहणम्, समम्, दष्टम् & निष्कर्षणम् among दन्तकर्मs whereas it gives the following eight varieties of चिबुक—

[illegible] चिबुक लक्ष्यत तत ।
उक्तप्राय मुखार्थं तु वक्ष्ये स्वमतानुसारत ॥ ५०७ ॥
व्यादीर्ण श्लथित वक्र सहत चञ्चलहतम् ।
स्फुरित चालन लोलमवं चिबुकमष्टधा ॥ ५०८ ॥

Sangitaratnākara Adyar ed, Vol. IV pp 173 ff

Also cf —व्यादीर्ण श्लथित वक्र सहत चञ्चलहतम् ।
स्फुरित चालन लोलमवं चिबुकमष्टधा ॥

Kumbha quoted in *Bharatakośa*, p. 215

प्रसन्न सहज रक्त श्याम वक्त्र चतुर्विधम् ।
प्रसन्नमद्भुतप्रासौ सहज तु स्वभावजम् ॥ ५५ ॥
रक्तमन्युप्ररोपादो श्याम दु खादिसम्मृतौ[1] ।
एव [2]स्वभेदयुक् शीर्ष प्रथमाङ्ग प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥

इति सभेदप्रथमाङ्गशीर्षलक्षणम्[3] ॥

शिर कमानुगानीति ग्रीवाकर्माणि तानि तु ।
ज्ञेयानि तद्विचारज्ञै रसे कण्ठे च[4] तानि तु ॥ ५७ ॥

इति ग्रीवाकण्ठस्कन्धलक्षणम् ॥

द्वितीयाङ्गस्य हस्तस्य सज्ञा लक्ष्माप्यथोच्यते[5] ।
हस्तकर्माणि चारश्च क्रियावाह्वादिहस्तका[6] ॥ ५८ ॥
अथ क्षेपो दोलन च रक्षा विक्षेपधूनने[7] ।
परिग्रहाकर्षणे च [8]वियोगाच्छेदन ध्रुवम् ॥ ५९ ॥
तर्जन स्फोटन यान [9]पार्थक्य विरतिर्भ्रम ।
वृत्ति प्रवृत्तिरुद्वृत्तिर्क्षेपन चेति विंशति ॥ ६० ॥
हस्तकर्माणि चैतानि युज्यन्ते नाट्यनृत्ययो ।
एषामन्वर्थनामत्वान्न लक्ष्म पृथगीरितम् ॥ ६१ ॥

इति हस्तकर्माणि ॥[10]

ज्यायन quoted in *Bharatakosa* p 215 however, follows Bharata and our text

1 H —॰सस्मृत

2 H —स्वभावयुक्

3 This has been described under मुखरागप्रकरणम् in *Sangita ratnakara*, 7 526 531, Vol IV pp 180 181 Bharata *Natyaśāstra*, 8 161 166, Vol II, p 22, gives the four types of मुखरागs.

4 P —कठेपि Cf Bharata *Natyaśastra*, 8 170 177, Vol II pp 23 24

5 P —लक्ष्मायथो॰

6 H —॰वह्वादिहस्तका ।

7. H —॰विक्षुपने तथा ।

8 H —वियोगच्छेदन

9 H —पार्थक्य विरति भ्रम ।

10. The *Sangītaratnakara*, 7 543 545 gives twenty करकर्मs—

उरोग [1]पृष्ठगश्चापि तथा पार्श्वगतोऽपि हि ।
हस्तस्य चारस्त्रिविधो नृत्ये नाट्ये प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

इति हस्तचारः ॥[2]

वूनन श्लेषविश्लेषौ क्षेपो रक्षणमोचने ॥ ५४३ ॥
परिग्रहो निग्रहश्चोत्कृष्टाकृष्टिविकृष्य ।
ताडन तोल्न छदभेदौ स्फोटनमोटन ॥ ५४४ ॥
स्य द्विसर्जनमाह्वान तर्जन चेति विंशति ।

Sangitaratnakara, op cit, IV p 189

Kumbha in *Nrtyaratnakośa* gives the above verses with slight changes Also see, *Bharatakosa*, p 774, for a quotation from Aśokamalla See also, *Natyaśastra*, 8 165-168

1 H —पृथुगश्चापि

2. Sudhākalasa here follows Bharata, *Natyasāstra*, 9. 169, in so far as he accepts three basic *hastacaras*, but differs from him in giving पृष्ठग for अधोमुख Śarngadeva in his Sangitaratnākara says that others added two more to Bharata's list, namely, अग्रग and अधस्तल, which, in Bhatta's (Abhinavagupta's) opinion, were included in उत्तान and अधोमुख. Śārangadhara himself gives fifteen *hastacaras*—

उत्तानोऽधस्तल पार्श्वगतो हस्ताऽग्रतस्तल ॥ ५३४ ॥
स्वसमुखतलश्चोर्ध्वमुखोऽधोवदनस्तथा ।
पराङ्मुख समुखश्च हस्तोऽन्य पार्श्वतामुख ॥ ५३५ ॥
ऊर्ध्वगोऽधोगत पार्श्वगतो हस्तोऽग्रगोऽपर. ।
समुखागत इत्येतान्प्रचारान्दश पञ्च च ॥ ५३६ ॥
लक्ष्यलक्षणतत्त्वज्ञ शार्ङ्गदेवोऽभ्यभाषत ।

Sangitaratnakara, IV. pp 182-183

The Bharatakosa, p. 774 quotes *Tripralasa* who in turn quotes Śarngadeva and then adds—

उत्तानाऽध पार्श्वतलौ त्रिप्रकारा इम करा ॥
परे तदार्ध्वगार्श्वाधामुखा इति करास्तु पट् ।
अन्ये स्वसतलाया ये ऊर्ध्वगाधोगतादय ॥

[1]व्यावर्तितोद्वेष्टिता चावेष्टिता परिवर्तिता ।
हस्तक्रिया चतुर्द्धैवं लक्ष्म नामानुसारत. ॥ ६३ ॥

इति हस्तक्रियालक्षणम् ॥[2]

प्रसारितोऽपविद्धश्चाधोमुखस्तिर्यगञ्चितो ।
ऊर्ध्वं पृष्ठानुग पार्श्वानुगस्तु स्थिरचञ्चलो ॥ ६४ ॥

दशधैवं बाहुचारो लक्ष्म नामानुगं मतम् ।
हस्तकाना चतु षष्टिरथ संज्ञादिनोच्यते ॥ ६५ ॥

इति बाहुचारलक्षणम् ॥[3]

पताकस्त्रिपताकश्च तथोक्त कर्त्तरीमुख ।
अर्द्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डश्च मुष्टिक ॥ ६६ ॥

शिखराख्य· कपित्थश्च तथैव खटिकामुख. ।
शू(सू)चीमुख पद्मकोश· [4]सर्पशिरास्तथैव च ॥ ६७ ॥

मृगशीर्षश्च [5]ला(का)ङ्गूलोऽलपद्मश्चतुरस्तथा[6] ।
भ्रमरो हंसवक्त्रश्च हसपक्षस्तथा मत ॥ ६८ ॥

उत्तानादिप्रचारेषु भवन्त्यन्तर्गता इति ।
निर्णीय विप्रदासेन प्रचाराण्यदुदीरिता ॥

भट्ट इत्यभिनवगुप्ताचार्य स तु नाट्यशास्त्रव्याख्याने नवमेऽध्याये उत्तानशब्दार्थाभ्यायां त्रैविध्य वक्ति ।

—विप्रदास

1. H.—व्यावर्तिता द्वेष्टिता०
2. See *Bharatakośa* p 774, under हस्तकरणानि for a quotation from Asoka Also see, *Sangītaratnākara*, 7. 537-542, and *Nāṭyaśāstra* 9 213-219, Vol II. pp 80-81
3. For *Bāhubhedas* see, *Sangītaratnākara*, 7 335-338, Vol. IV p 99, and *Bharatakośa* p. 419, quoting Vipradāsa and Someśvara Someśvara refers to only eight *Bāhubhedas*, while Śārṅgadeva refers to six more given by 'others'.
4. H—सर्पशिरस्तथैव०
5. P—मृगशीर्षलाङ्गूलो०
6. H.—चतुरस्रथा corrected by somebody as चतुरस्तथा

सन्दंश सुमुखश्चोर्णनाभ पक्षिरुतस्त्विति[1] ।
[2]तेऽप्यसंयुतहस्ताना चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ॥ ६९ ॥[3]

अथ लक्ष्म पताकस्य [4]साङ्गुष्ठाङ्गुल्य समाः ।
वक्रा त्वनामिका शेषं त्रिपताकं पताकवत् ॥ ७० ॥

पृष्ठगा तर्जनी शेषं पूर्ववत्कर्त्तरीमुखे[5] ।
वक्राङ्गुल्यस्त्वर्द्धचन्द्रे गलहस्तार्द्धचन्द्रवत् ॥ ७१ ॥

अराले नम्रयाङ्गुष्ठस्तर्जन्या मिलितो भवेत् ।[6]
शुकतुण्डेऽनामिका तु वक्रा शेषमरालवत्[7] ॥ ७२ ॥

---

1. P.—॰रुतस्थिति । 2 H.—तेषु मयुत॰
3 This list of names of *asamyuta-hastas* slightly differs from those of Bharata, *Natyasâstra*, 9 4-7 and Śārngadeva, *Sangîtaratnakara*, 7. 78 61, instead of सुमुख and पक्षिरुत, we find मुकुल and ताम्रचूड in the texts of Bharata and Sārngadeva. Also cf.—

त्रिशद्दामोदरेणोक्ता अमी हस्ता असयुता ।
असयुता अर्थवशादेते स्यु सयुता अपि ॥

—*Sangitanarāyana* quoted in *Bharatakosa*, P. 797

Nandikesvara, in his *Abhinayadarpana*, vv 89-92, (Manmohan Ghosh's second revised ed., Calcutta, 1957), p. 93, gives 28 *asamyuta hastas* For illustrations see Ghosh's ed, op. cit., plates opposite p 72

4. P—साङ्गुष्ठगुल्य समा । *Natyasastra*, 9 18, says कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठ Sangitaratnākara, op cit., follows Bharata
5. Nandikesvara, *op cit* v :105 defines *karttari*॰ differently—cf. त्रिपताके कनिष्ठा चेद् वक्रिताऽर्धपताकिका । × × अस्यैव चापि हस्तस्य तर्जनी च कनिष्ठिका । बहि प्रसारिते द्वे च स कर कर्त्तरीमुखः ॥ १०५ ॥ Also cf *Nâtyasâstra*, 9. 39, and *Sangitaratnâkara*, 7. 119-121
6 Cf. आद्या धनुर्नता कार्या कुञ्चितोऽङ्गुष्ठकस्तथा । शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता ह्यरालेऽङ्गुल्य करे ॥ *Natyasâstra*, 9 46, also see *Sangitaratnakara*, 7 122-123, *Abhinayadarpana*, v 114
7 Cf *Abhinayadarpana*, v. 115 and illustration, *op. cit*; *Sangitaratnâkara*, 7 137-138, *Nātyaśastra*, 9. 53.

मुष्टिकेऽङ्गुष्ठ उपरि तदन्यस्ताङ्गुलीषु च ।[1]
शिखरेऽङ्गुष्ठकस्तूर्ध्वं शेष मुष्टिस्वद्भवेत्[2] ॥ ७३ ॥

अङ्गुष्ठपार्श्वगाङ्गुल्या[3] कपित्थे पूर्ववत् पर ।
कनिष्ठानामिका चोर्ध्वे वक्रे द्वे खटिकामुखे[4] ॥ ७४ ॥

शू(सू)चीमुखे तर्जनी च सरलान्यच्च पूर्ववत्[5] ।
ईषन्नम्रा पद्मकोशेऽङ्गुष्ठेऽङ्गुलीश्च मेलयेत्[6] ॥ ७५ ॥

नम्राङ्गुल्योऽङ्गुष्ठलग्ना सान्नर्थे सर्पशीर्षके[7] ।
मृगशीर्षे कनिष्ठोर्ध्वाऽङ्गुष्ठश्चोर्ध्वोऽन्यच्च(त्) पूर्ववत्[8] ॥ ७६ ॥

काङ्गुले तर्जनीमध्याङ्गुल्यावङ्गुष्ठकेवने[9](तने) ।
आवर्तिता करतले त्वङ्गुल्यश्चालपद्मके[10] ॥ ७७ ॥

---

1 Cf *Abhinayadarpana* v 116 *Nāṭyaśāstra* 9 55 *Sangīta ratnakara* 7 128 129 however specifies that 'निपीड्य मध्यमां तिष्ठेदङ्गुष्ठ

2 *Sangītaratnakara*, 7 130 *Natyasastra*, 9 57 *Abhinaya d*, v 118

3 P —°ङ्गुल्या The definition here is not quite explicit though the author intends to say that the thumb and the adjoining finger touch each other cf *Natyaśastra*, 9 59 *Sangītaratnakara* 7 132 *Abhinaya d* v 121

4 *Natyaśastra* 9 60 *Sangīta ra* 7 134 *Abhinaya d*, v 124 defines a *Katakamukha* as—कपित्थ तर्जनी चाथमुत्क्षिप्ताङ्गुष्ठमध्यमा । कन्यामुखहस्तोऽय कीर्तितो भरतागमे ।

5 6 7 See *Abhinaya d*, vv 127 134, 137 *Sangīta ra* 7 147, 142, 152, *Natyaśāstra*, 9 64 ff, 79 ff, 84 ff

8 H reads अपरस्तूर्ध्वम्, Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 86 ff, *Sangīta ra* 7 159 *Abhinaya-d* v 139

9 P —°ङ्गुष्ठे तने । H °ङ्गुष्ठे घन Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 88 ff, *Abhinaya-d*, v 144 *Sangīta ra* 7 140

10 *Sangīta ra*, 7 144 calls it अलपद्म also *Nāṭyaśāstra*, 9 91, *Abhinaya-d*, v 146 calls it अलपद्म

चतुरे प्रसृतास्तिस्रोऽङ्गुल्यश्चोर्ध्वा कनीयसी[1] ।
भ्रमरे मध्यमाङ्गुष्ठलग्ना नम्रा प्रदेशिनी ॥ ७८ ॥

तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठलग्नाग्रा[3] हंसवक्त्रके ।
हंसपक्षे कनीयस्यूर्ध्वाङ्गुल्य कुञ्चिता मनाक्[4] ॥ ७९ ॥

तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंश सन्दंशे मिलिता परा[5] ।
अङ्गुष्ठेऽङ्गुल्योर्न(यो न)म्रसहता मुकुले समा[6] ॥ ८० ॥

पद्मकोशेऽङ्गुल्यो नम्रास्ताम्रचूडनाभिके ।
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा पक्षिरुते परा ॥ ८१ ॥

---

1 *Abhinaya d* v 149 describes as—तर्जन्याद्यास्तिस्र ऊर्ध्वा च नष्टा प्रसृता यदि ॥ १४९ ॥ अङ्गुष्ठोऽनामिकामूले तिर्यक् चेच्चतुरः करः । *Natyasastra* 9 93 ff also gives a similar definition also cf *Sang ta ra* 7 154 ff

2 *Sang ta ra* 7 167—अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्या श्लिष्टाग्रा तर्जनी नता ॥ १६७ ॥ यत्राद्य विरले शेष स करो भ्रमरो भवेत् । Also cf *Abhinaya d* v 152 53—मध्यमाङ्गुष्ठयोर्योग तर्जनी वाकिताकृति ॥१५२॥ शेषा प्रसारिता यत्र भ्रमराभयहस्तक । Bharata *op cit* 9 101 writes—मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी । ऊर्ध्वमन्य प्रकीर्णे च द्वयङ्गुल्यौ भ्रमरे कर । १०१ ॥

3 *Sang ta ra* 7 161 ff *Natyasastra* 9 104 *Abhi aya d* vv 154 155

4 Cf *Natyaśastra* 9 106—समा प्रसारितास्तिस्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी । अङ्गुष्ठ कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृत ॥ १०६ ॥ Also see *Abhinaya-d* vv 157 58 *Sang ta ra* 7 163 ff

5 Cf —पुन पुन पद्मकोश सश्लिष्य विरलं यदि ॥ १ ९ ॥ सन्दंशाभयहस्तोऽयं कीर्तितो नृत्यकोविदै ॥—*Abhinaya-d* vv 159 60 According to Bharata तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशस्त्वराले यस्य यदा भवेत् । आभुग्नतलमध्यस्थ स सन्दंश इति स्मृत ॥ *Natyaśastra* 9 110 ff Bharata further gives three types of *san damsas*

6 *Abhinaya d* v 161 Bharata writes—समागताग्रास्संहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि । ऊर्ध्वा हंसमुखस्यैव स भवेन्मुकुल कर । *Natyasastra* 9 117 Also see *Sang ta ra* 7 160

7 *Natyaśastra* 9 120 *Sang ta ra* 7 173 74

(इति असंयुतहस्ताः ।[1])

इत्यसयुतहस्ताना लक्ष्मोक्त्वाऽथ त्रयोदश ।
सयुता कथयिष्यन्ते हस्ताश्च सप्तविंशति [2] ॥ ८२ ॥

अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कट खटिकासन [3] ।
खटिकावर्धमानश्चोत्सङ्गश्च[4] निषधस्तथा ॥ ८३ ॥

दोला (दोल) पुष्पपुटश्चैव मकरो गजदन्तक ।
वर्धमान सुनन्दश्चेत्युक्ता हस्तास्त्रयोदश[5] ॥ ८४ ॥

चतुरस्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तल्मुखौ स्मृतौ ।
स्वस्तिको विप्रकीर्णौ चाप्यरालखटिकामुखौ ॥ ८५ ॥

---

1 Also see, Kumbhakarna's *Nrtyaratnakośa*, Vol I (Rajasthan Puratana Granthamala no 24), pp. 43 52

2. H in margin reads—२४
१३
२७
—
६४ हस्तक

The *Natyaśastra*, ch. 9 names 13 *samyuta hastas* and 64 (32) *Nrtta hastas* but the *Abhinaya darpana* gives 23 *samyuta hastas* and 13 *Nrtta hastas* Acc to *Sangita ratnākara*, 7 90 there are 30 *Nrtta hastas*

3 H —स्वाटिकामुख । 4 H —॰श्चोत्सगाग

5 The *Sangitaranākara*, 7 82 84, read स्वास्तिक for खटिकासन डोल for दोला, अवहित्थक for सुनन्द Our text vv 83 84 above are almost similar to *Natyasastra* 9 8 10 with the difference that the *NS* reads स्वास्तिकस्तथा for खटिकासन दोल for दोला, अवहित्थ for सुनन्द For the list of 23 *samyuta hastas* of Nandikesvara, see *Abhinaya darpana* vv 172 175 *It is* surprising to find *Abhinaya darpana* stating त्रयोविंशतिरित्युक्ता पूर्वगैर्भरतादिभि ॥ १७५ ॥ when Bharata s *NS op cit* gives only 13 of them The *Bharatarnava*, ch 2, pp 28 42, gives 16 *samyuta hastas* and 27 *asamyutahastas* in ch 1 pp 1 27

ललितो चेव शून्याम्या (सूच्यास्यो)[1] रेचितावर्धरेचितो ।
उत्तानावञ्चितो चेव पल्लवो सुनितम्बको ॥ ८६ ॥

लताख्यो करिहस्तो च पक्षवञ्चितको तथा ।
कुञ्चितो गरुडपक्षो दण्डपक्षो तथव च ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वमण्डलिनो पार्श्वमण्डलिनो तथेव च ।
उरोमण्डलिनो चोर पार्श्वार्धमण्डलौ तथा[2] ॥ ८८ ॥

मुष्टिकस्वस्तिका चेव नलिनीपद्मकोशको ।
[3]शीपानुवल्तितो स्यातामुल्वणा चेति सयुता[4] ॥ ८९ ॥

सप्तविंशतिसङ्ख्यास्ते चेत्त्र मिलिता युता ।
चत्वारिंशत् करा जाता एषा लक्ष्माथ कथ्यते ॥ ९० ॥

पताकाकारहस्ताभ्या श्लिष्टाभ्यामञ्जलिर्नतो[5] ।
कपोतो मध्यसुषिरो[6] विपरीतो करौ यदा ॥ ९१ ॥

[7]कर्कटे च कराङ्गुल्यो भवन्त्यन्योन्यमध्यगा ।
अरालो मणिबन्धस्थौ हस्ता चेत्खटिकासन[8] ॥ ९२ ॥

---

1 P —शून्यास्यौ
2 H —चार पार्श्वार्द्धमलिनौ तथा ।
P —चार । पार्श्वार्द्धमण्डलौ तथा ।
3 H —शीपानुवल्तिता 4 H —उल्वणावासयुता ॥
5 For *Anjali ha ta* see *Bharatakośa* p 8 quoting from Uma Śarngadeva Jyayana Someśvara and Haripala *Natya śa tra*, 9 128 ff *Abhi aya-d* v 176
6 P and H —मध्यसुषिर For *Kapola* compare *Bharatakosa* p 107 *Natyasastra* 9 131 *Abhinaya d* v 177
7 Cf *Bharatakosa* p 116 *Natyasastra* 9 133 34 *Abhinaya d* v 178
8 H —खटिकासम ॥ *Khatikasana hasta* is not mentioned by other writers But the definition given here is similar to that of *Svastika hasta* compare *Bharatakośa* p 759 quoting from Vipradasa Vema Asoka and Sarngadeva Also cf *Natyasastra* 9 135

खटिकावर्द्धमानश्चेत् सन्मुखो खटिकामुखौ[1] ।
उत्सङ्गस्थौ करौ चेत् स उत्सङ्गो जिनमूर्तिग ॥ ९३ ॥

[2]निषधोऽयं पद्मकोशतुल्यौ स्मौ करौ तथा ।
द्वे द्वे स्मे समेऽङ्गुल्यौ दोलाख्य[3] समहस्तयो ॥ ९४ ॥

जगाञ्जलौ पुष्पपुटौ[4] नम्रौ हस्तावध स्थितौ ।
ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ च मकरे[5] पताकास्यावधोमुखौ ॥ ९५ ॥

पताकौ मणिबन्धस्थौ हस्तौ चेद्गजदन्तक[6] ।
[7]वर्द्धमाने करे स्याता हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ॥ ९६ ॥

[8]सुनन्दे मणिबन्धस्थौ शुकतुण्डौ करौ मतौ ।
इति त्रयोदशकराम्संयुता नाट्यनृत्ययो ॥ ९७ ॥

(इति त्रयोदशसंयुतहस्ताः ।)

---

1. P —सम्मुखौ खटिकामुखौ । H omits खटिकामुखौ ।
For *Khatakamukha hasta* see, *Bharatakosa*, p. 159 quoting Śārngadeva
2. H — निषद्धाय Cf *Bharatakosa*, p 336 quoting from Vema, Asoka, Sārngadeva, and Jyāyana Also, *Natyaśastra*, 9 141, 147
3. Cf., *Bharatakosa*, p. 285 quoting Śārngadeva only on *Dola hasta*, also *Natyaśastra*, 9 148
4. *Natyasastra*, 9. 150 defines it as यस्तु सर्पशिरा प्रोक्तस्तयाङ्गुलिनिरन्तर । द्वितीय पार्श्वसाश्लिष्ट स तु पुष्पपुट स्मृत ॥ whereas *Abhinaya d*, v 182 agrees more with our text Also cf, *Bharatakosa*, p 375 quoting Sarnga. and Vipradasa
5. Cf Śārnga. and Vema, in *Bharatakosa*, p 450, *Natyasastra*, (*NS*), 9 152
6. *Cf NS, 9 154 Asoka, Somesvara, Veda, Kumbha,* Vipradasa & Sarngadeva in *Bharatakośa* p. 164
7. Cf ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ । NS 9 158 also, Asoka, Sarngadeva and Vipradasa in *Bharatakosa* p 588
8. *NS*, 9 156 describes *Avahittha* for *Sunanda*, cf, शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्याभिमुखाञ्चितौ । शनैरधोमुखाविद्धौ साऽवहित्थ इति स्मृत ॥ १५६ ॥

वामोऽवामे [1]परो वामे चतुरस्रौ[2] करौ समौ ।
हसनवक्त्रौ समुद्वृत्तावुद्वृत्तौ[3] च तदा करौ ॥ ९८ ॥

अन्योन्य सन्मुखीभूतो करो तल्मुखो[4] तदा ।
मणिबन्धे [5]भ्रमराख्यो स्वस्तिको[6] स्वस्तिकाकृती ॥ ९९ ॥

पूर्वं तु स्वस्तिकोभूत्वा पर्यस्तो चेत्प्रकीर्णकौ[7] ।
खटिकाख्योऽ[8]प्यराल्श्चेदराल्खटिकामुखा[9] ॥ १०० ॥

[10]आवर्तितो तु [11]ललितावबाङ्मुखतलौ करौ ।
मध्याङ्गुष्ठो च शूच्याख्यो(सूच्याख्यो)[12] करो कुञ्चितकूर्परो ॥ १०१ ॥

---

1 H —परौ

2 Cf वक्षसाऽभ्याङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ खटकामुखौ । समानरूपरतौ तु चतुरस्रौ प्रकीर्तितौ ॥ NŚ 9 184 also *Bharatakosa*, p 198 for descriptions by Somesvara, Jyayana Asoka and Sarngadeva

3 Cf हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ ताम्रवृत्तवत् । उत्तानाविति विज्ञेयावथवा ताल वृन्तकौ ॥ १८५ ॥ NŚ 9 185 also see, *Bharatakośa* p 78

4 P —तमुखौ Cf NŚ 9 186 *Bharatakosa* pp 242 43

5 *Bhramara* is not mentioned in verses 85 ff above, but here Sudhakalasa seems to treat *bhramara hastas* for *bhramara hasta* see, *Bharatakosa* p 448.

6 See *NS* 9 188 *Bharatakosa* p 757

7 Also cf NŚ 9 187 calling them *Viprakirnkau* See also *Bharatakosa* p 614 on *Viprakirnau hastau*

8 H —॰पराल्श्चदराल

9 Cf NŚ, 9 188 190 *Bharatakosa* p 27 *Sangitaratnakara* 7 225 229

10 H —आवर्तितौ तु ल्लितव॰

11 Others add *aviddha vakrau* see NŚ 9 190 *Bharatakosa* p 62 NŚ, 9 209 gives *Lalitau* also *Sangita ra* 7 278 80 and *Bharatakosa* p 572

12 P —शून्याख्यौ See NŚ 9 191 192 *Bharatakosa* p 737, *Sangitaranakara*, 7. 232 234

भ्रान्तौ हस्तौ हंसपक्षौ रेचितौ[1] पार्श्वनिम्नतौ ।
रेचितोद्वर्तितौ स्यातां करौ तावर्धरेचितौ[2] ॥ १०२ ॥

त्रिपताकौ कपोलस्थौ चेत्तावुत्तानवञ्चितौ[3] ।
मणिबन्धे पद्मकोशौ शिथिलौ पल्लवौ[4] करौ ॥ १०३ ॥

नितम्बे कोशबन्धाच्च करौ प्रोक्तौ नितम्बकौ[5] ।
[6]लताख्यौ त्रिपताकौ चेल्लम्बितौ भ्रामितौ तत ॥ १०४ ॥

[7]त्रिपताकौ दोलितश्च पार्श्वस्थौ करिहस्तकौ[8] ।
यौ करौ शीर्षसम्प्राप्तौ स्यातां तौ पक्षवञ्चितौ[9] ॥ १०५ ॥

[10]कुञ्चितौ तौ तु शिरस पूर्वौ च परिवर्तितौ ।
तौ करौ गरुडपक्षौ[11] पताकौ पक्षवच्चलौ ॥ १०६ ॥

---

1. Cf *NS*, 9 193 *Bharatakośa*, p 559 *Sangītaratnākara* 7 235 36
2. Cf. चतुरस्रा भ्रमद्भ्राम हस्तद्वयस्य रेचनं । कार्यौ नृत्तहस्तैरर्धरेचकसंज्ञितौ ॥ १९४ ॥ *NŚ*, 9 194 also *Sangītaratnākara* 7 237 also see, *Bharatakośa* pp 31-32 quoting from Aśoka Vipradāsa and Someśvara
3. Cf *NŚ*, 9 195 *Bharatakośa*, p 71 quoting Someśvara and Aśoka *Sangītaratnākara*, 7 244 245
4. H —स्थौ चेत् पल्लवौ करौ cf मणिबन्धनमुक्तौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ । *NŚ*, 9 196 cf तर्जन्या पुरतो वाप प्रोक्तौ नामतावाप । शिथिलौ मणिबन्धे तु पद्मकोशौ तु पल्लवौ । Someśvara quoted in *Bharatakosa*, pp 360 361 *Sangītaratnākara*, 7 239 242
5. P reads निम्ब कोशबन्धाच्च etc H —नितम्ब केशबन्धाय *NŚ* 9 196 197 describe, *Nitambau* and, *Keśabandhau* also, *Sangītaratnākara*, 7 238 39 and 242-43 see *Bharatakosa*, p 331
6. Cf *NŚ*, 9 198, *Bharatakośa*, p 565 and *Sangītara* 7 246 47
7. P — त्रिपताका
8. P —करहस्तकौ Cf *NŚ*, 9 199 Also see *Bharatakośa* pp 113 114 for quotations from Aśoka Vipradasa and Kumbha, and *Sangītaratnākara* 7 248 254
9. *NŚ*, 9 200 *Sangītaratnākara* 7 255 *Bharatakośa*, p 343
4. *Kuñcitau hastau* are not treated by Bharata and others. But cf *NŚ*, 9 201 on *Pakṣa pradyotakau*
5. Cf. *NŚ*, 9 201, *Sangītaratnakara*, 7 259 60 *Bharatakośa*, p 168

[1]दण्डपक्षौ हंसपक्षौ व्यावृत्तौ परिवर्तितौ ।
आरालावूर्ध्वदेशस्थावूर्ध्वमण्डलिनौ[2] तदा ॥ १०७ ॥

तावेवावर्तितौ पार्श्वे पार्श्वमण्डलिनौ[3] करौ ।
[4]उरोमण्डलिनौ वक्षस्यरालौ परिवर्तितौ ॥ १०८ ॥

ज्ञेयौ हस्तौ तथान्वर्थावुर पार्श्वार्धमण्डलौ[5] ।
खटिकाख्यौ मणिबन्धे मुष्टिकस्वस्तिकौ[6] तत ॥ १०९ ॥

पद्मकोशौ तथा स्याता नलिनीपद्मकोशको[7] ।
मुष्टिकस्वस्तिकौ शीर्षे शीर्षानुवलितौ[8] मतौ ॥ ११० ॥

ऊर्ध्वदेशे प्रसृतौ तूद्वेष्टिताङ्गौ[9] तथोल्बणौ[10] ।
इत्युक्ताः सयुता सर्वे चतुःषष्टिकराश्चिति ॥ १११ ॥

एकस्मिहस्तकास्त्वेते हस्तेऽर्वाङ्मुखसम्मुखा ।
ऊर्ध्वाधोमध्यगा पञ्चभास्या दश च तद्भिद[11] ॥ ११२ ॥

---

1. H. reads व्यावर्त्तौ for व्यावृत्तौ Cf. *NŚ*, 9 202, *Sangītaratnākara*, 7 257-258, *Bharatakosa*, p 266
2. *NŚ*, 9 203, *Sangītaratnakara*, 7 260 61, *Bharatakośa*, p 87.
3. *NŚ*, 9 203, *Sangīta ra*, 7 262 63, *Bharatakosa*, p 368.
4. *NŚ*, 9 204, *Sangīta ra*, 7 264-67, *Bharatakosa*, p. 84
5. H —तथान्वर्थावुदर पार्श्वमडलौ
   NŚ, 9 205, *Sangīta ra*, 7 267 269, *Bharatakosa* p 84
6. *NŚ*, 9 206 *Sangīta ra*, 7. 270-271 *Bharatakośa*, p 500
7. *NS*, 9 207, *Sangīta ra*, 272-276 *Bharatakosa*, p. 311
8. H.—शीर्षानुवल्गितौ *NŚ*, 9 209 mentions *lalitau*, cf, कूर्परस्वास्तिक गतौ लताख्यौ वलितावितिं ॥ २०९ ॥ also *Sangīta ra*, 7 281-282, *Bharatakosa*, p 590
9. H —तूद्वेष्टिता तौ॰
10. *NŚ* 9 208, *Sangītaratnākara*, 7. 277-78, *Bharatakośa*, pp 84-85.
11. Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 169 (G.O.S. ed, Vol II, p 65)—
    उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च। हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यनृत्तसमाश्रय ॥
    In the G.O.S. ed, p. 69, in the foot-note on *NŚ*,

इति चतुःषष्टिहस्तकलक्षणम्[1] ॥

स्वभेदयुगद्वितीयाङ्गमुक्त्वाङ्गानां चतुष्टयम् ।
प्रत्यङ्गभेदमयुक्तमतो ब्रूमः क्रमादथ ॥ ११३ ॥

हृदयोदरपार्श्वाणि कटिरूरुयुगं पुनः ।
जङ्घायुगं पदा (पद) कर्म स्थानकानि पदो यथा[2] ॥ ११४ ॥

[3]उद्वाहितं समं चवाभुग्नं निर्भुग्नमुन्नतम्[4] ।
वक्षः पञ्चविधं चेत्स्युद्वाहितं तूर्ध्वदर्शने ॥ ११५ ॥

---

9 181 we find ज ms giving a verse noting five *hasta pracaras* whereas म ms gives a verse giving three only On p 71 of this ed we find NŚ 9 182, giving five *hasta pracāras* quoted with अन्ये तु It would therefore seem that the tradition of ज ms in NS 9 181 is not original It is also likely that NŚ 9 182 with अन्ये तु crept into NŚ text from marginal notes at some early stage This is further supported by a quotation from *Sangitanarayana* in *Bharatakośa* p 980

1 About the no 64 of the different varieties of *hastas*, cf —
भट्टाभिनवगुप्ताचार्यदमभ्युपगम्यत । सर्वे च मिलिता सन्त स·तपाग्रम कग ॥ ९३ ॥
चत पाश्र्वमतयों न युक्त्यागमगोचर । चतुःषष्टिमत्र वा तथा सूराभिरुपताम् ॥ ९४ ॥
Sangītaratnākara, 7 93 94 *Bharatakośa* pp 772 773 refers to opinions of Haripala Vipradasa and Sarngadeva in a quotation from Jyayana, and gives lengthy citation from Bharata and Vipradasa According to Haripala there are 70 *hastas* according to Vipradasa, there are 80 The *Bharatarnava* of Nandikesvara (Tanjore 1957), Ch III, pp 43 62 gives 22 *Nrttahastas* These with 16 *samyuta hastas* (Ch II) and 27 *asamyutahastas* (Ch I) make a total of 65 *hastas* This differs from *Abhinayadarpana* of Nandikesvara which gives 28 *asamyuta hastas*, 23 *samyuta hastas*, and 13 *Nrttahastas* (vv 248 249)

2 P — जङ्घायुगं पदा कर्म स्थानकानि पदायथा ॥
H — जङ्घायुग पदाकर्म स्थानकाने पदा यथा ॥

3 H — उद्गाहतं. 4 H — निभग्नमुन्नतम् ।

सम [1]स्वभावसंस्थानादाभुग्न मूर्च्छने नतं ।
निर्भुग्न निम्नपृष्ठं स्याद्दर्वादावुन्नत मतम् ॥ ११६ ॥

इति हृदयलक्षणम्[2] ॥

खल्लमावर्तितं चैव क्षाम सहजमेव च ।
प्रौढं पञ्चविधं चेत्युदर खल्लमुत्कुध (मुत्क्षुधम्)[3] ॥ ११७ ॥

आवर्तितं तु [4]सान्वर्थं क्षाम हास्यादिना भवेत् ।
सहज च स्वभावस्थ प्रोढमुच्छ्वसित विदि ॥ ११८ ॥

इत्युदरलक्षणम्[5] ॥

प्रसारितं चापसृत नत व्यावर्तितं तथा ।
सम पञ्चविध पार्श्वमायामात्तत्[6] प्रसारितम् ॥ ११९ ॥

---

1 H —स्वभावसन्नस्थानादाभुग्न

2 NŚ 9 223 233 defines five types of *urah* Instead of *prakampita* of Bharata, our text gives *unnata* Asoka quoted in *Bharatarnava*, p 582 and *Sangitaratnakara*, 7 296-302, follow NŚ

3 H —उक्रुध (? उत्क्ष ?) Cf *Sangitaratnakara*, 7 355—निम्न खल्ल क्षुधार्त स्यादातुर श्रमकर्शिते । Acc to NŚ 9 241, नत खल्व *Natya sastra-Samgraha*, 516, p 447 gives the same definition as *Sangita-ratnakara* cited above

4 P —सान्वर्थं क्षाम स्यादिना H —सत्वार्थं क्षाम हास्यादिना

5 Acc to Bharata, *udara* is of three varieties, cf क्षाम खल्व च पूर्णं च सम्प्रोक्तमुदर त्रिधा । NŚ 9 241 In the G O S ed, NŚ Vol II p 85 we further read—अन्ये तु—क्षाम खल्व सम पूर्णमुदर स्याच्चतुर्विधम् ॥ २४३ This according to foot notes is not found in Mss ज to म This again, seems to have crept into the text from marginal notes *Sangitaratnakara*, 7 354 gives क्षाम, खल्व and पूर्ण and in v 356 adds रिक्तपूर्ण as opinion of others ' Asoka quoted in *Bharatakosa* p 74 gives four types including रिक्तपूर्ण

6 H —पार्श्वमायामात्प्रसारितम् ।

अपसृत व्याघुटित नम्री(म्री)भूत नत मत ।
व्यावर्तित भ्रामणाच्च सम स्यात् सहज स्थिति ॥ १२० ॥[1]

इति पार्श्वलक्षणम्[2] ॥

रेचितोद्वाहिता छिन्नोन्नता प्रोक्ता समा तथा ।
कटि पञ्चविधा [3]चेत्र भ्रामणाद्रेचिता कटि ॥ १२१ ॥
उद्वाहिता नता किञ्चित् छिन्ना मध्यस्य कर्षणात् ।
उन्नतोच्छ्वासिता[4] चोर्ध्वं स्वभावस्था समा स्थिति ॥ १२२ ॥

इति कटिलक्षणम्[5] ॥

निवर्तितोद्वर्तिते च कम्पिता चलिता तथा ।
स्तम्भिता पञ्चधा चेत्रमूरुश्चापि प्रकीर्तिता ॥ १२३ ॥
निवर्तिताभ्यन्तरस्था भ्रामितोद्वर्तिता मता ।
कम्पिता चलिता चापि सान्वर्था स्तम्भिता स्थिरा ॥ १२४ ॥

इति ऊरुलक्षणम्[6] ॥

उद्वर्तितावर्तिता च भ्रामितोद्वाहिता नता ।
समा स्थिरा रेचिता चेत्यष्टौ जङ्घास्तु सान्वया ॥ १२५ ॥

इति जङ्घालक्षणम्[7] ॥

---

1 P omits this verse

2 *NŚ* 9 234 gives नत, समुन्नत, प्रसारित, विवर्तित and अपसृत *Saṅgīta-ratnakara* 7 303 304 and Aśoka quoted in *Bharatakosa*, p 366 give similar classification

3 P —चैव 4 H —उन्नतोच्छ्वसिता॰

5 *NŚ* 9 244 249 refer to five *katis*, namely, छिन्ना, निवृत्ता, रेचिता, कम्पिता, उद्वाहिता *Saṅgītaratnakara*, 7 307 f, gives कम्पिता उद्वाहिता, छिन्ना, विवृत्ता, and रेचिता Also see Aśoka in *Bharatakosa*, p 101

6 *NŚ* 9 250-251 give similar five *uru karmas* namely, कम्पन, वलन, स्तम्भन, उद्वर्तन and विवर्तन Also see *Saṅgītaratnakara* 7 357-360

7 cf आवर्तिता नताक्षिप्तोद्वाहिता परिवर्तिता । शान्त पञ्चधा जङ्घा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ॥ ३११ ॥ निःसृता च परावृत्ता तिरश्चीना बहिर्गता । कम्पितेत्यपरा पञ्च जङ्घा रैचमुने

कुञ्चितश्चाञ्चितश्चैव रेचितोद्घटितौ पदा ।
नम्रस्तु कुञ्चितो मध्ये द्वितीय' सपदोऽञ्चित ॥ १२६ ॥
यत्र भूस्पृग् भवेत् पार्ष्णिरूर्ध्वे चाग्रतले कृते ।
तिर्यक्कृतश्च सूच्यंह्रि(च्यड्घ्रि)र्भ्रामितो रेचितो भुवि ॥ १२७ ॥
स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्ण्या भूमिर्निघट्यते ।
उद्घाटित स विज्ञेयस्तथैवाग्रतलेन च ॥ १२८ ॥

इति पादाः[1] ॥

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं तथा स्थाणु घट्टितं चार्द्धघट्टितम् ।
[2]रेचितघट्टितं चैव परिवेपं च कुण्डलम् ॥ १२९ ॥
सप्तैवं पादकर्माणि तल्लक्ष्माप्यधुनोच्यते ।
पादः पादस्य कर्माणि[3] सर्वं पार्ष्णितलाश्रयम् ॥ १३० ॥
यथा पट्टाउजे हस्ताङ्गुष्ट कम्पयुतश्चलेत् ।
[4]ऊर्ध्वाङ्गुष्ठ पदस्तद्वदङ्गुष्ठे घृष्टभूतले ॥ १३१ ॥
[5]स्थाणुकर्मस्थिते पादे घट्टितं पार्ष्णिघट्टनात् ।
अङ्गुष्ठघट्टनात् पार्ष्णेर्घट्टनाच्चार्द्धघट्टितम् ॥ १३२ ॥
हत्वाह्रि(त्वाड्घ्रि)मंह्रि(मड्घ्रि)णा घट्टन् [6]तिर्यग्रेचितघट्टितम् ।
परिवेपमङ्गुलीभि क्रियते मण्डलाकृति ॥ १३३ ॥

परे ॥ ३६२ ॥ *Sangitaratnakara*, 7 361-62. Also see, *NS* 9 257-258. Vema quoted in *Bharatakosa*, pp 222-223, gives ten types of नट्घा Somesvara and Jyayana quoted in *Bharatakosa*, *op cit*, give five only but the names differ.

1 *NS* 9 265-266 give उद्घट्टित, सम, अग्रतलसञ्चर, अञ्चित and कुञ्चित *Sangitaratnakara*, 7.312. gives six types of चरण and in verses 313-314 adds seven more types according to 'others' Also see, *Bharatakosa*, p. 364 for quotations from Somesvara, Jyayana, Vipradāsa and Asoka.

2. H रेचितं घट्टितं चैव   3. H — पादस्य कर्मादि.

4. P —ऊर्ध्वांगुष्ठपदस्तद्वद्.   5. H —स्थास्तु

6. P —तिर्यग्रेरित

कुण्डलं पार्ष्णिना स्थित्वा परितो भ्रमचालनात् ।
उक्त्वेति पादकर्माणि स्थानकानि तु वच्म्यथ[1] ॥ १३४ ॥

इति पादकर्मलक्षणम्[2] ॥

[3]आयतं स्थानकं पूर्वं ललितं चावहित्थकम् ।
स्थानकत्रितयं चैतत् करणानां स्ववस्थितौ ॥ १३५ ॥

दक्षिणः स्यात् समः पादस्त्र्यस्रो वामस्तथायते ।
[4]शूच्या(सूच्या)विद्धमविद्धं वा करणं ललिते न्यसेत् ॥ १३६ ॥

अश्वप्लुतादिकं योज्यं स्थानके चावहित्थके ।

इति स्थानकानि[5] ॥

---

1 P — वच्म्यह

2 It is shown above that the *NS*, the *Sangitaratnakara*, etc, do not separate पाद and पादकर्म The उद्घट्टितपाद of *NS* and *Sangitaratnakara*, for example, is found in the list of पादकर्म in our text Also note—पादजङ्घोरुकरणं समं कार्यं प्रयोक्तृभिः । पादस्य करणे सर्वं जङ्घोरुकृतमिष्यते ॥ *NS*, 9 281

3 H – आश्रित 4 P —शुद्धाविद्ध

5 Sudhakalasa separately treats स्थानकs and स्थानs But Vipradasa writes —

निष्पद्यते स्थागतिनिवृत्ताविदस्मात्कृत ल्युटि ।
भावेऽस्य स्थानशब्दोऽत स्वार्थे कः प्रत्ययो भवन् ॥
अङ्गानां यस्सन्निवेशो विशेषो निश्चगो भवन् ।
तदुच्यते स्थानमिति भिद्यते तदपि त्रिधा ॥
ऊर्ध्वोपविष्टसुप्ताख्याविशेषणनियोजनात् ।
तथोर्ध्वस्थानकं मार्गदेशीभेदाद् द्विधास्थितम् ॥
स्थानकं तूपविष्टं यत्सुप्तं चैतद्द्वयोः समम् ।
स्थानं स्थितिः स्थानकमित्येते नानार्थवाचकाः ॥

—*Bharatakosa* p. 747

Jyayana writes—

करणाधारभावेषु स्थानशब्दो निरुच्यते ।
भाविगत्तुर्येन स्थानकं हि केनचित् ॥

वैष्णव समपाद च वैशाख मण्डल तथा ।
प्रत्यालीढ तथालीढ षट् स्थानानि विदुर्बुधा ॥ १३७ ॥
पादयोरन्तर [1]सार्द्धतालयुग्म च वष्णवे ।
समपादे समो पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥ १३८ ॥
वैशाखे चरणौ न्यस्तौ[2] सार्द्धतालत्रयान्तरौ ।
मण्डले तु कटिसमौ [3]न्यस्तौ तालान्तरौ पदौ ॥ १३९ ॥
दक्षिणोऽङ्घ्रि पृष्ठनतो [4]वामोऽग्रे यदि कुञ्चित ।
प्रत्यालीढ पञ्चतालमालीढ वैपरीत्यभृत् ॥ १४० ॥

इति पदस्थानलक्षणम् ॥

केचिद्गीतविद परे च विविधान्रागान्स्वरान्जानते
केचित्सूडसुबन्धविज्ञहृदया केचित्प्रबन्धोद्धुरा ।
केचिद्वाद्यविवादनैकमनस केचिच्च तालोन्नता
ये केचिच्च पर सुनृत्यमखिल जानन्ति [5]तज्ञा(तज्ज्ञा)स्तुम ॥ १४१ ॥

इति मलधारिश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्याङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गप्रकाशनो नाम पञ्चमोऽध्याय ॥ छ ॥

स्थिता गच्छति गत्वापि तिष्ठेदित्थ क्रमेण ।
प्रयोगा न विना येन तस्मादेतन्निरूप्यते ॥
शरीरस्याङ्गविन्यासविशेषो भावपोषकृत् ।
नैत्रया स च कोऽपि निश्चय स्थानमुच्यते ॥

—*Bharatakośa* p 747

Sangītaratnākara 7 1019 ff describes six *sthanas* of males and three of females The latter are आयत अवाहित्थ and अश्वक्रान्त cf also Aśoka quoted in *Bharatakośa* p 747 Of these आयत and अवहित्थ are found in the list of three *sthanakas* given by Sudhakalaśa in our text while the six of males are described by Sudhakalasa as six *sthanas* in verses 137 140 of our text Bharata describes six *sthanas* in *NŚ*, 10 50 ff *Sangītaratnakara* 7 1022 ff further give 30 *deśi sthanakas* 9 *upaviṣṭa sthanakas* and 6 *supta sthanas*

1 H —सार्द्ध तालयुग्य 2 H —स्थितौ 3 H —न्यस्ता
4 P —वामेऽग्र 5 P —तानज्ञानस्तुम (? स्तुम)

षष्ठोऽध्यायः ।

नाट्य केऽपि च ताण्डव च कतिचिल्लास्य च केचिद्वर
प्रोन्मीलत्करणाङ्गहारललित नृत्यन्ति हृष्टा सुरा ।
प्राकारत्रितये निजस्थितिपरा वाद्यन्तु यद्भक्तिनो
ज्ञानोत्पन्नमह स वोऽस्तु सुखदस्तीर्थङ्कर.[1] सद्गिरा ॥ १ ॥

लास्याङ्गनृत्यधारीणि करणानि भवन्ति हि ।
अष्टोत्तर शत तेषा सङ्ख्या [2]पूर्वैपरिकीर्तिता ॥ २ ॥

सनामान्येव लक्ष्माणि करणाना समासत ।
वक्ष्ये ह विषमादीना तेषामन्यच्च किञ्चन ॥ ३ ॥

यथैको जायते राग स्वरग्रामादिभिर्घनै ।
स्वस्वाङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गनृत्याङ्ग[3] करण तथा ॥ ४ ॥

एकैकस्मिंश्च करणे नाचाँस्तान्वक्ति कस्तथा[4] ।
कीर्त्यते कार्यकर्त्र्यत्र हस्तपादादिसंस्थिति ॥ ५ ॥

वामे पुष्पपुट[5] पार्श्वे पादाग्रे तल पादोऽग्रतल)सचर ।
यत्र तत्करण ज्ञेय तलपुष्पपुटाभिधम्[6] ॥ ६ ॥

---

1 H —विघ्नधर　　2 H —पूर्वाद्य०
3 H —नृत्याङ्ग　　4 H —.स्ता ग्राह्य करतथा ।
5 H —वामे पुष्प पुर　　6 H —लपुष्पपुटाभिधम् ॥

6 For तलपुष्पपुट करण see, *Bharatakośa* p 242, quoting Bharata, Sarngadeva, Jyayana and Kumbhakarna

Cf　वामे पुष्पपुट पार्श्वे पादोऽग्रतलसञ्चर ॥ ६१ ॥
तथा च स्कन्नं पार्श्वं तलपुष्पपुटं भवेत् ।

—*Nāṭyaśāstra*, 4 61 62 Vol I (Revised second ed., G O Series, Baroda), pp 95 96 and Plate I Fig 1

For illustrations of different *karaṇas* from the Chidambaram Temple see *NS*, Vol I *op cit*

व्यावृत्ता परिवृत्ता च [1]शुकवक्त्रौ यदा करौ ।
ऊरू च वलिते यत्र करणं वलितोरु तत् ॥ ७ ॥[2]

उरःपृष्ठे यदावृत्य शुकतुण्डश्च[3] पात्यते ।
[4]खटिकास्य परो यत्रापविद्धं[5] करणं च तत् ॥ ८ ॥

पादौ समनखौ श्लिष्टौ हस्तौ यत्र प्रलम्बितौ ।
निसर्गस्थं समं चाङ्गं तत् स्यात् समनखाभिधम्[6] ॥ ९ ॥

[7]ऊर्ध्वावृत्य करौ यत्र हृद्देशे च कृताञ्जलिः ।
किञ्चित् प्रसारिता ग्रीवा तल्लीनं[8] करणं भवेत् ॥ १० ॥

ततो व्यावर्तितौ हस्तौ मणिबन्धोपरिस्थितौ ।
रेचितौ स्वस्तिकौ यत्र तत् स्यात् स्वस्तिकरेचितम्[9] ॥ ११ ॥

---

1 H —शुकवक्त्रौ

2 This is no 3 of NŚ Vol I p 97 Cf —शुकतुण्डौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६३ ॥ ऊरू च वलितौ यस्माद्वलितोरुकमुच्यते । NŚ 4 63 64 Also see *Bharatakośa* p 590 quoting from Sarngadeva

3 H —शुकतुण्डश्च   4 P —खटकास्य

5 No 4 of Bharata cf —आवृत्य शुकतुण्डाख्यमूरुपृष्ठे निपातयेत् ॥ ६४ ॥ वामहस्तश्च वक्षःस्थोऽप्यपविद्धं तु तद्भवेत् । NŚ 4 64 65 Vol I pp 97 98 Also *Bharatakośa* pp 21 22 quoting Sarngadeva and Jayana

6 No 5 of Bharata cf —श्लिष्टौ समनखौ पादौ करौ चापि प्रलम्बितौ ॥ ६५ ॥ देहः स्वाभाविको यत्र भवेत्समनखं तु तत् । NŚ 4 65 66 Vol I p 98 *Bharatakośa* p 703 quotes Bharata & Sarngadeva

7 P —ऊर्ध्वावृत्य करौ यदा

8 No 6 of Bharata cf NŚ 4 66-67 Vol I pp 98 99 *Bharatakośa*, p 573 for quotations from Śarngadeva and Jayana

9 No 7 of Bharata cf NŚ 4 67 68 Vol I pp 99 100 *Bharatakośa* p 758 quotes Vema *Saṅgītasārasaṅgraha*? *Sangītaratnākara* 7 600-602

हस्तावूर्ध्वतलौ यत्र व्यावृत्तौ मण्डलाकृती ।
पश्चाच्च स्वस्तिकाख्यौ स्यान्मण्डलस्वस्तिकं[1] तु तत् ॥ १२ ॥

[2]निकुञ्चितौ यदा पादौ करौ च यदि रेचितौ ।
रेचिता च कटी यत्र करणं तच्च रेचितम्[3] ॥ १३ ॥

यत्राञ्चितौ करौ स्कन्धदेशस्थौ सम्मुखाङ्गुली ।
[4]निकुट्टितौ यदा पादौ करणं तन्निकुट्टितम्[5] ॥ १४ ॥

विवर्तितौ यदा हस्तौ यत्र छिन्ना कटिर्भवेत् ।
मुहुर्मुहुश्च करणात्कटीविद्धं[6] तदुच्यते ॥ १५ ॥

रेचितस्तु [7]करौ वामो दक्षिण खटिकामुख ।
[8]निकुट्टितपदो नम्रं पार्श्वे तच्चार्द्धरेचितम्[9] ॥ १६ ॥

मनाग् निकुञ्चितौ पादौ वक्षःस्थौ स्वस्तिकौ करौ ।
कटिश्च वलिता यत्र तद्वक्षःस्वस्तिकं[10] मतम् ॥ १७ ॥

---

1. No. 8 of Bharata, *NŚ* 4. 68-69, Vol. I pp. 99-100, *Bharatakośa*, p 453 for quotations from Śārṅgadeva, Aśoka and Jyāyana
2. P.—निकुट्टितौ.
3. *Recita karaṇa* is not known to *NŚ* and other texts
4. H —निकुञ्चितौ
5. cf निकुट्टितौ यदा हस्तौ स्वबाहुशिरसोऽन्तरे । पादौ निकुट्टितौ चैव ज्ञेयं तत्तु निकुट्टकम् ॥ *NŚ* 4 69-70, Vol I. pp 100 101, *Bharatakośa*, p 330 quoting Sarṅgadeva on निकुट्टकम् करणम् Jyāyana (in *Bharatakośa*, p 330) speaks of a निकुट्टित करणम्
6. No 11 in *NŚ*. 4 71-72, Vol I. pp 102-103 Bharata calls it कटिच्छिन्नम् Also see *Bharatakośa*, p. 101 for quotations from Śārṅgadeva and Jyāyana
7. H.—करौ वामे 8 H.—निकुट्टित पदौ.
9. No. 12 of Bharata cf. आविद्ध कर सूच्या पादश्चैव निकुट्टित ॥ ७२ ॥ सन्नत यत्र पार्श्वं च तद्भवेदर्धरेचितम् । *NŚ*. 4.72-73, Vol. I, p 103. cf *Bharatakośa*, p 31 quoting Jyāyana and Sārgadeva.
10. No. 13 of Bharata, cf. स्वस्तिकौ चरणौ यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ॥ ७३ ॥

पार्श्वे नम्रं नता हृष्टैर्यत्र हस्तौ च रेचितौ ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनमुन्मत्तं' करणं तु तत् ॥ १८ ॥

'यत्र वामकर पादौ दक्षिणाथ स्थितौ च तौ ।
स्वस्तिकाकारतां यातौ स्वस्तिकं' करणं तु तत् ॥ १९ ॥

व्यावृत्तवर्तितौ हस्तौ तौ पृष्ठे स्वस्तिकाकृती ।
पादौ च 'स्वस्तिकाकारौ यत्र तत् पृष्ठस्वस्तिकम्' ॥ २० ॥

हस्तौ च चरणौ यत्र स्वस्तिकाकारधारिणौ ।
'वामादि स्वस्तिकाकारापन्नं दिक्स्वस्तिकं 'मतम् ॥ २१ ॥

रेचितं चरणं कृत्वा सूर्पजानुगतं पदं ।
'दक्षिणं स्वस्तिकं हस्तं यत्र तच्चोर्ध्वरेचितम्' ॥ २२ ॥

पादौ निकुट्टितौ यत्र हस्तौ वक्ष कटीगतौ ।
दक्षिणे सन्नतं [1]पार्श्वे मुखं च तत्कटीसमम्[2] ॥ २३ ॥

आक्षिप्य रेचितो वामो हस्त पादस्तु दक्षिण ।
[3]आक्षिप्य रेचितो वक्रो भवेदाक्षिप्तरेचिते[4] ॥ २४ ॥

[5]विक्षिप्तौ तु करौ पादौ तथाक्षिप्तो करौ पदौ ।
यत्र स्याता क्रमादेवं विक्षिप्ताक्षिप्तकं[6] च तत् ॥ २५ ॥

दक्षिण करिहस्त स्यात् शुकतुण्डाभिध पर ।
कटिछि(श्छि)न्ना भवेत् किञ्चिद्यत्रार्द्धस्वस्तिकं[7] तु तत् ॥ २६ ॥

करिहस्तस्तु यो हस्तो व्यावृत्यपरिवर्त्तित ।
शेषं पूर्वानुगं लक्ष्म यत्र स्यादञ्चितं[8] तु तत् ॥ २७ ॥

खटिकानदन वाम विधायोद्धृत्य कुञ्चितं ।
दक्षिणोऽधोमुखो हस्तो भुजङ्गत्रासितं[9] तदा ॥ २८ ॥

---

1. P.—पार्श्वे
2. No. 19 in Bharata, cf स्वस्तिकापसृत पाद करौ नाभिकटिस्थितौ ॥ ७९ ॥ पार्श्वमुद्वाहित चैव करण तत्कटीसमम् । *NS* 4 79-80, pp. 105-106, *Bharatakośa*, p 101 quoting Asoka, *Sangita ra*, 7. 610-612
3. H —आक्षिप्तरेचितौ चक्रौ
4. No 20 of Bharata, cf हस्तो हृदि भवेद्वाम सव्यश्चाक्षिप्तरेचित ॥ ८० ॥ रेचितश्चापविद्धश्च तस्यादाक्षिप्तरेचितम् *NS* 4 80-81, pp 106-107, *Bharatakośa*, p 47, *Sangita ra*, 7 583-85
5. H —आक्षिप्तौ तु करौ पादौ तथाक्षिप्तौ च विक्षिप्तौ ।
6. No 21 of Bharata, cf विक्षिप्त हस्तपाद च तस्यैवाक्षेपण पुन ॥ ८१ ॥ यत्र तत्करण ज्ञेय विक्षिप्ताक्षिप्तक द्विजा । *NS*. 4 81-82, p 107, *Bharatakośa*, p 604 quoting Jyāyana, Aśoka and Vema, *Sangitaratnākara*, 7 616-621
7. No 22 of Bharata, cf स्वस्तिकौ चरणौ कृत्वा करिहस्त च दक्षिणम् ॥ ८२ ॥ वक्ष स्थाने तथा वाममर्धस्वस्तिकमादिशत् । *NS* 4 82 83, pp 107 108, *Bharatakośa*, p 32 *Sangitaratnākara*, 7 585-586
8. No 23 of Bharata, cf व्यावृत्तपरिवृत्तस्तु स एव तु करो यदा ॥ ८३ ॥ अञ्चितो नासिकाग्रे तु तदञ्चितमुदाहृतम् । *NS* 4 83 84, p 108, *Bharatakośa*, p 8, *Sangitaratnākara*, 7 594 595
9. No 24 of Bharata, cf कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य त्र्यश्रमूरुं विवर्तयेत ॥ ८४ ॥

आकुञ्च्य दक्षिणं पादं वामोऽग्रे ध्रियते नतः[1] ।
व्यावृत्यावर्तितौ हस्तावूर्ध्वजानु[2] तदा भवेत् ॥ २९ ॥
कर्त्तरीवदनौ हस्तौ पादौ किञ्चिन्निकुञ्चितौ ।
कटी नम्रा भवेद्यत्र करणं तन्निकुञ्चितम्[3] ॥ ३० ॥
घूर्णयन्तौ पदौ[4] यत्र तथान्योन्यप्रसारितौ[5] ।
व्यावृत्यावर्त्तितौ हस्तौ करणं तच्च बृंहितम्[6] ॥ ३१ ॥
श्लिष्टपार्ष्णी पदौ यत्र वामो हस्तश्च[7] रेचितः ।
[8]क्रमेणावर्त्यते सोऽपि तद्भवेद् वक्त्रमरेचितम्[9] ॥ ३२ ॥
रेचितो दक्षिणो हस्तो दक्षिणोऽह्रि(णोऽङ्घ्रि)र्निकुट्टितः ।
दोलापवर्तितौ[10] हस्तौ तद् रेचितनिकुट्टितम्[11] ॥ ३३ ॥

कटिरानुविद्धा च भुजङ्गत्रासितं भवेत् । AS, 4 84-85, pp 108-109, *Sangītaratnākara*, 7.613-614, *Bharatakośa*, p. 441.

1. H.—नत ।
2. No. 25 of Bharata, cf. कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानुस्तनसमं न्यसेत् ॥ ८५ ॥ प्रयोगवशगौ हस्तावूर्ध्वजानु प्रकीर्तितम् । AS. 4 85-86, *Bharatakośa*, p 87, *Sangītaratnākara*, 7.526-527.
3. No 26 of Bharata, cf. अञ्चितं चरणं कृत्वा करं पार्श्वे निकुञ्चयेत् ॥ ८६ ॥ नासाग्रे दक्षिणं चैव ज्ञेयं तत्तु निकुञ्चितम् । AS. 4. 86-87, p 109 *Sangīta ra.*, 7. 621-23, *Bharatakośa*, p. 330.
4. P. omits पदौ.　　5. P —तथान्योन्यापसारितौ ॥
6. Bṛṃhitam is not known to Bharata and others, but cf. No. 27 of Bharata, वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः ॥ ८७ ॥ उद्वाहनाद्विकेश हस्तैर्मत्तल्ल्युदाहृतम् । AS, 4. 87 88, pp 109-110; for *mattalli* also see, *Sangīta ra.*, 7 630-631, *Bharatakośa* p 457.
7. H —हस्तश्च.　　8. H —क्रमेण चाल्य
9. Not known to Bharata & others, but cf no. 28 of Bharata, [illegible] ॥ ८८ ॥ [illegible] ।AS 4. 88-89, pp 109-110 for *ardhamattalli*, also see *Sangīta ra.* 7. 631-632 *Bharatakośa* p 31
10. H —दोलापवर्तितौ.
11. No 29 of Bharata cf [illegible] ॥ ८९ ॥ [illegible] । AS. 4 89-90, p. 110, *Bharatakośa*, p 550 *Sangīta ra.*, 7 633

स्वस्तिकनदना हस्ता नाभिदेशे च सस्थितो ।
[1]शु(सू)चीविद्धावपक्रान्तावहौ(वङ्घ्री) पादापविद्धकं[2] ॥ ३४ ॥

वदन [3]लस्ति यत्र त्रिक च वलित तथा ।
शू(सू)चीमुखो भवेद् हस्तो यत्र तद् वलितं [4]मतम् ॥ ३५ ॥

घूर्णितो त्विणो हस्तो घूर्णित च तथा शिर ।
घूर्णयन्ता पदा यत्र नम्रौ तद् घूर्णितं[5] मतम् ॥ ३६ ॥

यत्र [6]त्रिराहतो हस्ता वामस्तु गलिकामुख ।
सवाङ्ग लस्ति यत्र स्यण ललितं[7] तु तत् ॥ ३७ ॥

ऊर्ध्वजानु [8]पुर कृत्वा न्यसेत् [9]तत्र स्ताम्र ।
निश्चितरे[10] निर्तीयाहा(याङ्घ्री) [11]दण्डपक्षाभिध तु तत् ॥ ३८ ।

---

1 P —शूचाविद्धापवद्धौ तावहा

2 Cf No 30 of Bharata कार्यौ नाभीतटे हस्तौ प्राक्मुखौ स्वस्तिकामुखौ ॥ १० ॥ सूचीविद्धावपक्रान्ता पादौ पाद्यापविद्धक । NS 4 90-91, pp 110 111, *Bharatakośa* p 365, *Sangita r c*, 7 638 39

3 P —वाल्त

4 No 31 of Bharata, cf अपाविद्धौ भवद्धस्त सूचीपादस्तथैव च ॥ ११ ॥ त्रिक विद्धत च वालत नाम तद्भवेत् । NS 4 91 2 p 111 *Bharatakośa*, p 590 *Sangitaratnakara*, 7 635 36

5 No 32 of Bharata cf NS 4 92 93 p 111 *Sangitaratnakara* 7 624 625 *Bharatakośa* p 193

6 P —त्रिराहत H —त्रिवलित

7 No 33 of Bharata, cf करिहस्त भवद्वामो ... ॥ १३ ॥ ... NS 4 93 94 pp 111 112 *Bharatakośa* pp 567 68 *Sangitaratnakara* 7 634

8 P —पुरा 9 H —तत्रस्थिता

10 H —निश्चलसमा

भुजङ्गत्रासित कृत्वा वामपार्श्वस्थितौ करौ ।
रेचितौ वाडनोद्वृत्तौ भुजङ्गत्रस्तरेचिते ॥ ३९ ॥[1]

कम्पिता नता ग्रीवा भवेद्धस्तौ लताभिधौ[2] ।
त्रिक च [3]वलित पादौ नूपुरौ[4] नूपुराभिधे[5] ॥ ४० ॥

अरालौ रेचितौ हस्तौ व्यावृत्तौ[6] परिवर्तितौ ।
वशाख्य स्थानक यत्र तत् स्याद्वैशाखरेचितम् ॥ ४१ ॥[7]

रेचितोद्वर्तितौ हस्तौ[8] वामस्तु वलिता कटी ।
पादौ च स्वस्तिकौ यत्र तद्भवेद्भ्रमराभिधम्[9] ॥ ४२ ॥

नाभिदेशे करौ यत्राञ्चितश्च शकटास्य ।
व्यावृत्य स्थानमानीतौ कटिस्तच्चतुराह्वयम्[10] ॥ ४३ ॥

1 No 35 of Bharata cf भुजङ्गत्रासित कृत्वा यत्रोभावपि रेचितौ ॥ ९५ ॥ वामपार्श्वस्थितौ हस्तौ भुजङ्गत्रस्तरेचितम् । NS 4 95 96 p 112 Bharatakosa p 440 Sangitaratnakara 7 644

2 P —भवेद्धस्तौ लताभिधौ । 3 H —वलितौ

4 P —नूपुरौ

5 H —नूपुराभिधे ॥ No 36 of Bharata cf त्रिक सुवलित कृत्वा लता रेचितकौ करौ ॥ ९६ ॥ नूपुर स तथा पाद करण नूपुर स्मृतम् । NS 4 96 97 pp 112 113 Bharatakosa p 340 Sangitaratnakara 7 639 40

6 H —व्यावृत्तौ

7 No 37 of Bharata cf रेचितौ हस्तपादौ च कटी ग्रीवा च रेचिता ॥ ९७ ॥ वैशाखस्थानकेनैतद्भवेद्वैशाखरेचितम् । NS 4 97 98 p 113 Bharatakosa p 645 Sangitaratnakara 7 657 658

8 H —रेचितोद्वर्तितौ हस्तौ

9 Cf No 38 of Bharata, आक्षिप्त स्वस्तिक पादं करौ चोद्वेष्टितौ तथा ॥ ९८ ॥ त्रिकस्य वलनाच्चैव ज्ञेय भ्रमरक तु तत् । NS 4 98 99 Bharatakosa p 447 Sangitaratnakara, 7 641 642

10 Cf No 39 of Bharata अञ्चित स्यात्करो वाम सव्यश्चतुर एव तु ॥ ९९ ॥ दक्षिण कुट्टित पादश्चतुर तत्प्रकीर्तितम् । NS 4 99 100 pp 113 114, Bharatakosa, p 196 Sangitaratnakara, 7 648-49

वामो लतास्रो यत्र नितम्बे स्वश्चित पर ।
भुजङ्गत्रासिते न्यासो भुजङ्गाञ्चितकं[2] हि तत् ॥ ४४ ॥

[3]दण्डवद्रेचिते यत्र हस्तपादौ च तूर्णगौ ।
द्वितीयो सरला स्याता तद्भवेद् दण्डरेचितम्[4] ॥ ४५ ॥

दक्षिणो वृश्चिक[5] पाद स्वभावस्थ पर पद ।
निकु(कु)ट्टितो करा यत्र तद् वृश्चिकनिकुट्टितम्[6] ॥ ४६ ॥

निकुट्टिता यत्र पदौ हस्तौ चेत्र लताभिधौ ।
कटिर्भ्रमणशीला च तदुक्त कटिरेचितम्[8] ॥ ४७ ॥

वामो हस्तस्तथा पादौ[9] वृश्चिकाकारधारिणा ।
दक्षिण स्याल्लताहस्तस्तद्[10] लतावृश्चिकं[11] तदा ॥ ४८ ॥

---

1 H —नितम्ब रचित स्र

2 No 40 of Bharata, cf भुजङ्गत्रासित पादं ... ॥ १० ॥ लताख्यश्च करो वामो भुजङ्गाञ्चितकं भवेत् । NS 4 100 101 Bharatakosa p 441, Sangitaratnakara 7 645 646

3 P —दण्डवद्रेचिते यत्र हस्तपादोऽपि चार्पणौ ।

4 No 41 of Bharata cf NS 4 101 102, pp 114-115, Bharatakosa, p 267 Sangitaratnakara, 7 646 647

5 H reads वृश्चक everywhere for वृश्चिक

6 Called *Vrscikakuttitam* by Bharata, cf No 42 of NS 4 102-103, p 115, *Sangitaratnakara*, 7 660-661, *Bharatakosa*, p 634

7 P —निकुट्टौ

8 cf *Katibhrantam* no 43 of Bharata ... ॥ १०३ ॥ रेचिता च कटिर्यत्र ... तदुच्यते । NS 4 103 104, pp 115-116 *Sangitaratnakara* 7 649 652 *Bharatakosa*, p 101

9. H —पादौ वृश्चिकाकारणौ यत्र ।

10 P omits तद्

11 cf no 44 of Bharata अञ्चित ... ॥ १०४ ॥ लताख्यश्च करो वामस्तल्लतावृश्चिकं भवेत् । NS 4 104 105 pp 115 116, *Bharatakosa*, p 565, *Sangitaratnakara*, 7 662 663

त्रिपताका यदा हस्तो व्यावृत्तो परिवर्तितो[1] ।
वैशाखस्थानकछिन्ना कटी स्यात् छिन्नकं तदा ॥ ४९ ॥

वृश्चिको दक्षिण पादो रेचितो दक्षिण कर ।
किञ्चिन्नम्रा कटिर्यत्र तत्स्याद् वृश्चिकरेचितम्[3] ॥ ५० ॥

[4]स्यातामंसाश्रितो हस्तो व्यावृत्तपरिवर्तितो ।
निकुट्टितो पदो यत्रांसाश्रितं[5] करण मतम् ॥ ५१ ॥

॥ पाठान्तरम्[6] ॥

उरःस्थो रेचितो हस्तावूर्ध्वाधो निप्रकीर्णिता ।
आलीढ स्थानक यत्र वक्षोरेचितकं[7] तु तत् ॥ ५२ ॥

किञ्चिन्नम्रस्तु वामोऽङ्घ्रि(र्मोऽङ्घ्रि)र्दक्षिणस्तु निकुट्टित ।
[8]वामासोपरि सन्न्यस्त भुज पार्श्वनिकुट्टितं[9] ॥ ५३ ॥

---

1 P omits परिवर्तितो.

2 No 45 of Bharata cf अल्पद्म करान्श छिन्ना पर्यायश कटी ॥ १०५ ॥ वैशाखस्थानकेनह तच्छिन्न करण भवेत । *NŚ* 4 105 106, p 116, *Bharatakosa* p 221 *Sangitaratnakara* 7 643 644

3 cf No 46 of Bharata वृश्चिक चरण कृत्वा स्वस्तिकौ च करावुभौ ॥ १०६ ॥ रेचितौ विप्रकीर्णौ च करौ वृश्चिकरेचितम् । *NŚ* 4 106 107 p 116 *Sangitaratnakara*, 7 661 662, *Bharatakosa*, p 634

4 P reads स्यातामंशाश्रितो and यत्रांश ाचत in this verse

5 cf *Vrscika* no 47 of Bharata बाहुशीर्षाश्रितौ हस्तौ पाद पृष्ठाञ्चितस्तथा ॥ १०७ ॥ दूरसन्नतपृष्ठ च वृश्चिक तत्प्रकीर्तितम् । *NŚ* 4 107 108 pp 116 117 *Sangitaratnakara* 7 658 659 *Bharatakosa* p 634

6 Both P and H read this but the पाठान्तर is not quoted, and it does not appear that अंसाश्रित is given as an optional *karana* for वृश्चिक रेचितम् Probably there was a verse defining वृश्चिक which is dropped in both P and H

7 cf no 48 of Bharata आलीढ स्थानक यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ॥ १०८ ॥ ऊर्ध्वाधोविप्रकीर्णौ च व्यंसित करण तु तत । *NŚ* 4 108-109, p 117, *Sangitaratnakara* 7 652 654 *Bharatakosa*, p 646

8 P —वामाशोपरि 9 H —पार्श्वनिकुट्टितम् ॥
cf No 49 of Bharata, हस्तौ तु स्वस्तिकौ पार्श्वे तथा पादो निकुट्टित ॥१०९॥

ऊर्ध्वाध संस्थितौ हस्तो व्यावृत्तौ परिवर्तितो ।
आल्गाट पदो वामो ललाटतिलके[1] भवेत् ॥ ५४ ॥

व्यावृत्य कर्तरीहस्तौ(वक्षौ) हस्तौ पार्श्वं तथा नतम् ।
यत्र स्याद्रेचित पादस्तत् क्रान्तं[2] करणं मतम् ॥ ५५ ॥

भूलग्ने दक्षिण कृत्वा कुञ्चितोऽन्य पदो यदा ।
किञ्चिच्च कुञ्चितौ हस्ता यत्र तत् [3]कुञ्चितं भवेत ॥ ५६ ॥

उरदेशे करौ ज्ञेयौ[4] दक्षिणश्च करोऽञ्चित[5] ।
चक्राकारभ्रमो यत्र ज्ञेय तच्चक्रमण्डलम्[6] ॥ ५७ ॥

यत्र तत्करण ज्ञेय बुधै पार्श्वनिकुट्टनम् । *NŚ.* 4 109 110, pp 117-118, *Bharatakosa*, p 367, *Sangitaratnakara*, 7 669 670.

1 cf No 50 of Bharata, *NŚ* 4.110 111, p 118, *Bharatakosa*, p 567, *Sangitaratnakara*, 7 668 669

2 Cf No 51 of Bharata, पृष्ठत कुञ्चित कृत्वा व्यतिक्रान्तक्रम तत ॥ १११ ॥ आक्षिप्तौ च करौ कार्यौ क्रान्तके करण द्विज । *NŚ* 4. 111-112, p 118, *Bharatakosa*, p 155, *Sangitaratnakara*, 7 655-657.

3 Cf. no 52 of Bharata, आग्र पादो नत कार्य सव्यस्तत्र कुञ्चित ॥ ११२ ॥ उत्तानो वामपार्श्वस्थस्तत्कुञ्चितमुदाहृतम् । *NŚ* 4 112 113, pp. 118 119, *Bharatakosa*, p 138, *Sangitaratnakara*, 7. 674-675

4 P.—करा ज्ञेयौ 5. P—करोऽञ्चित

6 The *Cakramandalam*, no 53, of Bharata is different, cf प्रलम्बिताभ्यां बाहुभ्यां यद्गात्रेणानतेन च ॥ ११३ ॥ अभ्यन्तरापविद्ध स्यात्तच्च चक्रमण्डलम् । *NŚ* 4 113-114, p 119 also it is different from *cakramandalam* of *Sangitaratnakara*, 7 671 72 and of Jyayana quoted in *Bharatakosa*, p 195 It is comparable to *uromandalika*, no 54 of Bharata, though possibly not identical with it, cf स्वस्तिकापसृतौ पादावपविद्धक्रमौ यदा ॥ ११४ ॥ उरो मण्डलकौ हस्तावुरोमण्डलिकन्तु तत् । *NŚ* 4 114 115 p 119, cf, चार्यौ यद्वस्थितावन्तें उरोमण्डलिनौ करौ ॥ ६७२ ॥ चक्रमण्डल तत्तु प्रोक्तमभिनवादम् । *Sangitaratnakara*, 7 672-673 for Jyayana, see, *Bharatakosa*, p 84

नितम्बे कुञ्चितौ हस्तौ स्वस्तिकापसृता पदौ ।
नम्रं च दक्षिणं पार्श्वं नितम्बस्वस्तिकं¹ च तत् ॥ ५८ ॥

²आक्षिप्तसञ्ज्ञकौ हस्तौ पादौ चाक्षिप्तरेचितौ ।
दृष्टिर्नता नतं पार्श्वं यत्राक्षिप्तं³ तदुच्यते । ५९ ॥

आवर्तितौ पताकाख्यौ तावेव हि कृताञ्जली ।
अङ्घ्रिं अङ्घ्रि ⁴रूपाङ्गुलितलश्चैतत्⁵ तलविलासितम् ॥ ६० ॥

सार्धतालद्वयं पद्भ्यामन्तरं यत्र जायते ।
हस्तान्यन्तरं ⁶धत्तस्तादृशं चार्गलं⁷ तु तत् ॥ ६१ ॥

वृश्चिकश्चरणो वामो यत्र वामो लतास्य ।
निक्षिप्त ⁸च मुखं पार्श्वं निक्षिप्तं⁹ करणं तु तत् ॥ ६२ ॥

1 There is no such karana in *NŚ* and the *nitamban* no 85 of Bharata *NŚ* 4 145 146, p 130 or of Jyayana *Bharatakosa* p 331, and *Sangitaratnakara* 7 714 715 seem to be different

2 P —आक्षिप्तपक्षौ

3 Cf no 55 of Bharata आक्षिप्त हस्तपादं च क्रियते यत्र वेगत ॥ ११५ ॥ आक्षिप्तं नाम करणं विज्ञेयं तद् द्विजोत्तमा । *NŚ* 4 115 116, pp 119 120 *Sangitaratnakara* 7 663 664 *Bharatakośa*, p 47

4 P —आहत्यांगुल्यग्रत् तत

5 Cf no 56 of Bharata ऊर्ध्वाङ्गुलितलौ पादौ पार्श्वेनार्धं प्रसारितौ । १२६ ॥ प्रत्यागतौ तलौ हस्तौ तलविलासितम् । *NŚ* 4 126 127 p 120 *Sangitaratnakara* 7 667-668 *Bharatakosa* p 243

6 H — यत्र तादृशं चार्गलं तु तत् ॥

7 Cf no 57 of Bharata पृष्ठप्रसृत पादा द्वौ तालान्यर्धसमौ च ॥ ११७ ॥ तद् च चानुगौ हस्तौ पुरतश्चार्गलं तु तत् । *NŚ* 4 117 118 pp 120 121 cf also *Sangitaratnakara*, 7 664 665 *Bharatakosa* pp 27 28

8 P —तु

9 Cf no 58 of Bharata विक्षिप्तं हस्तपादं च पृष्ठत पार्श्वतोऽपि वा ॥ ११८ ॥ एकमार्गगतं यत्र तदाक्षिप्तमुदाहृतम् । *NŚ* 4 118 119 p 121 *Bharatakośa*, p 604 *Sangitaratnakara* 7 686-687

प्रलम्बितौ करौ यत्र दक्षिणश्चरण पुर ।
प्रसार्यावर्तयेत् शीघ्र तदा [1]वर्तितमुच्यते ॥ ६३ ॥

पार्श्वे च दोलयेद्यत्र कुञ्चितानन्तरं बुध [2] ।
करौ बाह्यतलौ कुर्याद् दोलापादे[3] प्रलम्बिनो ॥ ६४ ॥

रेचितौ च करौ यत्र [4]पार्श्वं चत्र विवर्तितम्[5] ।
वामो निवर्तितोऽह्नि(तोऽङ्घ्रि)स्तत् करण विनिवृत्तकम्[6] ॥ ६५ ॥

पार्श्वौ तु स्वस्तिकाकारो कृत्वा भ्रान्त्वा निवर्तितौ ।
हस्तावपि तथैवात्र [7]निवृत्ते करणे पुन ॥ ६६ ॥

पार्श्वक्रान्तं पदं कृत्वा पुरतो यत्र मुच्यते ।
निपतितौ [8]तथा हस्तौ पार्श्वक्रान्तं[9] तदुच्यते ॥ ६७ ॥

---

1 Bharata defines an *avartam karanam*, as no. 59, cf प्रसार्य कुञ्चित पाद पुनरावर्तयेद् द्रुतम् ॥ ११९ ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ तदावर्तमुदाहृतम् । NS 4 119-120, p 121, for *avartam*, also see, Jyayana quoted in *Bharatakosa*, p. 61 Bharata defines *vartitam*, no 2 as follows—कुञ्चितौ मणिबन्धे तु व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६२ ॥ हस्तौ निपतितौ चोर्वो र्वर्तितं करण तु तत् । NS 4 62 63, pp 96 97, see also *Bharatakosa*, p 587 and *Sangitaratnakara*, 7. 573 575 for *vartitam*.

2. H.—कुञ्चितानन्तरावध ।

3 Cf no 60 of Bharata, कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पार्श्वात्पार्श्वं तु दोलयेत् ॥ १२० ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ डोलापाद तदुच्यते । NS 4 120 121, pp 121-122, *Bharatakosa* p 237, *Sangitaratnakara* 7 676

4 H—पार्श्वं 5. P—वार्ततम्

6 Cf no 62 of Bharata, सूच्याविद्ध विधायाथ त्रिक तु विनिवर्तयेत् ॥ १२२ ॥ करौ च रचितौ कार्यौ विनिवृत्ते द्विजोत्तमा । NS 4 122 123, pp. 122-123, *Bharatakosa*, p 612, *Sangitaratnakara*, 7. 678-679.

7 H—निवृत्तकरण
Cf no 61 of Bharata, आक्षिप्त हस्तपाद च त्रिक चैव निवर्तयेत् (v. l च परिवर्तयेत् ॥ १२१ ॥ रचितौ च तथा हस्तौ विवृत्ते (v l निवृत्ते) करण द्विजा । NS 4 121 122 p 122 *Bharatakosa* on *nivrttam karanam*, p 335 *Sangitaratnakara* 7 677-678 calls it *nivrttam*

8 P omits तथा

9 No 63 of Bharata, cf. पार्श्वक्रान्तक्रम कृत्वा पुरस्तादथ पातयेत् ॥ १२३ ॥

ललाटे स्यात्करो[1] यत्र पृष्ठेऽङ्घ्रि (प्रेऽङ्घ्रि) कुञ्चितो भवेत् ।
अङ्ग नम्र कटिर्नम्रा यत्र तत्पृष्ठकुञ्चितम्[2] ॥ ६८ ॥

पृष्ठतो वलित शीर्ष तथा पादोऽपि दक्षिण ।
ऊर्ध्वाध कुञ्चितौ हस्तौ तत् शीर्षवलितं[3] मतम् ॥ ६९ ॥

कृत्वा पादमतिक्रान्त [4]पुरो यत्र प्रसार्यते ।
वामहस्तो मुखाग्रे स्याद् अतिक्रान्तं[5] तु तत्पुन ॥ ७० ॥

वामो लताकरो[6] यत्र दक्षिण[7] पार्श्वग कर ।
[8]विवर्तित त्रिक पादावाक्षिप्तौ तद् निवर्तितम्[9] ॥ ७१ ॥

प्रयागवशगौ हस्तौ पार्श्वक्रान्त तदुच्यते । *NŚ* 4 123 124, p 123 *Bharatakosa*, p 366, *Sangitaratnakara* 7 680 681

1 H.—करौ

2 cf. no 64 of Bharata, पृष्ठत कुञ्चन पादौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥ १२४ ॥ तिलक च कर स्थाप्यस्तन्निस्तम्भितमुच्यते । *NŚ* 4 124 125 p 123

There is no *prsthakuncita* known to Bharata, but *nistambhita* of Bharata and *nisumbhita* of others cited here may be compared see *Bharatakosa*, p 335 quoting Jyayana, and *Sangitaratnakara* 7 682 683

3 Though *sirsavalitam* is not known to other texts it is very similar to *Vidyudbhrantam* no 65 of Bharata cf, पृष्ठत वलित पाद शिरोघृष्ट प्रसारयत् ॥ १२५ ॥ सर्वतो मण्डलाविद्ध विद्युद्भ्रान्त तदुच्यते । *NŚ* 4 125-126, pp 123 124 *Bharatakośa* p 610, *Sangitaratnakara*, 7 684 685

4 P —पुरता

5 Cf. no 66 of Bharata, अतिक्रान्तक्रम कृत्वा पुरस्तात्सम्प्रसारयत् ॥ १२६ ॥ प्रयागवशगौ हस्तावतिक्रान्ते प्रकीर्तितौ । *NS* 4 126 127, p 124 but cf *Bharatakosa* p 10 quoting Jyayana *Sangitaratnakara* 7 685 686

6 P —लताकरौ

7 P —यदिक्ष

8 P omits our verse 72b and 73a P has no. 53 twice and hence from 53 onwards the numbering in P is wrong, thus our v 72 is no 71 in P

9 Cf no 67 of Bharata आक्षिप्त हस्तपाद च त्रिक चैव विवर्तितम् ॥ १२७ ॥ द्वितीयो रेचिता हस्ता विवर्तितकमेव तत् । *NS* 4 127 128, p 124, *Bharatakosa*, p 619, *Sangitaratnakara*, 7.688 689

पृष्ठत' पुरतो न्यस्य दक्षिणाह्रि(णाङ्घ्रि)र्यदा कर ।
वामोऽह्रि(मोऽङ्घ्रि)र्ये परश्चोर्ध्वस्तद् **गजक्रीडितं**[1] तदा ॥ ७२ ॥

तलसस्फोटितौ हस्तौ पादौ [2]भूपीठघातकौ ।
भ्रमणं च चतुर्दिक्षु **तलसंस्फोटितं**[3] तु तत् ॥ ७३ ॥

अग्रतश्चरण न्यस्य दक्षिणश्च नत पर[4] ।
अञ्चितश्च करो गण्डे[5] **गण्डसूचीति**[6] तद्विदु ॥ ७४ ॥

भ्रान्ता कटी पदौ भ्रान्तौ त्रिक च परिवर्तितम् ।
अञ्चितौ च करौ यत्र तदुक्त **परिवृत्तकम्**[7] ॥ ७५ ॥

जानूपरि पदो वाम सम स्याद्दक्षिण पद ।
पार्श्वे च सन्नतौ हस्तौ यत्र तत् **पार्श्वजानुकम्**[8] ॥ ७६ ॥

---

1. Cf. no 68 of Bharata, कण्ऽञ्चित करा वामा लताहस्तश्च दक्षिण ॥ १२८ ॥ दोलापादस्तथा चैव गजक्रीडितक भवेत् । *NS* 4 128 129 p 124, *Bharatakosa*, p. 164, *Sangitaratnal ara*, 7 689-690
2. H.—तौ पाठघातकौ
3. Cf. no 69 of Bharata, where only one foot is moved, our text thus differs slightly from *NS*, 4 129 130, pp 124 125, *Bharatakosa*, p 243, *Sangitaratnakara*, 7 691 695
4. H.—तत परम् । 5 P—गन्ड
6. Cf. no. 71 of Bharata, सूचापादो नतं पार्श्वमेको वक्ष स्थित कर ॥ १३१ ॥ द्वितीयश्चाञ्चितो गण्डे गण्डसूची तदुच्यते । *NS* 4 131-132, also see comm of Abhinavagupta, on *op cit*, pp 125-126, *Bharatakosa*, p 166, *Sangitaratnakara*, 7 690 692
7. H reads परिवर्तितम् Cf no 72 of Bharata, ऊर्ध्वापवर्तितौ हस्तौ सूचापादो विवर्तित ॥ १३२ ॥ पारावर्तत्रिकं चैव परिवृत्त तदुच्यते । *NS* 4 132-133, pp 125-126 *Sangitaratnakara*, 7 703 *Bharatakosa*, p 359
8. Cf no 73 of Bharata which is slightly different, एक समस्थित पाद ऊरुपृष्ठ स्थितोऽपर ॥ १३३ ॥ मुष्टिहस्तश्च वक्ष स्थ पार्श्वजानु तदुच्यते । *NS* 4 133 134, p 126 *Sangitaratnakara*, 7 695 696, *Bharatakosa*, p 367

पञ्चतालान्तरो पादो करो चापि प्रलम्बितो ।
पुरोऽवलोकिनी दृष्टिर्भवेद् गृध्रावलीनके[1] ॥ ७७ ॥

हस्तौ प्रलम्बितौ यत्र पादौ च स्वस्तिकाकृती ।
नम्र पार्श्व नत वक्त्र यत्र तत् सन्नतं[2] मतम् ॥ ७८ ॥

अङ्गुष्ठेन यदा भूमिस्ताड्यते पाद एव वा ।
[3]कुञ्चितश्च समौ हस्तौ यत्र सूची[4] तदुच्यते ॥ ७९ ॥

सर्वे सूचीगत लक्ष्म करणे यत्र सम्भवेत् ।
[5]वामोऽञ्चितो नतो हस्तस्तदर्द्धसूचीति[6] तन्मतम् ॥ ८० ॥

दक्षिणश्चरण पृष्ठे वाम स्यादग्रतो यदि ।
सूच्यावृत्तो करो यत्र [7]सूचीविद्धाभिध हि तत् ॥ ८१ ॥

[8]अपक्रान्त पदो यत्र दक्षिण स्वस्तिकाकृती(ति) ।
करो च मणिबन्धस्था करण तद निलोलितम्[9] ॥ ८२ ॥

---

1 Cf no 74 of Bharata पृष्ठ प्रसारित पाद किंचिदञ्चितजानक ॥ १३४ ॥ यत्र प्रसारितौ बाहू तत्स्यात् गृध्रावलीनकम् । NS 4 134 135 pp 126 127, *Sangitaratnakara*, 7 697 *Bharatakosa*, p 181

2 Cf no 75 of Bharata उत्प्लुत्य चरणौ कार्यावग्रत स्वस्तिकस्थितौ ॥ सन्नतौ च तथा हस्तौ सन्नत तदुदाहृतम् । NS 4 135 136, p 127 *Sangita ratnakara*, 7 707 708 *Bharatakosa*, p 700

3 P —अकुञ्चितश्च समा हस्तौ

4 cf no 76 of Bharata, कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य कुर्यादग्रस्थित भुवि ॥ १३६ ॥ प्रयागवशगौ हस्तौ सा सूची परिकीर्तिता । NS 4 136 137 p 127, *Bharatakosa* p 735 *Sangitaratnakara*, 7 69̊ 699

5 H —वामाञ्चितो नतौ हस्तौ

6 cf no 77 of Bharata अलपद्म शिरोहस्त सूचीपादश्च दक्षिण ॥ १३७ ॥ यत्र तत्करण ज्ञेयमर्धसूचीति नामत । NS 4 137 138 p 127 *Bharatakośa*, p 32 *Sangitaratnakara* 7 699

7. cf no 78 of Bharata पादसूच्या यदा पादो द्वितीयस्तु प्रविध्यते ॥ १३८ ॥ कटिवक्ष स्थितौ हस्तौ सूचीविद्ध तदुच्यते । NS 4 138 139 pp 127 128 *Bharatakośa*, p 736 *Sangitaratnakara*, 7 700 701

8 H —अपक्रान्तपदो

9 There is no *Nilolita* known to Bharata and others, but cf, no 79 *Apakrāntam* of Bharata, दृश्चिकस्यास्त पादमपक्रान्तक्रम न्यसेत्

यदा निकुट्टितौ पादौ दक्षिण कुञ्चित कर ।
'लताख्यश्च परो यत्र तन्दि सर्पितं स्मृतम् ॥ ८३ ॥

दण्डाकार भ्रमेत पाद निकुञ्च्याग्रे पुन परम् ।
आविद्धौ तु करौ यत्र 'दण्डपाताभिध च तत ॥ ८४ ॥

अञ्चिते कुञ्चिते पृष्ठे हस्तौ पादौ पुन तथा ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमन यत्र तद् हरिणप्लुतम्' ॥ ८५ ॥

अर्द्धाङ्ग यस्मिन पृष्ठे शेषमर्द्ध तथानत ।
'कुञ्चितप्रान्तहस्ताभ्यामेतत प्रेङ्खोलितं' मतम् ॥ ८६ ॥

रेचितौ च यदा बाहू हस्तौ चाभिमुखाङ्गुली ।
चरणौ स्वस्तिकाकारौ नितम्बे तु प्लुतिस्तदा' ॥ ८७ ॥

॥ १३९ ॥ प्रयागतर्गौ हस्तावस्थानं तदुच्यते । NS, 4 139 140, p 128, Bharatakośa, p 21 Sangitaratnakara, 7 713

1. H —लताख्य कर

2 cf no 81 of Bharata, आक्षिप्तौ पादौ निरथ परिवाहृतम् ॥ रचितौ च तथा हस्तौ सर्पितमुदाहृतम् । NS 4 141 142, p 128 129, Sangitaratnakara 7 708 709 Bharatakośa, p 712

3 cf. no 82 Dandapada of Bharata, नूपुर चरण कृत्वा दण्डपादं प्रसारयत् ॥ १४२ ॥ क्षिप्राविद्धकरं चैव दण्डपाद तदुच्यते । NS, 4 142 43 p 129 Sangitaratnakara, 7 704 705, Bharatakośa p 266

4 cf no 83 of Bharata आतशान्तक्रम कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयत् ॥ १४३ ॥ जङ्घाञ्चितापरि क्षिप्ता ताडयाद् हारणप्लुतम् । NS 4 143 144 p 129, Bharatakośa p 768 Sangitaratnakara, 7 702

5 P —कुचिपान्तहस्त

6 cf no 84 of Bharata डोलापादक्रम कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ॥ १४४ ॥ परिवृत्तत्रिकं चैव तत् प्रेङ्खोलितमुच्यते । NS 4 144 145 pp 129-130, Bharatakośa, p 409 Sangitaratnakara, 7 706 707

7 P omits च

8 No 85 of Bharata cf भुजावूर्ध्वविनिष्क्रान्तौ हस्तौ चाभि(धो)मुखाङ्गुली ॥ बद्धा चारी तथा चैव नितम्बे करणे भवेत् । NS 4 145 146 p 130, Bharatakośa, p 331, Sangitaratnakara, 7 714 715

व्यावृत्य [1]चरणन्यास कुञ्चितौ च करौ नतौ ।
किञ्चिच्च सन्मुखीभूतं[2] मुखं स्यात् स्खलिते[3] पुन. ॥ ८८ ॥

वाम. पादो भवेत्पृष्ठे दक्षिणस्त्वग्रगो यदि ।
नितम्बे कुञ्चितो वामो हस्तस्तत् करिहस्तकम्[4] ॥ ८९ ॥

रेचितो दक्षिणो हस्तो वाम शुकमुखो यदि ।
निकुट्टितौ तथा पादौ यत्र तत्र प्रसर्पितम्[5] ॥ ९० ॥

द्रुतं निवेशयेदग्रे वामोऽह्रि (मोऽङ्घ्रि) पृष्ठत.[6] पर. ।
पृष्ठेऽवलोकनं चापि सिंहविक्रीडिते[7] भवेत् ॥ ९१ ॥

कुञ्चितोऽर्द्धतलः [8]पादो [9]दक्षिणः स्यान्नतं शिर ।
कुञ्चितोऽसन्मुखो हस्तौ [10]सिंहाकर्षणसंज्ञके ॥ ९२ ॥

---

1 H.—चरण न्यास 2 H — सन्मुखाभूतो

3 cf. no. 86 of Bharata, तालपादक्रम कृत्वा हस्तौ तदनुगावुभौ ॥ १४६ ॥ रेचितौ घूर्णितौ वापि स्खलित करण भवेत्। NS 4 146-147, p 130, *Bharatakosa*, p 745, *Sangitaratnakara*, 7 716.

4. cf. 87 of Bharata, एको वक्ष स्थितो हस्त• प्रोद्वेष्टिततलोऽपर ॥ अञ्चितश्चरणश्चैव प्रयोज्य करिहस्तके । NS 4.147-148, pp 130-31, *Bharatakośa*, p 113, *Sangitaratnakara*, 7 710-711.

5 cf. no 88 of Bharata, एकस्तु रेचितो हस्तो लताख्यस्तु तथा पर ॥ प्रसर्पिततलौ पादौ प्रसर्पितकमेव तत्। NS 4 148-149, p 131, *Sangitaratnakara*, 7 711-712, *Bharatakośa*, pp 397-398

6. P.—पृष्ठग

7. Cf no. 89 of Bharata, अलात च पुर कृत्वा द्वितीय च द्रुतक्रमम् ॥ हस्तौ पादानुगौ चापि सिंहविक्रीडिते स्मृतौ । NS 4. 149-150, pp 131, *Bharatakośa*, p 728, *Sangita ra*, 7 717-18.

8. P.—पादौ.

9. P.—दक्षिण स्या०

10. Cf. no. 90 of Bharata, पृष्ठप्रसर्पित पादस्तथा हस्तौ निकुञ्चितौ ॥ पुनस्तथैव कर्तव्यौ सिंहाकर्षितके द्विजा । NS 4 150-151, pp. 131-132, *Bharatakośa* p. 729, *Sangita-ra*, 7. 718-719

कुञ्चितो कर्त्तरी वक्त्रो(वक्रो) करो वक्षसि यत्र तु ।
ऊर्ध्वं [1]पार्ष्ण्योश्च सङ्घट्टात् पार्ष्णिसङ्घट्टितं[2] मतम् ॥ ९३ ॥

वाम प्रलम्बित पादस्तथा हस्त प्रलम्बित ।
दक्षिण कुञ्चितो यत्र भवेदुपसृतं[3] च तत् ॥ ९४ ॥

पादाग्रे तलसञ्चाराद्धट्टित भूतल यदा ।
पार्श्वनिर्वर्तित चेत्र तलसङ्घट्टितं[4] तदा ॥ ९५ ॥

[5]एतास्यो दक्षिणो हस्तस्तथा वामश्च रेचित ।
नम्रो पादो नता ग्रीवा यत्र तज्जनितं[6] स्मृतम् ॥ ९६ ॥

कुञ्चितो दक्षिण पाद पतितोत्पतित पर ।
पादमध्य करो[7] यत्र पतितोत्पतितं[8] तु तत् ॥ ९७ ॥

---

1 P —पार्ष्णोश्च

2 There is no *karana* of this name given by Bharata and others

3 H —उपश्रित Cf no 92 of Bharata, which seems to be different from our *upasrtam*, आश्लिष्टचरणश्चैव हस्तौ तस्यैव चानुगौ ॥ आनत च तथा गात्र तथोपसृतक भवत् । *NS* 4 152 153, p 132; *Bharatakosa*, p 82, *Sangitaratnakara*, 7 727 728

4 Cf no 93 of Bharata, दोलापादक्रम कृत्वा तत्स्वघाटौ करौ ॥ रेचयेच कर वाम तत्सङ्घट्टिते यदा । *NS* 4 153-154, pp 132-133, *Bharatakosa*, p 243, *Sangitaratnākara*, 7 729 730

5 H —लताभा

6 Cf no 94 of Bharata, एको वक्षस्थितो हस्तो द्वितीयश्च प्रलम्बित ॥ तलाग्रसस्थित पादौ जनिते करण भवेत् । *NS* 4 154 155, p 133 *Bharatakosa*, pp 223 24, *Sangitaratnakara*, 7 726 727

7 P —करौ

8 Bharata gives, as no 95, *avahittham* cf जानत करण कृत्वा हस्तौ चाभिमुखाङ्गुली ॥ शनैर्निपतितौ चैव ज्ञय तदवहित्थकम् । *NS* 4 155 156, pp 133 34, also *Sangitaratnākara*, 7 720 723, *Bharatakosa*, p 41

ऊर्वो [1]पा(प)दोश्च सश्लेषो मनाक् पार्श्वे नत तथा ।
ऊर्ध्वबाहु करो वाम [2]पादोरुश्लिष्टके भवेत ॥ ९८ ॥

निकुञ्चितो पदो न्यस्य यत्रोत्प्लुत्य प्रवर्तनम् ।
[3]कुञ्चितो रेचितो हस्तो तदेलाक्रीडितं[4] मतम् ॥ ९९ ॥

[5]उ(ऊ)रौ विवर्तितो पादो रेचितो ललित कर ।
लताभिधे (ध) परो[6] यत्र तदूरुवृत्तमुच्यते[7] ॥ १०० ॥

लताभिधौ करो पादो शिथिलौ च नत शिर ।
हावभावान्वित वक्त्र **मदनस्खलितं**[8] भवेत् ॥ १०१ ॥

कुञ्चितोर्ध्वमुखे पादे द्वितीये चाग्रत स्थिते ।
हस्तौ दोलामुखोद्वृत्तो [9]**पादाक्रान्तं** विदुर्बुधा ॥ १०२ ॥

---

1 P —पदोश्च 2 — पदाराश्लष्क

Bharata does not give this *karana* but he gives *nivesam*, as no 96 which is different Cf करौ वक्ष स्थितौ कार्याबुरो निभुग्न मेव च ॥ मण्डलस्थानक चैव निवश करण तु तत् । *NS* 4 156 157 pp 133 134 also *Sangitaratnakara* 7 724 *Bhara akosa* p 335

3 P —कुचितरेचितौ

4 Cf no 97 of Bharata तल्मश्चरपादाभ्यामुत्लुत्य पतन भवत् ॥ मनत वाल्त गात्रमल्कानीन्त तु तत् । *NS* 4 157 158 p 134 *Bharatakosa* p 94 *Sangitaratnakara*, 7 725 726

5 P —उरु 6 H —करौ

7 Cf no 98 *urudvrttam* of Bharata वरमात्तकरणमूरुपृष्ठाश्चन न्यसत् ॥ तङ्घाश्चना तथाञ्चत्ता ह्यरुवृत्त तु तद्भवत् । *NS* 4 158 159 p 134 *Sangitaratn ıkara* 7 742 743 *Bharatakośa* p 86

8 Cf no 99 of Bharata, करौ प्रलम्बितौ कार्यौ शिरश्च पार्श्वाहतम् ॥ पादौ च वलिताविद्धौ मदस्खलनके द्विजा । *NS* 4 159 160 pp 134 135 *Sangitaratnakara*, 7 734 735 *Bharatakosa* p 460

9 Cf no 100 *Visnukra itam* of Bharata पुर प्रसारित पाद कुञ्चिता गगनान्मुख ॥ करौ च रेचितौ यत्र विष्णुकान्त तदुच्यते । *NS* 4 160 161, p 135 *Sangitaratnakara*, 7 732 , *Bharatakośa*, p 625

एताभिध करो वामो दक्षिण कुञ्चितो यदि ।
कटिच्छि(श्लि)ना पदो नम्रो तल्लताकुञ्चितं[1] भवेत् ॥ १०३ ॥
यत्र कटिस्थितो हस्तो कुञ्चितो च नत मुखम् ।
निकुट्टित पदो वामस्तत् स्यात् "कटिनिकुट्टितम् ॥ १०४ ॥
सन्मुखस्थाङ्गुली हस्तो दक्षिणाङ्गस्थकूर्परो ।
वामभागस्थित पादो वाम उद्घाटितं[3] भवेत् ॥ १०५ ॥
निकुट्टित पदो यत्र कटिनिम्नाञ्चितो करो ।
कुञ्चितोऽह्वि(तोऽङ्घ्रि)र्नत पार्श्वं [4]वृषभक्रीडितं मतम् ॥ १०६ ॥
लोलितावर्तित शीर्ष रेचितो च तथा करो ।
पादो च [5]लोलितो यत्र करण तच्च लोलनम्[6] ॥ १०७ ॥
स्वस्तिकापसृतौ पादौ दक्षिणाङ्गस्थित मुखम् ।
लतारेचितको हस्तो नम्रा नागापसर्पितौ[7] ॥ १०८ ॥

---

1 This is not known to Bharata but cf no 101, *san bl ra itam* of NS —करमावर्तितं कृत्वा हूरपृष्ठ निकुञ्चयन् ॥ ऊर्ध्वेन तथाविद्ध सम्भ्रात करण तु तत् । NS 4 161 162 135, *Bharatakosa*, p 710 *Sangitaratnakara*, 7 736 737

2 Cf *Viskambham*, no 102 of Bharata, अपविद्ध कर सूच्या पदश्चैव निकुट्टित ॥ वक्षस्थश्च करो वामो विष्कम्भे करण भवेत् । NS 4 162 63, p. 135, *Sangitaratnakara* 7 737 739 *Bharatakosa* p 6?4

3 Cf *Udghattitam* no 103 of Bharata पादौ उद्घट्टितौ कार्यौ तल सन्नाहितौ करौ ॥ नतत्र पार्श्वं कर्तव्य बुधैरुद्घट्टिते सदा । NS 4 163 164 pp 135 136 *Sangitaratnakara*, 7 740 *Bharatakosa* p 75

4 P —वृषभक्रीडित Cf no 104 of Bharata अलपद्मप्रयुक्तानक पूर्वं हस्तौ चापि हि रेचयेत् ॥ कुञ्चितावञ्चितौ चैव वृषभक्रीडिते सदा । NS 4 164 165 p 136 *Sangitaratnakara* 7 744 745 *Bharatakosa* p 634

5 H —लोलितौ

6 Cf no 105 of Bharata रेचितावाविद्धौ हस्तौ लोलितं वर्तित शिर । उभयाः पार्श्वयोश्च तथा लोलितमुच्यते ॥ NS 4 165 166 pp 136 37, *Bharatakosa*, p 575, *Sangitaratnakara* 7 733 734

7 Cf no 106 of Bharata स्वस्तिकापसृतौ पादौ शिरश्च परिवाहितम् । रेचितौ च तथा हस्तौ स्यातां नागापसर्पिते । NS 4 166 167 p 137 *Bharatakosa* p 314, *Sangitaratnakara* ? 745 746

हस्तश्च हृदये वामो दक्षिणस्तदधः[1] करः ।
नतं वक्त्रं नतौ पादौ [2]शकटास्ये विदुर्बुधाः[3] ॥ १०९ ॥

ऊर्ध्वांकृतः पदो वामो वामो हस्तश्च रेचितः ।
उन्नतं च तथा वक्षो गङ्गावतरणे[4] भवेत् ॥ ११० ॥

करणानां समानां चेत्युक्तमष्टोत्तरं शतम् ।
विषमाणां च तल्लक्ष्म[5] योगिनामासनेषु यत् ॥ १११ ॥

(इति करणानि)

द्वात्रिंशदङ्गहाराः स्युः [6]करणैर्जनितास्तु ते ।
भ्रमरीश्च तथा चारीर्द्वात्रिंशत्सम्मिता विदुः ॥ ११२ ॥

अङ्गहारादिनामानि कथ्यन्ते तानि साम्प्रतम् ।
तथा सङ्गाङ्गहाराणामथ सङ्क्षेपतस्त्विह ॥ ११३ ॥

करणैस्त्रिभिः कलापश्चतुर्भिः खण्ड[7] उच्यते ।
सङ्घातः पञ्चभिस्तैश्चाङ्गहार[8] करणोद्भवः[9] ॥ ११४ ॥

---

1. P.—दक्षिणस्त्वध
2. Cf no. 107 of Bharata, निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तल्सञ्चरम् ॥ उद्वाहितमुरः कृत्वा शकटास्यं प्रयोजयेत् । AS 4 167 168 p 137, *Bharatakośa*, p 651, *Saṅgītaratnakara*, 7 741-742
3. H —बुधा विदुः ॥
4. Cf no 108 of Bharata ऊर्ध्वाङ्गुष्ठितलौ पादौ त्रिपताकावधोमुखौ ॥ हस्तौ शिरस्सन्नतं च गङ्गावतरणे स्थिति । AS 4 168-169 pp 1 7-138, *Bharatakosa* pp 163-164; *Saṅgītaratnākara*, 7 747-748
5. H —लक्ष्मायोगि॰ 6 P —कारणै॰
7. P —.धाङ्गहारः करणोद्भवाः ॥
8. Cf खण्डस्त्रिभिस्स्यात्करणैर्श्चायामो मध्यमः स्मृतः ।—वेम quoted in Bharatakośa, p 160 Kumbha quoted in Bharatakośa, p 787, however, says —त्रिभिः करणैर्श्चतुर्भिः खण्डो मतः । सङ्घातः पञ्चभिः सङ्गभेदा इतीरिताः ॥ Also see *Saṅgītaratnākara*, 7 792 Also see, AS 10 1 4, Vol II pp 93 94
9. For *aṅgahāra* see *Bharatakośa* pp 787 788 quoting *Kumbha*, *Hammīra*, *Saṅgītanṛtyākara* *Vipradāsa* and *Aśoka*, and see *ibid*,

हरिप्रियश्च$_{१}$ पर्यस्त$_{२}$ सूचीविद्धोऽ$_{३}$पविद्धक$_{४}$ ।
[1]आक्षिप्तो$_{५}$द्घट्टितो$_{६}$ चैव निष्कम्भ$_{७}$श्चाल्पिपल्लव$_{८}$[2] ॥ ११५ ॥

भुजङ्गत्रस्ताञ्चितश्चैव$_{९}$ करिसम्फोटितस्तथा$_{१०}$ ।
रेचितस्वस्तिकाख्यश्च$_{११}$ पार्श्वस्वस्तिकसञ्ज्ञक$_{१२}$ ॥ ११६ ॥

वृश्चिकापसृतो$_{१३}$ऽक्षिप्तो$_{१४}$ निकुट्टो[3]$_{१५}$ विलसन्मद$_{१६}$ ।
गतिमण्डल$_{१७}$सङ्घट्टो$_{१८}$ परिच्छिन्नो$_{१९}$ भुजाञ्चित$_{२०}$ ॥ ११७ ॥

[4]परावृत्ता$_{२१}$लात$_{२२}$पार्श्वच्छेदारयो(ख्या)$_{२३}$ विद्युतो भ्रम$_{२४}$ ।
उद्वृत्तश्च$_{२५}$ तथाऽऽलीढो$_{२६}$ रेचित$_{२७}$स्फुरितस्तथा$_{२८}$ ॥ ११८ ॥

[5]कटीच्छिन्नो$_{२९}$ महोद्वृत्त$_{३०}$स्तथा स्याज्जयदर्पक$_{३१}$ ।
[6]अर्द्धनिकुट्टकश्चेति$_{३२}$ द्वात्रिंशत्सङ्ख्यया त्वमी ॥ ११९ ॥

इत्यङ्गहाराः[7] ।

अन्तर्भ्रमरिका पूर्वा बाह्यभ्रमरिका तत ।
अलग्नभ्रमरी चैव चक्रभ्रमरिका परा ॥ १२० ॥

[8]छत्रभ्रमरिकाऽतश्च रेचितभ्रमरी तथा ।
तिरिपभ्रमरी चैव [9]चित्तभ्रमरिकाष्टमी ॥ १२१ ॥

---

pp 6 7 Also see, *Sangitaratnakara*, 7 789 ff. and comm on (Adyar ed Vol. IV), pp 252 ff

1 H — आक्षप्ता$_{५}$द्घाटतौ 2 H — $_{८}$श्चापिल्लव ।
3 H — निकुट्टौ 4 P — पराहृणा$_{२१}$लत
5 H — करीटीछिन्ना 6 H — अद्धानि कुट्टकश्चेति
7 For lists of *angaharas* see *NŚ* 4 19 27 pp 88 90 and for *angaharalakṣaṇa* according to Bharata, see, *NŚ* 4 175 ff pp 138 ff The first one is known as *Sthirahasta* or *Harapriya* Also see *Saṅgītaratnākara*, 7 789 ff and comm on *op cit* pp 252 ff For a different tradition about 24 *aṅgaharas* see *Bharatarnava* Chp IX pp 289 310
8 P — चक्रभ्रमरि ॰ 9 P — चैव चित्र॰

प्रत्येकं ताश्चतुधा स्युर्नाभसी भूमिसम्भवा[1] ।
ऊर्ध्वस्थाधःस्थिता चेति भ्रमर्यो दन्तसम्मिता ॥ १२२ ॥

इति भ्रमर्यः[2]

कटेरधोभवाश्चार्यस्ता स्यु षोडश भूमिजा ।
षोडशाऽपि नभोजाता द्वात्रिंशत्सङ्ख्ययेति ता ॥ १२३ ॥
स्थितावर्ता भ्रमतल्ली[3] स्नेडनीक्रीडिताञ्चिता[4] ।
उरूद्वृत्तोत्सन्दिता च विच्यता(वा)[5] रेचिकोद्धिका[6] ॥ १२४ ॥
शकटास्या च जनिता विद्धा वीची सुबाहुरा[7] ।
उद्वेष्टिता च सश्लिष्टा भूमिचार्यस्तु षोडश(श) ॥ १२५ ॥

---

1 H—॰नातसी भूमिसभवा ।

2 *Bhramaris* are not referred to by Bharata. Sārangadhara in his *Sangītaratnākara*, 7 749 ff refers to *Deśikaranas* wherein he describes several *utplutikaraṇas*. The *utplutikaranas* include *Bhramaris*, बाह्यभ्रमरी, अन्तर्भ्रमरी, छत्रभ्रमरी, तिरिपभ्रमरी अलग्नभ्रमरी, चक्रभ्रमरी, अञ्चितभ्रमरी शिरोभ्रमरी, दिग्भ्रमरी,—*Sangīta-ra*, 7 755 and comm on *op cit*, Vol IV pp 241-242, and *op cit*, 7 775 782 defining these nine *Bhramaris* It is interesting to note that nine *Bhramaris* are defined even though in v 755 it is said—सप्त भ्रमर्य भ्रमरी शिर पूर्वा दिगादिमा । ७५५ ॥

Our text names eight *Bhramaris*, we have राचतभ्रमरी for उचितभ्र॰ or आञ्चतभ्र॰ and चित्तभ्र॰ for शिरोभ्र॰ of Sārangadeva Since P Manuscript reads अञ्चितभ्र॰ for चित्तभ्र॰ in v 121 of our text, it is just possible that the reading राचतभ्र॰ in 121[b] is wrong in both P and H manuscripts For other definitions of the different *Bhramaris*, see *Bharatakosa*

The eight *Bhramaris*, noted above by our text, are again four-fold नाभसी, भूमिसम्भवा, ऊर्ध्वस्था and अधःस्थिता and thus make a total 32 *Bhramaris* in all

3 P.—॰भ्रमल्ली. 4 H.—लेडितास्रीडना च ता ।

5. H—विशता 6 P—रेचिक्रोद्धिका ।

7. H.—स्पाहुरा

निवृत्तभ्रान्ता दोलपादा दण्डा नूपुरपादिका[1] ।
[2]अतिक्रान्तोर्ध्वजानुश्चालाताक्षिप्ताऽथ सूचिका ॥ १२६ ॥

भुजङ्गा घूर्णितोन्मत्ता सङ्क्षिप्ता तिर्यगञ्चिता ।
उत्प्लुतालगसंस्थाना चार्य षोडश नाभसा ॥ १२७ ॥

इति चार्य[3] ॥

एतल्लक्ष्माण्यल्पनाक्येर्न ज्ञायन्ते यतस्तत ।
एतेषा लक्षण [4]चात्र नोक्त ग्रन्थस्य गौरवात् ॥ १२८ ॥

कालेऽस्मिन्नर्तका मूर्खा विद्वास साधका न हि ।
न नर्तकान्विनाभ्यास [5]शास्त्रात् सिद्धिर्न त विना ॥ १२९ ॥

आबाल्यारम्भवित्ते हि साध्यन्ते तै स्वभापया ।
स्वाभ्यासभाषया ते तज्जानते [6]नान्यभाषया ॥ १३० ॥

नृत्याङ्गाख्या गिर क(का)श्चिद्[7] वक्ष्ये नर्तकभाषया[8] ।
विशेषतो हि सिद्ध्यन्ति[9] चोरवत्ते स्वभापया ॥ १३१ ॥

तद्यथा—मूलश्रमु(मउ) [10]चालश्रमु(मउ) दण्डवाडश्रमु(मउ) बड्डा[11] अलीढ ।

---

1 H —नूपुरपा टका । 2 H – अतिक्रांतोध्वजानुश्चालाता०

3 The *Caris* are well known The lists of Bharata and Sarangadeva generally agree Cf *NS* 10 14 29 30 47 Vol II (G O S ed) pp 96 107 and *Sangitaratnakara* 7 898 965 pp 277 298 For the different *Caris* also see *Bharatakosa* It may be noted that Sarngadeva gives separate lists of *Des caris* also in *op cit* 7 908 916

The lists of the two classes of *Cāris* given by our text do not fully agree with those of Bharata and Śarṅgadeva

4 H —चारी 5 P —शास्त्रिद्धर्न

6 P —नद्यु० 7 P —श्चनि

8 P —वक्ष्यऽनतभापया 9 P —सिद्धंने

10 P —स(चा)लश्रमु 11 H —बड्डी

ऊभी अलीढ । चित्रराडु(डउ) झलकणी[1]।

एते सप्तश्रमाः ।

अन्येऽपि नृत्यभावाः—गाडलुल्यु(ल्यउ)[1] ।
पावटउ । [2]माठल्यिउ सिहरियउ[3] । तिरपिउ[4] ।
बट्ठी [5]छडक । ऊभी छडक । आविंडु(।) पाठिंडु[6] ।
एकसरा(।) दुसरा प्रमुखाः ।

नृत्यस्याङ्गानि चैतानि तथान्यान्यपि साधक. ।
कथं नु साधयेत् कुत्रेत्यभ्यासार्थमिह[7] ब्रुवे ॥ १३२ ॥

शुभे दिने चन्द्रबले [8]नृत्येऽभ्यास समारभेत् ।
सिकतासहिता रङ्गभूमिरत्र प्रकल्प्यते[9] ॥ १३३ ॥

शारदां च नमस्कृत्य चण्डिकां नाट्यदेवतां ।
पण्डितं च सम्पोप्योपाध्यायं [10]तु प्रपूजयेत् ॥ १३४ ॥

---

1. P.—गाल्दु यउ. Possibly the correct reading was गाडुल्यउ.
2. H.—माठलीउ P.—माडुलियउ.
3. H.—सिहारिअउ.
4. P.—तिरियउ
5. P—छटका.
6. H.— आढिडु पाढिडु
The emendations in the readings of the *nartak a bhāṣā* suggested above are tentative The words seem to be of old Rājasthāni or Gujarati which as Shri Umashankara Joshi, has suggested, should better be called "Māru-Gurjara" I consulted some South Indian friends who suggested that these terms might also have been current in old Kannada and Telugu, but they are not sure about it. I believe these words are from the old *nartaka bhāṣā* of Western India, especially, Rājasthān and Gujarat. The मरकार in बद्धकलशणन् of v 143 below is an old Māru-Gurjara term, found in Varṇakasamuccaya, ed. by Dr. B. J. Sandesara.
7. H.—मिहबुवे.
8. H.—नित्यभ्यासे.
9. P.—प्रकल्पते.
10. P. omits तु. H.—तु पूजयेत्.

नृत्योपजीवी कन्या वा राजकन्याथ कौतुकी ।
तत्र सूत्रश्रमाभ्यास कुर्यात्प्रातर्बुभुक्षित (ता)[1] ॥ १३५ ॥

कृताभ्यासे तदङ्गजात्[2] कारयेदङ्गमर्दनाम् ।
वह्व्म्भसाभिषिच्यासु पोषयेत् स्निग्धभोजने ॥ १३६ ॥

समस्ताभ्याससयुक्ता नर्तकी पात्रमुच्यते ।
पट्टबन्धे कृते पात्र राज्ञोऽग्रे नृत्यमाचरेत् ॥ १३७ ॥

महोत्सवे विवाहादौ कर्तव्य नृत्यमुत्तम ।
[3]वादनाद्रङ्गजरम्याथ पात्रं स्याच्चरणान्वित ॥ १३८ ॥

कुर्यात्पुष्पाञ्जलिक्षेप पात्रे रङ्गाङ्गणे तत ।
गीतगाथानुग नृत्य कुर्याच्छुष्क न तत् क्वचित् ॥ १३९ ॥

इति पद्धतिलक्षणम् ॥

तूर्यत्रयनिधि श्रीमान्दक्ष शृङ्गारकीर्तिभाक् ।
गुणागुणविशेषज्ञो दाता शस्य सभापति ॥ १४० ॥

इति सभापतिलक्षणम् ॥

सावधानास्तु मध्यस्था प्रयोगज्ञा बहुश्रुता ।
सुकुमारगिरो दानशूरा सभ्या स्युरुत्तमा ॥ १४१ ॥

इति सभ्यलक्षणम् ॥

दातारो नृपपार्श्वस्था सुगुणज्ञा बहुश्रुता ।
विवेचकाश्च श्रीमन्तो ये लोकास्तन्मया सभा ॥ १४२ ॥

इति सभालक्षणम् ॥

तेषा कलावता मध्ये मुख्यो वाङ्मयकारक[4] ।
[5]शास्त्रज्ञश्च प्रयोगज्ञ सम्यग्गीतकरो मत ॥ १४३ ॥

इति वङ्कारलक्षणम्[6] ॥

---

1 H —बुभुक्षिता 2 H —तत्क्रम
3 H —वादनाद्र॰ 4 P —रागवकारक । 5 P.—शास्त्रज्ञ
6 *Baikāra* is mentioned in *Varṇakasamuccaya* (Baroda, 1956), Vol I pp 13, 14 49

गन्धर्वो बहुगीतज्ञो माधुर्यात् श्रुतिमोऽस्यकृत् ।
[1]यद्गीतेन जनः सर्वो रज्यते स तु रञ्जकः ॥ १४४ ॥

इति गन्धर्वरञ्जकलक्षणम् ॥

सुगीतनृत्यवाद्यैस्तु मनो यस्य न रज्यते ।
स पशुर्नररूपस्थो दाता चेन्नाङ्घ्नी स च ॥ १४५ ॥

[2]आलोच्य शास्त्रपाथोधिं ज्ञानश्रीया प्रकाशिता[3] ।
तया त्रिभुवनं सर्वं सुखीभवतु शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

बध्नीत [4]धृतिं विबुधाः पण्डितजनवल्लभार्थवद्धेऽस्मिन् ।
सङ्गीतोदधिसारे सुशास्त्ररत्ने निरुपमाने [तु] ॥ १४७ ॥

बुधपितृसोमाह्लादिनि तद्दर्शनजातसुरसकल्लोले ।
क्रीडत सङ्गीताब्धावेतद्वाक्य[5]प्रवाहेण ॥ १४८ ॥

राजानः प्रतिबोधिताः कति कति ग्रन्थाः स्वयं निर्मिताः ।
यादीन्द्राः कति निर्जिताः कति तपांस्युग्राणि तप्तानि च ।
[6]श्रीमद्हर्षपुरीयगच्छमुकुटे श्रीसूरिसुत्रामभि
[7]सच्छिष्यैर्मुनिभिश्च्या वनिनवर(श्रवानितवर)[8] वागीश्वरीतन्मितम् ॥ १४९ ॥

तद्गच्छेऽभयदेवसूरिसुगुरो श्रीकर्णभूपेन यत्[9]
[10]संज्ञा सामल्यधारिणोऽपि मलधारीति स्वयं निर्मिता ।
तद्वंशे नरचन्द्रसूरिरभवत् सच्छास्त्रसङ्गीतभृत् ।
तत्राचार्यतिलकाभिधो गुरुरभूद्यद्दीक्षयाऽहम् ॥ १५० ॥

---

1 P—यद्गानेन.
2. P.—आलोक्य
3 P—प्रदित्ता
4 P—धृति
5 H—॰प्रवाहेण
6 P—श्रीमद्धर्षपुरीय॰
7 P—सच्छिष्यै॰
8 P—॰निश्च वेणिनवरं.
9 H—
10 H—संज्ञा त सामल्यधारिणोऽपि स्वयं
P—॰ सामल्यधारिणोऽपि मलधारीति ॰

तत्पट्टाद्रिशिखिर विजयता सन्मार्गसन्दर्शक
सूरीन्द्र किल राजशेखरगुरुर्वादीभपञ्चानन ।
शिष्यस्तस्य पुन सुधाकलश इत्याख्या दधानो व्यधात्
सङ्गीतोपनिषत्सुसारमखिल विज्ञानिसोल्याय यत्[1] ॥ १५१ ॥

[2]सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थं साष्टाग्निशशिवत्सरे[3] ।
ऋतुशून्ययुगेन्द्वब्दे तत्सारं चापि निर्ममे[4] ॥ १५२ ॥

इति श्रीमल्धारिगच्छमण्डन वादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्य श्रीसुधाकलशविरचिते स्वापनसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्यपद्धतिप्रकाशनो नाम षष्ठोऽध्याय ॥ छ ॥[5]

---

1 P—तत.

2 After v 151, P. adds the following as verse 152—
तावद् दुर्वादि वादनाग-दर्प कर्थं कुत ।
श्रीजैनशासने यावत् सुधाकुम्भो विजृम्भते ॥ १५२ ॥

Obviously, this self praise does not seem to have been composed by Sudhakalasa himself

3 H —ऋतुशून्ययुगेन्द्व(? -ङ)ब्दे

4 P—निर्मिते

5 P adds—संवत् १५११ वर्षे पूर्णिमागच्छे श्री, पुण्यप्रभसूरीणो शिष्य श्रीमाङजैर्नैर्ई संगीतशास्त्रमऽलिखि ॥ यादृश पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखित मया । यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ H add —यादृश पुस्तक दृष्टं तादृशं लिखित मया (।) यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ १ (॥) संवत् १६१२ वर्षे फाल्गुन वदि ५ रवौ श्री आगमगच्छे विज्ञानेरीया (?) श्री आणंदरत्नसूरि तत्पट्टे श्री ज्ञानरत्नसूरि वाचक श्री उदय सागर (?) तत्पट्टे वाचनाचार्य श्रीमंगलमाणक्य इदं प्रथम लेखितम् । अहिदि ग्रामे ॥ Then follow a few verses of Sangitasarakalika for which see Introduction.

तत्पट्टाद्रिरविश्चिरं विजयता सन्मार्गसन्दर्शक.
सूरीन्द्रः किल राजशेखरगुरुर्वादीभपञ्चानन.
शिष्यस्तस्य पुनः सुधाकलश इत्याख्या दधानो व्यध
सङ्गीतोपनिषत्सुमारमखिलं विज्ञानिसौख्याय

[1]सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थं [2]व्याप्टाग्निशशिवत्सरे ।
[3]ऋतुशून्ययुगेन्द्वब्दे तत्सारं चापि निर्ममे[4]॥ १५

इति श्रीमलधारिगच्छमण्डन-वादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचना
स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्यपद्धतिप्रकाशनो नाम

---

1. P.—तत्.
2 After v. 151, P. adds the followi
तावद् दुर्वादिवादनापव्याप· वर्थं पु
श्रीजैनशासने यावत् सुधकुम्भो दि
Obviously, this self-praise does
composed by Sudhākalaśa hims
3. H.—ऋतुशून्ययुगेन्द(? न्द्व)ब्दे.
4 P—निर्म्मिते.
5 P. adds—संवत् १५११ वर्षे पूर्णिमागच्छे
सङ्गीतशास्त्रमडलेदि ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लि
दोषो न दीयते ॥ H. adds—यादृश पुस्तकं
शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ १ (॥)
श्री आगमगच्छे विज्ञानंदीदा (?) श्री आणदरत्न
उदय सागर (?) तत्पट्टे वाचनाचार्य श्रीसंगरमाणि
Then follow a few verses of Sa
see Introduction.